СЛОВА
ЎЗБЕКСКІХ СЯБРОЎ

ВЁСКА
КРОЧЫЦЬ У БУДУЧЫНЮ

МАЛАДОСЦЬ
СТАРАЖЫТНАГА МІНСКА

ЧАРАДЗЕЙ ЦЫМБАЛАЎ

ПАДАРУНАК ЮБІЛЕЮ —
ЛЕПШЫЯ СПЕКТАКЛІ

РОЗДУМ
АБ МАЛАДОЙ ПАЭЗІІ

У ЗАСЦЕНКАХ
КАРТУЗ-БЯРОЗЫ

ШЛЯХ ДА КУПАЛЫ

ЁСЦЬ МУШКЕЦЁРЫ!

5

МАЙ

МІНСК, 1967

ШТОМЕСЯЧНЫ ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ
І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ ІЛЮСТРАВАНЫ ЧАСОПІС

МАЛАДОСЦЬ

ОРГАН ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА ЛКСМ БЕЛАРУСІ
І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ БССР

Заснаваны ў 1953 годзе — **№ 5 МАЙ 1967**

Выдавецтва «Звязда»

У НУМАРЫ:

Вокладка **Б. Герлавана.**

Галоўны рэдактар **Алесь АСІПЕНКА.**
Рэдакцыйная калегія: **Мікола АЎРАМЧЫК, Генадзь БУРАЎКІН, Васіль БЫКАЎ, Арсень ВАНІЦКІ, Іван ГРАМОВІЧ, Васіль ЗУЁНАК** (нам. галоўнага рэдактара), **Міхась ЛЫНЬКОЎ, Іван НАВУМЕНКА, Пімен ПАНЧАНКА, Алесь САВІЦКІ, Уладзімір ЮРЭВІЧ** (адказны сакратар).

**І зазвінелі рыдлёўкі
У маладых руках,
Каб адгукнуцца ў далёкіх
Гадах, а магчыма вяках**

**Казкаю пра пачатак
Новага Мінска, калі
Нашы хлапцы і дзяўчаты
Вуліцу гэту ўзнялі.**

Пімен ПАНЧАНКА.

Васіль ВІТКА

УЗБЕКСКІ ШОЎК

На схіле скал зацвіў цюльпан
І зіхаціць здаля.
Узбекістан, Узбекістан,
Дзівосная зямля.

Як самы сонечны ўспамін
Цябе ў душы нясу,
Спякотную смугу далін
І горкую расу.

У шэрым прысаку варан
Да каменя прысох.
Узбекістан, Узбекістан,
Саланчакі, пясок.

Драпежны беркут з вышыні
Кідае хіжы крыж.
Качэўнік, ад гарачыні
І ты згарыш, згарыш.

Крылом не варухне фазан
У зараслях былля.
Узбекістан, Узбекістан,
Палынная зямля.

Пераліваецца міраж
Арыкам у цяні.
Ты пад струмень яго прыляж,
Напіся і засні.

Не, я не веру міражам,
Не прыпынюся тут.
Спіць у зярнятку ураджай.
Ўставай, пайшлі, вярблюд.

Не ўстанеш, сам далей пайду
Сасмаглай цалінай.
За повад павяду ваду
Па следу за сабой.

А ты, ў скафандры шаўкапрад,
Матай арбіты ніць,
Будзь нагатове, касманаўт,
Вясёлкай свет абвіць.

Хай самі выберуць ткачы,
Што іх душы мілей —
Нарцысы, макі, касачы
Ці лініі лілей,

А напаткаеш васілька,
Дык не дзівіся, друг.
Яго надзейная рука
Ўзяла ў сяброўскі круг.

На схіле скал цвіце цюльпан,
Вітае ўсіх здаля.
Узбекістан, Узбекістан,
Гасцінная зямля.

ТАШКЕНТ

Пісаць пра бяду не хочацца,
А тэма
Грукае ў цемя,
У чарапной каробцы
Варочаецца
Неўтаймаванаю,
Злою прарочыцай.
Без пары ападае насенне —
Землетрасенне!

Бушуе
І месяц,
І дзесяць,
Рэхам вяртаецца цераз год.
Перастань,
Звар'яцелы крот,
Рыць пад зямлёю норы —
Горад у горы.

Сціхні, стыхія.
Смыляць яшчэ ў сэрцы
Раны цяжкія:
Палову краіны,
Зруйнаваную ўшчэнт,
Пад крыло галубінае
Туліць Ташкент.

Колькі ў далёкі,
Пакутны вырай
Валаклі эшалоны гора —
Хлебам,

Прытулкам,
Спагадаю шчырай
З кожным
Дзяліўся
Горад.

Ніколі з памяці не сатруцца
Трывогі тае пары.
Вялікая праўда:
У бядзе пазнаюцца
Сябры.

Навекі злучаныя зарукай,
Мы сёння Ташкенту
Працягваем рукі.

Не ў навіну нам палаткі, сябры.
Їзноў у стэпе
Гудуць шатры —
Ідзе наступленне
На землетрасенне.

Над галавою
Звініць брызент.
З руін падымаецца
Мужны
Ташкент.

Над вечнымі скаламі
Кружыць арліца.
Салом табе,
Вернасці,
Брацтва
Сталіца!

БУХАРА

Паказалі дзіва мне —
Казачнае сюзанэ.
Па шаўковінцы бяру —
Адкрываю Бухару.

Трэба ластаўкаю быць,
Каб гняздо такое звіць,
Трэба ў сокала
Пытаць,
Як высока так
Лятаць.
Кажуць, садам быў Садом,
Родны брат Гаморы —
Не ўстаяў перад судом
Гісторыі.

Глянуў скоса страшны шах —
Галованька з плячэй — шах.

Час
І нас
Не абміне —
Разане
І не міргне,
Бухарскага сюзанэ
Нават пальцам не кране.

Ўсемагутны ліхадзей,
Аднаму ён рады —
Слухаць казкі кожны дзень
Новай Шахразады.

ПАМЯЦІ СУЛТАНА ДЖУРЫ

У вёску Казярогі
На Палессе
Прыйшла з далёкае дарогі
Песня,

З Ферганскае даліны,
З Андыжана
І на лістку каліны
Задрыжала

Матулінай пякучаю
Бядою,
Удовінай гаручаю
Слязою:

«Ну як табе ляжыцца,
Мой салоўка,
Ці часта сніцца
Родная дамоўка?

А ўжо ж павырасталі
Нашы ўнукі,
Іх не люлялі
Твае рукі,

Што прараслі з зямлі
Дзвюма бярозкамі
І сонца паднялі
Над кручамі дняпроўскімі...»

Чыя ж яна,
Вандруючая песня?
Навечна Фергана
Зраднілася з Палессем
Як пасівелых матак слёзы,
Як неразлучныя бярозы.

ФІРУЗА

Ніколі не забыцца мне,
Калі ў зялёнай Фергане,
Нібы па нітачцы ляза,
На плошчу выйшла Фіруза.

Звініць, звініць чароўны чанг,
Мігціць, мігціць каса ў вачах,
Як вінаградную лазу,
Калыша ветрык Фірузу.

Ты ў небыццё сышоў, каран,
Калі шчаслівы Наманган
Мне ўсюды з гонарам казаў:
— Танцуе наша Фіруза.

Напэўна, доля не дарма
Імя ёй выбрала сама:
У кроплі радаснай слязы
Свіціцца шчасце Фірузы.

Цалую на зямлі сляды,
Пракладзеныя назаўжды
Табой, расінка —
Біруза,
Мая дзяўчынка
Фіруза.

САРДЭЧНА ЗАПРАШАЕМ

У росквіце, у добрай творчай сталасці шматнацыянальная савецкая літаратура. І як не падзяліцца з сябрамі радасцю, як не пацешыцца разам лепшымі здабыткамі творчай думкі — асабліва цяпер, у пярэдадзень 50-годдзя Кастрычніка.

Сустрэчы прадстаўнікоў братніх літаратур сталі ў нас традыцыйнымі. Не так даўно беларускія пісьменнікі былі гасцямі сонечнага Узбекістана, а сёння наша рэспубліка чакае прыезду ўзбекскіх літаратараў і дзеячоў мастацтва.

Мы сустракаем сяброў са шчырым сэрцам. Будуць яны дарагімі гасцямі нашых вёсак і гарадоў. Мы пакажам ім нашы нівы і задумлівыя пушчы, нашы азёрныя прасторы і рэкі.

Мы будзем слухаць шчырае, натхнёнае слова ўзбекскіх паэтаў і пісьменнікаў.

Дэкада ўзбекскай літаратуры і мастацтва ў Беларусі — яшчэ адно яркае сведчанне з'яднанасці і дружбы братніх народаў краіны Саветаў.

Шчыра вітаем на беларускай зямлі дарагіх гасцей! Сёння — слова на старонках нашага часопіса маладым прадстаўнікам узбекскай літаратуры.

Эцібор АХУНАВА

МАЯ ПЕСНЯ

Юнацтва, як шчасце,
Мільгне — і не ўбачыш.
Каб песню мне скласці
Аб шчасці юначым.

Ракою свавольнай
І сонечным промнем,
Усмешкай і болем
Юнацтва запомню.

Расчынены дзверы
У сусвет на прадвесні.
Я так табе веру,
Юначая песня.

Нічога не трэба —
Ні слоў, ні багацця.
Юнацтва і неба —
Усё маё шчасце.

Пераклала **Вера ВЯРБА.**

Ульмас УМАРБЕКАЎ

ПАДАРУНАК

Апавяданне

Мал. Б. Льдокава.

— Дыктуйце, цётухна Шахадат,— сказаў Валіджан.

— Зараз, сынок, зараз,— адказала Шахадат.

Не ведаючы, з чаго пачаць, задумалася. Яна ніколі не пісала сыну. Мужу пісала, а сыну ніколі. Нябожчык Рахманкул-ака ўмеў чытаць па-арабску. І вельмі любіў яе пісьмы. «Шахадат, ты так выразна выводзіш усе знакі, я іх чытаю так лёгка, быццам страчу з кулямёта»,— пісаў ён кожны раз.

Сын не чытае па-арабску. А яна не ведае новай азбукі. Каб яна была пісьменная, хіба прасіла б суседскага хлапчука, сама пісала б. Шмат чаго хацелася сказаць сыну. Вось ужо цэлы год ён не піша. Ні слуху, ні духу. Калі вучыўся, пісаў кожны тыдзень. Пачаў працаваць і змоўк. Праўда, ён прыслаў ёй пятнаццаць рублёў. Гэта было ранняй восенню. Усе працавалі ў полі. Пасля абеду на палявым стане з вясёлым шумам паявіўся паштар Карабай.

— Ты чаго такі вясёлы? — спытала Шахадат.

— Грошы вам, грошы! — радасна сказаў Карабай.

— Якія грошы? Адкуль? — здзівілася Шахадат.

— Як — якія? Проста грошы. Пятнаццаць рублёў. Сын вам прыслаў.

— Сын?.. Няхай ён будзе здаровы... Сынок мой! Грошы прыслаў. А пісьма няма?

— Э, цётухна! — пакрыўдзіўся Карабай.— Навошта вам пісьмо? Прыслаў грошы і добра. Значыць, нядрэнна яму жывецца! А то ў вас бы прасіў. Зараз возьмеце ці заўтра на пошту прыйдзеце?

Шахадат задумалася. Як быць? Узяць адразу, ніхто не будзе ведаць. А добра было б, каб ведалі. Асабліва, каб Кумры і Алабуш. А то яны лічаць добрымі толькі сваіх дзяцей, а ў другіх, маўляў, дзеці так сабе. Як пачнуць гаварыць пра сваіх, за дзень не скончаць. Кумры лапоча: «Вось мая Халпашы...», а тая, Алабуш, не адстае: «А мой Сабірджан, галубок мой...»

— Дык, можа, на пошце, га?

— І я так думаў,— усміхнуўся Карабай.— І цётухна Алабуш заўсёды прыходзіць на пошту.

Назаўтра Шахадат надзела новыя ічыгі, новыя галёшы, безрукаўку з чорнага аксаміту, такую, як у Кумры, і выйшла на вуліцу. Было яшчэ рана. На вуліцы пуста. Толькі чуваць было, як старшыня грукаў у дзверы дома, дзе жыў ягоны шафёр. «Зноў напіўся,— падумала Шахадат.— Пападзе яму ад старшыні». І раптам на яе павеяла пахам гарачых праснакоў. Паглядзела ўгору. Дым ішоў з коміна дома, дзе жыла Алабуш.

— Алабуш! Алабуш! — паклікала Шахадат.

— Чую, галубка, чую,— данеслася з дома ў адказ.

Неўзабаве на парозе паявілася сама Алабуш з карзінай праснакоў, ад якіх ішла пара. Шахадат усміхнулася.

— Ну што ты, галубка, стаіш на вуліцы? — спытала Алабуш, змераўшы Шахадат позіркам з ног да галавы.— Заходзь. Чай згатаваўся.

— Бягу, спяшаюся. Дзякуй,— адказала Шахадат.

— Ну, калі так, дык ідзі,— як бы ў роздуме сказала Алабуш. І яшчэ раз пільна кінула вокам на Шахадат.

— Іду па грошы, галубка,— як мага спакайней сказала Шахадат.

— Па якія грошы? — спытала Алабуш.

— Адхамджан прыслаў. На пошту іду.

— Во малайчына. Ох, і добрыя ж у нас дзеці! — залапатала Алабуш.— А мой Сабірджан гэтымі днямі пісьмо прыслаў. Піша, што прышле пасылку малдалін. Я адказала, што не трэба, галубок, насі сам...

— А што такое малдалін, дарагая?

— Як што, галубка? Матэрыял такі, харошы матэрыял...

І тут Шахадат не ўтрывала, зарагатала. Растлумачыць бы Алабуш, што не малдаліны, а мандарыны, але пабаялася пакрыўдзіць сяброўку.

— Чаго смяешся, галубка? — спытала Алабуш.

— Ды вось з дзяцей... Выдумаюць жа такое.

— Не кажы.

І Алабуш таксама засмяялася.

— Ну, добра, я пайшла,— сказала Шахадат. Пайшла і спахапілася. Падумае яшчэ Алабуш, што заходзіла пахваліцца. Яна вярнулася.

— Алабуш! Во памяць... У цябе няма белых нітак? Дзяўчынка Бувініса парвала фартух. Хацела зашыць, а ў мяне ніткі скончыліся.

— Для цябе, галубка, нічога не шкада.

Пошта была побач з домам Кумры. «Можа і да яе зайсці? Не, яшчэ на работу спазнюся. А навошта заходзіць? Алабуш ведае — будзе ведаць увесь кішлак».

На пошце яна не забавілася. Палажыць грошы ў кішэню ці не трэба? Не вытрывала — заплакала. Яна ўпершыню так плача. У гэтых слязах было ўсё: туга па нябожчыку мужу, радасць за сына.

— Шахадатхон! Шахадатхон! Чаго гэта ты стаіш пасярод дарогі?

Шахадат паспешліва выцерла вочы ражком хусткі і азірнулася. Ля сваіх весніц — рукі ў бокі — стаяла Кумры.

Шахадат падышла да яе. Хацела схаваць грошы ў кішэню, але перадумала. «Няхай і яна бачыць!»

— Што ты так рана рабіла на пошце? Адхамджану грошы пасылала? Сапсуеш ты яго...

— Не,— Шахадат усміхнулася.— Не я, а ён прыслаў. Во, хадзіла па грошы.

— Вось яно што! Няхай благаславенныя будуць ягоныя дні! — і яна прыклала далоні да твару.— Амінь!

— Няхай збудуцца твае словы.

Шахадат не заўважыла, як дайшла да свайго дома. Грошы схавала ў кнігу... Да гэтай пары новенькі чырвонец ляжыць там. А пяцёрку

яна патраціла. Наважыла была грошы прыберагчы да сынавага прыезду і аддаць яму. Навошта ёй траціць, калі ёй хапае сваіх грошай? Ёй жа і пенсію даюць. Але ўсё-такі пяцёрку патраціла. Як вяселле гуляў паштар Карабай, купіла яму падарунак, а для сябе пяцёрку давялося ўзяць з кніжкі. Чырвонец жа непачаты. Калі маркотна стане, Шахадат разгорне кнігу і глядзіць на яго. А ўчора не вытрывала. Пайшла на пошту. Карабай быў адзін.

— Няма? — спытала яна з надзеяй.

— Не, цётухна, няма,— вінавата адказаў Карабай.— Не ведаю, што і падумаць. Мо паехаў куды-небудзь? Ага, мусіць, паехаў. Цяпер інжынеры во як патрэбны! Усюды патрэбны. Але прыедзе. Вось убачыце, ці прыедзе, ці пісьмо прышле.

— Няхай спраўдзяцца твае словы, сынок!

— Дык вы, цётухна, не хвалюйцеся,— рашуча закончыў Карабай.— Ці пісьмо прышле, ці сам прыедзе.

Дамоў вярнулася ў кепскім настроі. Нехаця села абедаць. І тут нехта пастукаў:

— Цётухна Шахадат, можна?

— Калі ласка, калі ласка!

Гэта быў Валіджан — старэйшы сын суседа Бувініса.

— Заходзь, сынок,— запрасіла Шахадат.— Што скажаш?

— Мяне паслалі са школы. Не... я сам прыйшоў. Гэта я...

— Гавары, што там такое.

— Ведаеце, скора восьмае сакавіка,— Валіджан бянтэжыцца.— І мы... вырашылі... рабіць падарункі. Я... не ведаю... што падарыць.

Валіджан шморгаў носам і ледзь не ўмольна глядзеў на Шахадат.

— Гавары, сынок, які падарунак. Каму?

— Вам.

— Мне? — здзівілася Шахадат.

— Угу. Усе вучні нашага класа размеркавалі паміж сабой, хто каму будзе што дарыць. Я выбраў маму і вас. Сястрычка вельмі вас любіць. Як прыйдзе з саду дамоў, плача: «Хачу да бабкі!»

Шахадат усміхнулася.

— Таму ты хочаш зрабіць мне падарунак?

— Толькі не ведаю, які... Скажыце лепш самі.

Шахадат засмяялася. На душы стала светла і лёгка. Прыхінула да сябе Валіджана.

— Дзякуй, сынок, дзякуй,— сказала яна, цалуючы хлопчыка.— Мне нічога не трэба. Падары лепш што-небудзь маці.

— Маме я падрыхтаваў падарунак,— сказаў Валіджан.

— Ну і добра. А мне не трэба.

— Не, вы скажыце...— ледзь не плакаў Валіджан.

Старая задумалася.

— Ну што табе падказаць?

Яна доўга думала і, нарэшце, спытала:

— Ты прыгожа пішаш?

— Па пісьму ў мяне пяцёркі!

— Напішы пісьмо Адхаму.

— Пісьмо? — Валіджан паморшчыўся.

— Я буду гаварыць, а ты пісаць. Гэта будзе тваім падарункам. Згода?

— Добра.

Валіджан сеў за стол.

— Цётухна Шахадат, дыктуйце...

— Зараз, сынок, зараз.

Шахадат загаварыла паволі, стрымліваючы слёзы.

Калі сцямнела, пісьмо было ўжо напісана.

— Цяпер прачытай,— папрасіла Шахадат.

Валіджан прачытаў:

«Асалам алейкум, мой сын Адхамджан! Як тваё здароўе? Як жывеш? Я вельмі радавалася, калі атрымала твае грошы. Вялікі дзякуй. Я так рада, што ты не забываеш старую маці. Жадаю табе доўгіх год жыцця, добрай пасады. Няхай спраўдзяцца ўсе твае мары!

Сынок, не сярдуй, калі я выкажу табе ўсё, што мяне хвалюе. Я ж табе маці. Вось ужо год, як ад цябе няма пісем. І сам не едзеш. Ведаю, у цябе шмат работы. Але якая радасць для мяне, калі ты напішаш хоць слова. Хоць так: жыў, здароў.

Сама я жывая і здаровая. Учора хадзіла на бацькаву магілу. Не дажыў, гаротны, да таго дня, калі ты стаў на сваю дарогу.

Днямі прыйшло пісьмо ад Сабірджана, ён пытае пра цябе. Я прасіла перадаць, што ў цябе ўсё добра. Дзе б ты ні быў, жадаю табе шчасця!

Твая маці».

У той жа дзень Валіджан аднёс пісьмо на пошту.

Прайшоў тыдзень. Шахадат вярнулася з работы і сядзела на тэрасе. Па вуліцы, гучна размаўляючы, прайшла Алабуш. Вось яна ўжо на двары. У руках пасылка.

— Галубка! Пасылка ад Сабірджана,— сказала яна, паднімаючыся на тэрасу і радасна смеючыся.— Ой, галубка, малдалін жа не матэрыял, а яго ядуць. Я не выцерпела і адкрыла пасылку на пошце. Вось табе малдалін. Пакаштуй, галубка.

— Няхай будзе шчаслівы ваш Сабірджан.
— Няхай спраўдзяцца твае словы, галубка... Ну добра, я пайшла. Заходзь, галубка, пасядзім, пагаворым.
Алабуш пайшла.
Шахадат пачысціла мандарын і дольку палажыла ў рот. Але яна засела ў горле. Вочы напоўніліся слязьмі.
— Зноў слёзы? — спытаў раптам нехта.
Шахадат здрыганулася і паглядзела наўкол. Пасярод двара, усміхаючыся, стаяў Карабай.
— Хуценька вытрыце слёзы!
Шахадат выцерла вочы рукавом і ўсміхнулася.
— Вось так,— сказаў Карабай.— А цяпер вазьміце пісьмо.
У Шахадат аж сэрца перастала біцца.
— Ад сына?
— Ад яго.
— Ад сына! — Шахадат прытуліла канверт да грудзей і заплакала.
— Ну што вы! — засмяяўся Карабай.— Няма пісьма — плачаце, ёсць — зноў плачаце. Прачытаць?
Шахадат кіўнула галавой.
Карабай узяў канверт, адкрыў і ледзь не ўскрыкнуў уголас: пісьмо было напісана дзіцячай рукой. Пакруціў пісьмо, паглядзеў на канверт, задумаўся...
— Ну што ж ты? Ад сына?
— Ага, ага, ад яго...— Карабай усё яшчэ разглядваў пісьмо.
— Дык чытай!
— Зараз...— Карабай зірнуў на Шахадат і пачаў чытаць.— *«Асалам алейкум, мама! Прабачце, што доўга не пісаў. Я быў далёка. Мама, мне вельмі сумна без вас. Як вы жывяцё? Я быў рады вашаму пісьму. Пра мяне не турбуйцеся. У мяне ўсё добра. Хутка прыеду. Мама! Віншую вас з Міжнародным жаночым святам!*
З нецярплівасцю чакаю вашых пісем.
Ваш сын Адхам».

— Мой сын!
Слёзы паліліся ў яе з вачэй. Яна ўзяла пісьмо з рук Карабая, прыціснула яго да грудзей і пайшла ў пакой.
Карабай як стаяў на месцы, так і застаўся стаяць. Ён не здагадваўся, што пісьмо напісаў Валіджан.

Пераклад **Міхася СТРАЛЬЦОВА.**

◆ ◆ ◆

Гульчахра **НУРУЛАЕВА**

**Старонкі кніг і гук экрана —
Мне расказалі ўпершыню,
Як многа трэба закаханым
Апроч адвечнага агню.**

**Я прачыналася ад рання
З вясёлай птушкай у грудзях.
Любіла мроіць пра каханне,
Пра маладым, шчаслівы шлях.**

**І колькі з той пары мінула,
Нашу дзявочы свой вянец.
А сэрца нібыта заснула
І марам тым прыйшоў канец.**

**Мяне заўсёды дакараюць —
Любві не ведаеш цаны.
І, праўда, можа і не знаю,
А хіба ведаюць яны?**

**Чытаю вобразы з экрана,
Старонкі мудрых добрых кніг —
Усюды двое закаханых
Ідуць шляхамі дум маіх.**

Пераклала **Вера ВЯРБА.**

Хуснітдзін ШАРЫПАЎ

●

СУСТРЭЧА

Аўтобус спазняўся. Нібы ўсё адно,
Аб чым гаварыць, гаварыў я пра цэны.
А памяць — святла сноп, што б'е праз акно,
І мы ў ім — нібыта на школьнай сцэне.

Раз-пораз каронкаю залатой
Паблісквала ўсмешка скаваная вуснаў.
Напэўна і ты час успомніла той,
Танклявага хлопчыка з тварам бязвусым.

Як марыла ты, каб я лётчыкам стаў,
Як песень пра неба спявалі мы многа!..
На крылах срабрыстых тады абяцаў
Цябе я з бацькоўскага ўзнесці парога.

Гады ўжо не тыя. Тужэй паясы
Сынкі заціскаюць мае, бы пілоты.
Хоць сніцца ўжо старасць, а тыя часы,
Як мара, якой падзяліцца ахвота.

Сказаць штосьці памкнулася. Потым у твар
Зірнула мне, потым — у неба глядзела
І моўчкі ўсміхалася, потым — сто скарг
На транспарт пасыпала запазнелы.

А можа, пра вырашчаныя сады
Або пра пасаду сваю, ці пра званне
Даверліва мне расказала б тады,—
Калі б мы прайшлі з табой поплеч уранні.

Паехала. Я не затрымліваў сам.
Бо тут безнадзейна наіўнаму ясна:
Ці ж могуць размовы быць доўгія там,
Калі па дачку хто спяшаецца ў яслі.

Пераклаў Алег ЛОЙКА.

Іван НАВУМЕНКА

ВЕЦЕР У СОСНАХ

Раман

РАЗДЗЕЛ СЁМЫ

I

Дамачоўскі атрад невялікі, але клопату немцам прыносіць многа. Дзейнічае найбольш засадамі. У вёскі партызаны прыходзяць ноччу. Па гэтай прычыне нямецкія стаўленікі,— старасты, бургамістры,— пачынаючы, бадай, з самай вясны, дома не начуюць.

Батура сядзіць ускрай палявой дарогі ў каноплях. Млосная, парная гарачыня. На небе ні хмурынкі. Ад канаплянага чаду баліць галава. Дзесьці паблізу перагукваецца вывадак перапёлак: «Вунь вядуць, вунь вядуць...» Так пераймалі парапёлчын голас хлапчукамі. Калі ўважліва прыслухацца, сапраўды падобна.

Батура — з Піляціч. Восень і зіму жыў у сяле з маці і сястрой. З вясны ў лесе. Днём спяць ці сядзяць у засадах, ноччу завітваюць у вёскі, пераважна ў тыя, дзе няма паліцэйскіх.

Батура і цяпер у засадзе. Пільнуе паліцэйскага Сцяпана Куцку, які залішне часта стаў наведвацца ў Рагалі. Рагалі — свая вёска. Там партызанам пякуць хлеб, мыюць бялізну. Аднак у вёсцы Куцку ні разу не бачылі. Нехта сказаў, што Куцка бачыцца з сястрой на полі. Загон Куцкавай сястры ўнізе, за лагчынай, за альховымі кустамі.

На дзіва чыстая зямля ў каноплях. Не расце нават дробная трава. Гэта ад канаплянага чаду, думае Батура.

Настрой у Батуры панылы. Са Сцяпанам Куцкам яны некалі сябравалі. Нават у педтэхнікум паступалі разам. У прыдняпроўскім гарадку жылі на кватэры ў старой яўрэйкі. На прадвесні Сцяпанаў бацька прывёз чыгун грэцкай кашы. «Маці хлеба не спякла, прабачай, сын. Можа, другім разам...» Ён, Батура, ведаў, што хлеба ў сяле няма. На іхніх пясках радзіла не надта. Сцяпан мала павучыўся ў тэхнікуме — адзін год.

У паліцыю Сцяпан Куцка пайшоў сам. На вяроўцы ніхто не цягнуў. Рабіў у калгасе, вучыўся на трактарыста, а цяпер у паліцыі. Дзе, у чым прычына? — думае Батура. Такіх як Куцка, шмат. Што іх пагнала ў бобікі?.. Прыйшлі фашысты і прынеслі нейкую пошасць. Не было б іх, ездзіў бы Куцка на трактары...

Пачатак гл. № 4.

Мал. І. Давідовіча

Настойліва перагукваюцца перапёлкі: «Вунь вядуць... Вунь вядуць...» Боль у галаве нясцерпны — нібы маленькія малаточкі стукаюць у скроні. Батуру хочацца выскачыць на дарогу, далей ад смуроду, дыхнуць на поўныя грудзі. Але сядзіць. Выскачыш — выдасі сябе. Там, за кустамі, Куцкава сястра дажынае авёс. Кончыць жаць, тады зноў ламі галаву, дзе сустракаецца з братам.

Куцка, паступіўшы ў паліцыю, да яго, Батуры, не чапляўся. Не забываў старой дружбы. Напаткаўшы на вуліцы, вітаўся за руку, але ў гаворку не пускаўся. Як бы саромеўся.

Батура сядзіць на кукішках, раз-пораз прыўзнімаючыся, аглядаючы дарогу. Дарога пустая. Трымціць на лабавіне ўзгорка смуга, у спякотнай млявасці застылі прысады вёскі Лазавіца. Піляцічы за Лазавіцай, а з боку яшчэ адна вёсачка — Прудок. Ні ў Лазавіцы, ні ў Прудку сваёй паліцыі няма. Тыя, што сталі паліцэйскімі, жывуць у Піляцічах, у школе. На казарменным рэжыме. Да жонак, дзяўчат прыходзяць раз на тыдзень. Іх да апошняга часу не чапалі. Падкідвалі запіскі, прасілі адумацца. Адумалася мала — тры ці чатыры чалавекі, якія пакінулі паліцыю. Куцку таксама падкідалі запіску. Не толькі не апомніўся, а стаў завітваць да сястры, вынюхваць партызан.

Напружваючы памяць, Батура стараецца ўспомніць пра Куцку што-небудзь такое, што вытлумачыла б яго здраду, жаданне выслужыцца ў паліцыі. З дзяўчатамі, калі падрос, не цырымоніўся. Рыжы чуб, хромавыя боты, значок варашылаўскага стралка на лацкане суконнага гарнітура. Пра поспехі ў дзяўчат Куцка расказваў, выскаляючыся. Але ці адзін ён? Многія вясковыя хлопцы гэтак жа брахалі пра дзяўчат. Любілі выпіць, пусціць пыл у вочы, схлусіць. «Куцка прадаў Радзіму, і ўсё тут,— раззлаваўшыся на самога сябе, думае Батура.— Нечага разводзіць анцімоніі. У цяжкую часіну правяраюцца людзі. Узяў зброю, служыш немцам — вораг. З ворагам у вайну адна размова...»

Высунуўшыся з канапель, Батура бачыць воз, які спускаецца з узгорка. Чуваць ляскат колаў. Дзядзька вязе воз аўса, прытрымліваючы каня за аброць. Праз хвіліну воз пасунуўся паўз каноплі. Пачуўшы стоенага чалавека, конь застрыг вушамі, захроп, ірвануў у бок. «Но, ваўкарэзіна!» — па голасе Батура пазнае Трахіма Цяцерыча, рагалёўскага каваля. Кузня ў вёсцы маленькая, нават меха няма, каб раздзьмуць вуголле. Трахім раздзьмухвае ў горне агонь халявай бота. Куе для партызан нажы, рожкі выкаваў для ручнога кулямёта.

Чаму ж ты пакінуў мяне, сіраціну,
Чаму ж не ўзяў за жонку,—

даносіцца з лагчыны журботны голас. Батура ўслухоўваецца — песня даўняя, забытая, яе спявала некалі маці.

Я б твае пастолікі ў вадзе паласкала,
Я б тваю галовачку на лане ласкала,
Мой ты касец...

Горкі, тугі камяк вырас у грудзях, падступіў пад горла. Батура падняўся, ногі ад доўгага сядзення дрыжаць. Старыя, разгалістыя бярозы ў Лазавіцы як бы ахутаны лёгкім, хісткім туманам. Зірнуў на ўзгорак — на самай седлавіне імчыцца на веласіпедзе чалавек. Вінтоўка за спіной. Зыркімі блікамі мільгаюць спіцы колаў. Іскрай у памяці: хлапчукамі нагледзелі гняздо ўдодаў. Дупло вузкае, рука не дастае. Крэмзалі сцізорыкамі дзірку да вечара, пакуль не схавалася за лесам сонца. Тады Сцяпан заткнуў дупло мохам. «Удоды ўсё адно смярдзючыя, няхай дохнуць...».

Батура выскачыў на дарогу.

— Стой, пагаварыць трэба! — крыкнуў Сцяпану.

Куцка гупнуў на дол, хіснуўся, але на нагах стаіць. Твар белы, як палатно. Веласіпед ляжыць на дарозе, задняе кола ліхаманкава круціцца. Яшчэ імгненне — і Сцяпан, раскірачыўшыся, прыгнуўшы галаву, стаў ірваць з-за плячэй вінтоўку..

— Рукі ўгору!

Сцяпан не слухае. Непаслухмянымі пальцамі цярэбіць на шыі рэмень.

Батура страляе з нагана тры разы. Ва ўпор, у росхрыст паркалёвай сарочкі на грудзях. Не помнячы сябе, задыхаючыся, бяжыць у лагчыну. Як праз сон, чуе спалоханы крык перапёлкі: «Вунь вядуць, вунь вядуць...»

II

У Бацькавіцкі раён услед за дэсантнай групай Мазурэнкі прабілася другая, пасланая праз лінію фронту.

Дабіраліся балотамі, імшарынамі, прадзіраліся скрозь густа сплеценую навісь арэшніку, і калі выбіліся на сухі груд, усе васемнаццаць, зняўшы перавешаныя праз шыю аўтаматы, скінуўшы паходныя мяшкі, пападалі ў знямозе. У бары п'янкая духмянасць, прахалода, сонца на закіданым іглііцай доле — рэдкімі светлымі лапікамі.

Хлопец, апрануты ў зеленаватую куртку і сінія, на манер лыжных, штаны, зняў з пояса фляжку, адвінціў галоўку.

— Майка, прагані смагу. З крыніцы, дзе ўчора ўмываліся.

Дзяўчына — яна таксама ў куртцы, у лыжных штанах — адпіла глыткі два, аддала фляжку.

— Пахне балотам. І жабамі. Навошта салодкі падман?

— Ды крынічная, Майка. Нагрэлася.

— Я не хачу піць, Жэня. Так стамілася, што нічога на свеце не хачу. Спаць, спаць...

Далёка да вечара. Сонца толькі схілілася за поўдзень, але ўсе імгненна паснулі. Не спіць адзін, абапёршыся на локці, ляжыць, расшпіліўшы планшэтку, расклаўшы перад сабой карту-трохвёрстку.

— Харытончык,— гаворыць ён ціха, каб не разбудзіць астатніх.— На пост. Твая чарга.

Светлавалосы хлопец, які прылёг побач з Майкай, нехаця падымаецца, перавешвае праз шыю аўтамат з дыскам-ражком.

— Вася, учора ты гаварыў, што сёння будзем на месцы. І чаму ўчора мы пратырчалі цэлы дзень ля гэтай вёскі?

У таго, што водзіць пальцам па карце, хударлявы, нягolены твар, пад вачамі вялікія сінія кругі.

— Там было месца яўкі, Жэня. Мусіў прыйсці чалавек.

— Хто прызначаў яўку?

— Нам далі яе ў Маскве.

— А-а-а, глупства ўсё! Калі інструктавалі тых людзей, якія павінны нас сустрэць?!.. Калі тут немцаў не было. Няўжо ты верыш, што яны нас чакаюць? Болей года сядзяць і чакаюць? Або ў партызаны пайшлі, або немцы іх перавешалі...

— Нам дадзены загад, канкрэтныя адрасы.

— Ды зразумей ты — немцы тут год. Усё перавярнулася. Трэба было астацца ў кіраўцаў. Не разумею, чаму мы не асталіся? Харошы атрад, баявы. Прасілі ж астацца...

— У нас задача разгортваць партызанскі рух у гэтым раёне.

— Ці не ўсё роўна, дзе біць фашыстаў?

— Не спрачайся, Жэня. Мы на месцы. Калі сёння ніхто не прыйдзе на яўку, будзем дзейнічаць самі. Завяжам сувязі, высветлім абстаноўку.

— Значыць, прыйшлі?

— Прыйшлі.

Стома ўзяла сваё — прылёг і Вася, паклаўшы галаву на выцягнутую руку. Жэня пахаджвае між сосен, ціхенька пасвіствае. На хвіліну спыніўся — на камлі дрэва, на палачцы-падстаўвачцы бляшаны конус, да краёў напоўнены жаўтаватай смалой-жывіцай. Акуратныя вінкелі-разводы падсочкі, перапоўненыя смалой бляшаныя конусы на другіх дрэвах. Частка пападала, валяецца на доле. «Пасля падсочкі бор валяць,— думае Жэня, які сам вырас у лясной старане.— Вайна прадоўжыла век сосен».

У арэшніку, які ўшчыльную падступае да лясной пясчанай выспы, штосьці выразна трэснула, зашасцелі галіны — як бы хто сюды, на лясны востраў, прабіраецца скрозь гушчар. Жэня пругка адскочыў за хвою, чуйна прыслухоўваючыся, наставіў аўтамат. Трэснула ўверсе, на галаву паляцела сухаяігліца, ля ног упала шышка. Адышоўшыся ад камля ўбок, Жэня задраў галаву. Сярод зялёнай навісі галін і сукоў рыжай маланкай насілася вавёрка — сігала то ўверх, пад самую макушку купчастай хвоі, то апускалася на самы ніжні сук. «Трывожыцца...— толькі паспеў падумаць Жэня і, падгінаючы калені, нават не крыкнуўшы, упаў. Жалезнае, гарачае ўвайшло ў спіну, апякло сэрца...

У бары пачуўся асцярожны свіст — над забітым на карачках сядзеў чырванатвары чалавек, выціраў ад крыві, раз-пораз засоўваючы ў зямлю, пляскаты нямецкі штык. З арэшніку з вінтоўкамі наперавес выскоквалі паліцэйскія, лажыліся за камлі сосен, паўкругам ачапляючы месца, дзе паснулі партызаны. Мінула хвіліна, і гулкая кулямётная чарга разрэзала цішыню.

Людзі ў зеленаватых куртках ускоквалі, і тут жа, як падкошаныя, падалі. З таго месца, дзе выбралі яны сабе прывал, толькі двойчы коратка прастракатаў аўтамат. Праз некалькі хвілін усё скончылася. Хтосьці гучна стагнаў, клікаў на дапамогу. Паліцэйскія не спяшаліся выбірацца са сваіх сховішчаў.

Першым падняўся каржакаваты Князеў, начальнік паліцыі. Гэта ён зняў вартавога.

— Абшукаць бандытаў! — разнеслася яго каманда.

Паліцэйскія, перабягаючы ад сасны да сасны, звужалі кальцо. Ніхто не страляў. Убачылі першыя трупы — двое маладых у напаўвайсковай форме ляжалі ніц, распластаўшы рукі, упрытык адзін да другога.

Далей цэлай грудай — спалі, падхапіліся і — смерць засцігла на месцы... Там страшна — варочаюцца, стогнуць, хрыпяць параненыя. Князеў стрэліў, дабіў параненага, і тады адбылося яшчэ болей страшнае. З груды нерухомых цел, абапіраючыся на рукі, прыўзнялася дзяўчына — у мужчынскай зялёнай куртцы, у штанах — не мігаючы спакойна пазірала на паліцэйскіх, якія застылі ў нерашучасці.

— Дабівай бальшавіцкую суку! — крыкнуў Князеў і стрэліў, не цэлячыся, з нагана.

Паліцэйскія як азвярэлі — ва ўпор, не разбіраючы жывых, мёртвых, рашэцілі кулямі распластаныя на зямлі целы, трушчылі прыкладамі галовы, нагамі білі, тапталі трупы. Перакошаныя лютасцю твары... Шалёныя, налітыя крывёю вочы... Забылі нават пра трафеі — нябачаныя яшчэ рускія аўтаматы з урэзаным драўляным ложам валяліся на зямлі. Іх ніхто не падымаў.

— Каб не мы іх, яны б нас!— крыкнуў Князеў, падымаючы выцягнутую руку з наганам.— Напалі б не пазней сённяшняй ночы.

Аўтаматы, пісталеты, рэчавыя мяшкі сабралі хутка, а болей нічога не ўзялі: адзенне акрываўленае, разуваць знявечаныя трупы не хацелася. Выбраліся з бору на балотную гаць, стралялі з аўтаматаў, гучна, узбуджана размаўлялі.

Па пыльным шляху, які вядзе з мястэчка ў Піляцічы, скача група коннікаў. Нават няўзброеным вокам відаць — спяшаецца на падмогу раённая паліцыя. Сярод піляціцкіх паліцэйскіх рогат.

— На шапачны разбор трапілі!

— Усё адно выхваляцца будуць, што яны разбілі.

— Спірт немцы ім хутчэй выпішуць.

Наперадзе коннага атрада на танканогім гнядым кані новы начальнік месцачковай паліцыі Зыскевіч-Будзілоўскі — шыракаплечы, круглатвары, з грэблівай усмешкай на тоўстых губах. Князеў падышоў да яго не спяшаючыся, уразвалку, працягнуў руку.

— Акружылі, і — усіх пад арэх!..— паведаміў коратка.— Не ўцёк ні адзін.

Зыскевіч-Будзілоўскі маўчыць, нешта абдумвае.

— Мы за імі з учарашняга вечара сачылі. Яны цэлы дзень каля Буйкоў цёрліся. Ноччу пайшлі ў лес. А мы нападаць не хацелі — маглі разбегчыся.

— Здаць аўтаматы! — сказаў Зыскевіч-Будзілоўскі.

Князеў не разумее — стаіць пасярод шляху, як слуп.

— Аўтаматы — нашы трафеі. Хто сказаў, што банда апошняя? Могуць помсціць, напасці на нас.

— Здаць аўтаматы! — у голасе начальніка месцачковай паліцыі стальныя ноткі.— Загад жандармерыі. Здаць усё, што забралі. Вы дапусцілі памылку — трэба было палоннага ўзяць, раз акружылі бандытаў. Мы б так не зрабілі.

Твар у Князева наліваецца крывёю, торгаецца правая шчака. З паліцаяў, яму падначаленых, вясёлае ўзбуджэнне як рукой зняло — заціхлі... Скажы адно слова Князеў — і ашчаціняцца супраць няпрошаных гасцей трафейнымі аўтаматамі, на капусту пашаткуюць.

— Загаду жандармерыі я падчынюся,— гаворыць Князеў, ядучы Зыскевіча поўнымі бяссільнай злосці вачамі.—Але трафеі здам толькі па акту. Акт у двух экземплярах — адзін вам, другі — мне. Рапарт аб знішчэнні банды падам шэфу жандармерыі асабіста.

Зыскевіч-Будзілоўскі нечакана гучна смяецца.

— Ладна, разбярэмся. Паехалі ў сяло. Цішчанка, дай гаспадзіну Князеву каня. Сам пройдзеш пяшэчкам. Тут блізка...

З чорнага з белымі падпалінамі ля кален і вушэй каня саскоквае вузкаплечы, худы паліцай, падводзіць каня Князеву. Той, стаіўшы ўсмешку, падміргвае сваім паліцэйскім, паставіўшы нагу ў стрэмя, лёгка ўскоквае ў сядло. Два начальнікі паліцыі едуць у Піляцічы поруч.

III

Рытм жыцця ў Гарбылях намнога імклівей, чым у Бацькавічах. Па забрукаванай маставой грукочуць важкія, з тупымі радыятарамі нямецкія грузавікі, раз-пораз праносяцца матацыклісты ў плямістых плашч-накідках. На кожным кроку натрапіш на салдата-нем-

ца, славака ці мадзьяра. Казармы ваеннага гарадка не пустуюць.

Аграном Драгун другі тыдзень жыве ў Гарбылях. Жонку і дзяцей пасяліў у вёсачцы Альхоў, у жончынай сястры. Сабе падшукаў кватэру на ціхай вуліцы Камунараў — яна цяпер называецца Залінейнай, у недалёкім суседстве з домам старшага землеўпарадчыка Салаўя.

Салавей — той чалавек, што паспрыяў пераводу Драгуна ў Гарбылі. Памагалі, вядома, і немцы з сельскагаспадарчай камендатуры, большасць якіх таксама сюды пераехала. У аўсвайсе на добрай глянцавай паперы напісана, што землеўпарадчык Драгун мае права рэвізаваць сельскія і раённыя зямельныя органы ў межах камісарыята, а нямецкія чыгуначныя і сельскія ўлады павінны аказваць яму садзеянне сродкамі транспарту.

Седзячы ў зашклёнай Салаўёвай верандачцы, яны напаўголаса размаўляюць.

Салавей — рослы, медзведзяваты стары з шырокімі абвіслымі плячамі, ускудлачанай, у густой сівізне, галавой. Некалі ён вучыў Драгуна ў лясной школе. Перад вайной быў галоўным аграномам МТС. Аднавілі яны знаёмства вясной, калі стары па службовых справах прыязджаў у Бацькавічы (гебітскамісар тады сядзеў там). Да падполля Салавей прылучыўся сам.

— Без Украіны, чарназёмнай паласы, Кубані існаваць Расіі нельга,— гаворыць стары.— Тры чвэрці ўрадлівай рускай зямлі ў немцаў...

— Але ж вайна не скончана.

— Ты мне хочаш сказаць, што ў нашым адступленні ёсць што-небудзь разумнае. Нічога разумнага не бачу.

— Заўважце, немцы не ўсемагутныя. Летась наступалі на ўсіх франтах...

— Немцы вельмі правільна робяць. Улічваюць эканамічны патэнцыял. Што такое Каўказ? Нафта... Захапіўшы Сталінград, перарэжуць Волгу, нашу прыродную артэрыю.

— Перамогі немцаў — палка з двума канцамі. Паглядзіце, што на чыгунцы робіцца! Калі ўсюды так?

— Партызаны ніколі не вырашалі зыходу вайны. Арміі вырашаюць. Калі хочаш — партызанскі рух духоўна залежыць ад арміі.

— Тут я з вамі не згодзен,— пярэчыць Драгун.— Армія адступае. Партызаны множацца. Хіба не так?

— Не так, мілы мой. Краіна супраціўляецца — вось што натхняе...

У верандачцы пакрысе цямнее — на двары вячэрняе сутонне. Дом у Салаўя на местачковы манер: абшаляваныя дошкамі сцены, зялёныя аканіцы, франтон з акенцам. Пры доме агародзік-сад — кусты бэзу, агрэсту, некалькі вішань, яблынь. Дрэвы яшчэ зялёныя. Агарод-сад пусты — гараджане падбіраюць усё да апошняга каліва.

Пачуліся крокі, на верандачку зайшла жонка Салаўя — Марына Аляксееўна, маладжавая, круглатварая, трошкі залішне поўная ў стане. Услед за ёй ускочыла чарнявая дзяўчынка гадоў чатырох — мелася штосьці сказаць дзеду, але, застаўшы чужога чалавека, засаромелася. Драгун ведае — тут, разам з бацькамі, жыве Гэля, дарослая дачка, настаўніца. Гэта яе дзяўчынка.

Марына Аляксееўна завешвае вокны, уключае электрычнае святло, заве мужчын у пакой.

— Ці ты хоць пакарміў чалавека? — пытае Марына Аляксееўна.

— Ён есці не прасіў.

— Вы даруйце, Васіль Іванавіч. Век дажывае, а розум дзяціны.

Як гэта часта бывае, жонка Салаўя — поўная супрацьлегласць мужу. Гэта жанчына — віхор. Як з мяшка сыпле словамі і ў той жа час спрытна засцілае стол, расстаўляе талеркі.

Стол не надта багаты, але ў гарадскіх умовах і гэта добра. Марына Аляксееўна як бы перахоплівае Драгуновы думкі.

— Па яго жалаванню даўно б паклалі зубы на паліцу. Цяпер жыве той, хто хабар бярэ. У немцаў усё на хабарах...

— Прыкмета таго, што норавы нізкія,— гаворыць Салавей.— Новай Еўропе, якую немцы будуюць, нават загнівацца не трэба. Гнілая адразу...

— Для бальшавікоў вы ўсё адно нямецкія служакі, бераце хабар ці не. Калі вернуцца, па галоўцы не пагладзяць.

— Што ж, можа і правільна. Бальшавікі патрабуюць ад чалавека максімум. На слабую чалавечую прыроду не зважаюць. Хоць мне бальшавіцкі ідэалізм болей па душы, чым матэрыялізм немцаў.

— Бальшавікі — ідэалісты? — пярэчыць Драгун.— Ніколі б не сказаў...

— А як у нас моладзь выхоўвалі? Хіба не на максімалісцкіх патрабаваннях? Усё дзяржаве, нічога сабе. Вось тут, у нас, паліцыя раскрыла маладзёжную арганізацыю. Называлася «Смерць фашызму». Васемнаццаць юнакоў і дзяўчат замахнуліся на акупацыйны парадак.

— Дзіва што, яны ж дзеці...— уздыхнула Марына Аляксееўна.

— Ну, не такія яны дзеці. Дзеці пуцеправоды не ўзрываюць. Гэта ў той час, калі Бондар і другія яшчэ толькі арганізоўваліся. Праўда, без авантуры не абышлося.

— Я нічога не чуў. Раскажыце,— просіць Драгун.

— Тут у тодтаўскай арганізацыі былі палякі. Ваеннапалонныя. Школьнікі — да іх. Старшыя афіцэры размаўляць адмовіліся, а частка малодшых афіцэраў і салдат згадзілася. Толькі паставілі ўмову: да партызан пойдуць, але каб іх на самалётах перакінулі ў Маскву. Адтуль збіраліся ўступіць у польскую армію. Ну, школьнікі гарантыю далі. Гэта вясной, у красавіку, калі яшчэ ніякага атрада не было.

— Ну і чым кончылася?

— Дрэнна кончылася. Пайшлі ў лес. Ну, вядома, ва ўмоўленым месцы не толькі самалётаў, партызан не было. Чакалі некалькі дзён. Назад жа ў казармы не пойдзеш. Давялося самім шукаць партызан. Некалькі чалавек вярнулася... Я думаю, што за моладдзю стаяў нехта з дарослых. Чалавек з яўна авантурыстычным складам мыслення.

— А што з тымі, якія вярнуліся?

— Арыштавалі. Увогуле, батальён расфарміравалі.

— Усіх вас паарыштоўваюць,— сказала Марына Аляксееўна.— Пастраляюць, і ніхто дзякуй не скажа. Маўляў, нямецкія халуі, туды ім дарога...

— Ну, няхай страляюць. Мы з табой сваё аджылі.

У Гарбылях не толькі электрычнасць, а і радыё. У каробцы рэпрадуктара, які вісіць на абклеенай бляклымі шпалерамі сцяне, захрыпела, зашоргала, потым пачуўся выразны голас: «Дваццаць гадзін па берлінскаму часу. Перадаем зводку вярхоўнага камандавання нямецкіх узброеных сіл...»

Салавей амаль абыякавы да перадачы, а Драгун слухае ўважліва, засяроджана.

«У Сталінградзе доблесныя германскія войскі, пераадольваючы рашучае супраціўленне бальшавіцкіх орд, занялі некалькі новых раёнаў... Трактарны завод амаль поўнасцю ў нямецкіх руках... На поў-

дзень ад горада нямецкія часці выйшлі да Волгі... Дні бальшавіцкай цытадэлі на Волзе злічаны... Гэта пытанне некалькіх бліжэйшых дзён...»

— Два тыдні баі ў Сталінградзе...— задумліва гаворыць Салавей.— Гэта нешта ды значыць.

Марына Аляксееўна пакінула мужчын адных.

— Хачу прасіць вас,— гаворыць Драгун,— аб сустрэчы з Бондарам. Сам канцоў не знайду.

— Месяц няма вестак. Не ведаю, што думаць.

— Людзі ж тут асталіся?

— Дарагі мой, пасрэднікаў не меў. Не хачу мець. Бондар знаёмы мне, як і ты. Пасля лясной школы на ваеннага тут вучыўся. Бываў у маім доме. Прыходзіў, вядома, не да мяне, да дачкі...

— Я доўга тут не буду, Мікалай Пятровіч. Пайду туды...

Драгун падымаецца, падае Салаўю руку. Каменданцкі час тут, у Гарбылях, як і ў Бацькавічах, пачынаецца ў адзінаццаць гадзін.

IV

Як толькі майстар Глушко зайшоў у свой кабінет, адразу зазвінеў старамодны, з нікеляванымі каўпачкамі, тэлефон. Глушко паспешліва зняў трубку.

— Майстар Глушко слухае.

У трубцы голас Шмідта. Адлягло ад сэрца.

— Адам Васільевіч, прашу да мяне. Захапіце плацёжныя ведамасці. З сакавіка месяца. Чуеце — з сакавіка...

— Зразумеў, гаспадзін камендант. Праз дзесяць хвілін буду.

Выйшаў у пярэдні пакой, адчыніў дзверы ў бакоўку. Рахункавод Грыб, закасаўшы рукавы белай кашулі, стукае на лічыльніках.

— Пачынаецца, Сяргей Сяргеевіч. Шмідт выклікае. З ведамасцямі.

Грыб падняў галаву, нахмурыўся.

— Пра Косцю будзе пытаць. І пра гэтага, што прасіўся на вадакачку. Забыў прозвішча...

— Станкевіч,— падказаў Глушко.

— Ну, але. Не разумею толькі, чаму Шмідт? І чаму са спазненнем?.. Чуткі настойлівыя — учора ноччу ўсіх...

— Ты з Косцем ні-ні?

— Агульныя размовы. Здалёку. Пятрэнка з ім. Каб не хапіліся...

— Пятрэнка на тры метры пад зямлёй. Жанчына паперку прынесла — хворы...

— Гэта лепей, што Шмідт. Можа, перастрахоўка...

— Давай ведамасці. Калі што якое, разумееш сам... Не забудзьце маіх...

Глушко ўзяў папку, рушыў да дзвярэй. На хвіліну запыніўся. Грыб устаў з-за стала, ступіў два крокі да майстра. Паспешліва, парывіста абняліся.

— З богам, Адам Васільевіч. У мяне прадчуванне — абыдзецца.

— Прадчуванне і ў мяне,— Глушко сумна ўсміхнуўся.— Бывай...

Па пероне майстар,— высокі, статны, у форменным даваенных гадоў гарнітуры,— ішоў паспешлівым, службовым крокам, з заклапочаным выглядам ківаў галавой знаёмым чыгуначнікам.

У прыёмнай цывільнага чыгуначнага каменданта бялявая сакратарка перабірае паперкі. За дзвярамі ў кабінеце — крык.

— Ліза, далажыце гаспадзіну каменданту. Выклікаў.

— Пачакай, Адам Васільевіч. Там — з жандармерыі...

Глушко сеў. Сэрца забілася часцей. Горш за ўсё невядомасць. Жандары ў каменданта — кепска...

Крык прыціхнуў, перайшоў ва ўзбуджаную гаворку. Словы нямецкія — не разбярэш.

У прыёмную тыцнуўся ўзводны станцыйнай паліцыі, ні слова не сказаўшы, шуснуў назад.

Пакутліва цягнуцца хвіліны. Сакратарка — твар без крывінкі — напускае абыякавасць. Вострыць нямецкай машынкай алоўкі.

Нарэшце дзверы рыўком адчыняюцца, на парозе — Шмідт.

— Прашу, гаспадзін майстар.

Глушко — папку трымае пад пахай, шапку ў руцэ — заходзіць у кабінет. Спыняецца за тры крокі ад стала, па-вайсковаму стукае абцасамі.

— Па вашаму выкліку з'явіўся, гаспадзін камендант...

На сцяне, над сталом каменданта, вялікі партрэт Гітлера.

Жандары — знаёмыя абодва — з расхлістанымі каўнярамі мундзіраў сядзяць на канапе, па правую руку ад стала.

— Сядайце, гаспадзін майстар. Я выклікаў вас параіцца.

Глушко садзіцца на ўскраек крэсла перад сталом. Папка з ведамасцямі і шапка — на стуленых каленях.

— Гаспадзін майстар, жандармерыя выстаўляе да нас, чыгуначнага кіраўніцтва, законныя патрабаванні. Каторы раз у нас знаходзяць прытулак злачынныя элементы.

— Гаспадзін камендант, за тое, у чым вінаваты я, гатоў несці адказнасць...

— Сярод пакараных нямецкімі ўладамі двое партызанскіх агентаў. Дайце ведамасці заработнай платы.

Глушко кладзе папку на стол, прыўзняўшыся на крэсле, уважліва сочыць, як гартае камендант кароткімі, з рыжымі валасінкамі пальцамі складзеныя ўдвая, расквечаныя чарнільнымі загагулінамі роспісаў лісты плацёжных ведамасцей.

— Якавенка вам знаёмы?

Глушко ўздрыгнуў. Камендант як бы праглынуў першыя гукі прозвішча: майстру здалося, сказаў — «Пятрэнка». Даючы сабе час супакоіцца, задумаўся.

— Асабіста такога не ведаю.

— Адам Васільевіч, вы ж мясцовы чалавек...

— Роберт Карлавіч, даю вам чэснае слова, што ў ліку даваенных рабочых Якавенка не значыўся.

— Я не пра тое. Вы ведаеце мясцовых людзей.

— Як і вы, Роберт Карлавіч. Я ў Гарбылях з трыццаць шостага года. Да вайны вас не ведаў. Хоць вы, можна сказаць, карэнны жыхар.

— Прозвішча Станкевіч вам нічога не гаворыць?

— Такога не ведаю.

— Ён жа ў вас працаваў!

— Рамонтных рабочых разам з падсобнікамі ў маім падначаленні звыш двухсот. Зімой, калі чысцілі снег і бралі сезоннікаў, было чатырыста. Ведаць усіх не магу.

Камендант доўга тлумачыць жандарам па-нямецку. Да Глушко даходзіць толькі адно зразумелае слова «унбэкант» *. Паспакайнеўшы, Шмідт гаворыць:

— Кінем службовы тон, Адам Васільевіч. Я вам давяраю поўнасцю. Заўважце, з вамі гавораць не жандары, а я.

---

* Незнаёмы (нямецк.)

— Роберт Карлавіч, пасаду майстра прымусілі мяне заняць вы. Калі не забылі, я ўхіляўся як мог.

— Ніхто нічога не забыў. Але ж мы з вамі на службе. У ваенны час.

— Пытаннямі прыёму рабочых займаюся не я, а нямецкі майстар. Таму загадзя здымаю з сябе адказнасць.

Шмідт сур'ёзнее, стукае алоўкам па стале.

— З гэтага часу наймаць рабочых будзеце вы. Будзеце праводзіць загадам кожнага новага чалавека.

— Гаспадзін камендант, з сённяшняга дня я падаю заяву аб звальненні.

— Адам Васільевіч, вашых паводзін не зразумеюць немцы. Не забывайце, які час...

— Я аб гэтым і гавару, Роберт Карлавіч. Сёння можна адказваць тсльні за сябе. Ні за каго другога. Прашу перакласці мае словы панам жандарам...

Шмідт, павярнуўшыся да жандараў, штосьці гаворыць. Абодва ўважліва слухаюць. Потым пачынае гаварыць таўсцейшы.

— Жандармерыя да вас прэтэнзій не мае,— паведамляе нарэшце Шмідт.— Такія праверкі ў ваенны час — рэч звычайная. Пра ваша жаданне звольніцца я ім не гаварыў. Няхай застанецца між намі.

Глушко ўстае, кланяецца. Лішне назаляць начальству не трэба.

V

Развітаўшыся са Шмідтам, Глушко заскочыў у кантору, паказаўся на вочы павесялеламу Грыбу, потым накіраваўся да пуцейскай казармы, дзе была яго кватэра. Сёння субота, рабочы дзень кароткі. Напружанне сплыло, усё пакуль абышлося. Выходзіць, можа чалавек балансаваць на лязе брытвы, выдаваць сябе за другога, папрыяцельску размаўляць з тымі, каму шкодзіць. Артыст? Не, ніякі ён не артыст. І нічога асаблівага не робіць...

Год назад, калі трэба было рашаць — аставацца ці не, Глушко думаў, што яму павінна хапіць хітрасці і асцярожнасці, каб пражыць сярод немцаў. Асцярожнасць — ад ведання жыцця. Майстрам ён прабыў многа гадоў, меў справу з людзьмі добрымі і благімі, якія заўсёды мелі да яго, няхай сабе невялікага начальніка, свае патрабаванні, і каб ён не здолеў задавальняць гэтыя патрабаванні, людзі скардзіліся б, і, зрэшты, сталася б так, што яго з пасады майстра знялі б.

З другога боку, ён, майстар, адказваў за пуцейскую гаспадарку перад вышэйшым начальствам, і гэтая адказнасць была нават большай, чым перад рабочым людам, бо калі б сышоў з рэек цягнік ці здарылася якая-небудзь іншая бяда, яго не толькі знялі б з пасады, а яшчэ і судзілі б. І ў мірным жыцці, ён, Глушко, спакою не меў, да спакою не прывык, выключаючы хіба месячны адпачынак.

Вядома, ёсць вялікая розніца паміж даваенным яго жыццём і цяперашнім. Тады ён працаваў сумленна, хваляваўся з-за кожнай драбніцы. Цяпер пра чыгунку не думае, плявацъ ён хацеў на чыгунку, па якой ездзяць немцы, і ўся яго дыпламатыя звернута на тое, каб даказаць немцам, што ён не мае дачынення да аварый, якія здараюцца на чыгунцы. На партызан можна спісаць тое нават, што робяць сяды-тады самі яны, падпольшчыкі.

У вачах немцаў і сваіх рабочых, выключаючы тых дзесяцярых, з кім ён, Глушко, звязаны канспіратыўнымі адносінамі, ён — акуратны

майстар, які служыць немцам. Загады, якія ён аддае, правільныя, яны на карысць немцам, ды інакш і нельга, бо калі б было інакш, то на пасадзе майстра ён не пратрымаўся б і дня. У немцаў ёсць свае вушы і вочы сярод рабочых — збыні хапае — і каб ён зрабіў хоць адзін няправільны крок, сказаў не тое слова, у той жа дзень гэта дайшло б да немцаў, і яны зрабілі б свае вывады.

Ён, Глушко, не баіцца смерці. Ідзе вайна, гінуць людзі, і не будзе нічога дзіўнага ў тым, што загіне яшчэ адзін чалавек. Ён баіцца загінуць па-дурному. А так здарыцца можа. Сённяшні выпадак лішні раз пацвярджае такую магчымасць.

Двое хлопцаў — Якавенка і Станкевіч, якіх схапіла жандармерыя, звязаны з ім не былі, але Пятрэнка, без усялякага сумнення, справу з імі меў. Арышты, допыты сталі звычайнай з'явай. Кожны дзень каго-небудзь арыштоўваюць.

За складамі, збочыўшы з пуцей, Глушко бачыць будачніка Жарнавіка. Абходчык чакае яго, седзячы на стусе паржавелых труб. Каля ног лазовы кошык з шурупамі.

— Прывет, Васільевіч! — чорны са скуластым татарскім тварам Жарнавік не тоіць радасці, што бачыць майстра жывога і здаровага.

— Не мог знайсці іншага часу...—вітаючыся за руку, гаворыць Глушко.— Я толькі ад Шмідта.

Жарнавік глыбока зацягваецца цыгаркай, хмурнее.

— Капае?

— А ты як думаў? Немцы не дурні.

— Хто-небудзь з нашых?

— Пакуль абышлося. Ты нічога не чуў?

— Чаму не чуў. Чатырох учора ноччу ў сасняку расстралялі. Бацьку таго хлопца, які рабіў у Чарняка, так схвасталі, што ноччу памёр.

Пачуўшы пра свайго брыгадзіра, майстар хмурнее. Азіраецца — нікога паблізу не відаць. На станцыю прыбыў эшалон, салдатня, звонячы вёдрамі і кацялкамі, бяжыць да кубавой набраць вару.

— Ты што думаеш пра Чарняка? — пытае майстар.

— Чорт яго ведае... Здаецца, як усе.

— Тады, як перашывалі чыгунку пасля скінутага мадзьярскага эшалона, быў выпадак,— напаўголаса расказвае Глушко.— Пад разбітым вагонам знайшлі кавалак рэйкі. З прывязаным дротам. Чарняк убачыў, хацеў паказаць нямецкаму майстру. Я на яго цыкнуў, сказаў, што дрот прывязалі салдаты, калі расчышчалі чыгунку.

— Думаеце, здагадаўся Чарняк?

— Ліха яго ведае. Можа, здагадаўся. Гэтыя дні я баяўся яго. Думаў — ляпне па дурноце...

У наступную хвіліну абодва дранцвеюць ад страху. Проста на іх, сігаючы праз рэйкі, бяжыць нямецкі салдат. Забег за ярус труб, не зважаючы на мужчын, паспешліва спусціў штаны, прысеў...

Не згаворваючыся, пайшлі па дарожцы ўзбоч чыгункі. Жарнавік, пазвоньваючы шурупамі, пераказаў навіны — сустрэчу славакам з Бондарам наладзіў. Славак Міхал Сліва і яшчэ двое збіраюцца ў партызаны.

— Сліва кожны дзень у будку прыходзіць,— дадаў абходчык.— Аж гарыць...

— Скажы, няхай асцярожней. Ён птушка вольная, а ў цябе сям'я.

Развіталіся, не даходзячы да пераезду, ля паваротки на казарму.

Год жыве патайным жыццём майстар Глушко, высока нясе буйную, з лёгкай сівізной на скронях галаву, на людзях, калі не адольвае, як

у гэтыя дні, трывога, не траціць гумару і добрага настрою. Суседзі лічаць: умее жыць, не прападзе ні пры якіх пераменах. Ад немцаў чуў на свае вушы, што паставай, тварам, нейкімі іншымі прыкметамі, аб якіх не здагадваецца сам,— выдае тып германскай пароды. Ведае добра — ніякіх германцаў у радні і блізка не было. Дзед, бацька, браты — усе былі рослыя, дужыя.

Год назад, можа і сам не здагадваючыся, сасватаў яго на двайную службу начальнік дыстанцыі. Прывёз на дрызіне і прывёў у казарму, на кватэру да майстра двух хлопцаў. Прадставіў як рабочых лунінецкай дыстанцыі, загадаў залічыць на работу, выдаць аванс. Лунінец захоплены немцамі, у рабочых, якіх прывёз начальнік, залішне мяккія рукі. Падазрэнне ў Глушко закралася ўжо тады, у першы дзень.

З двух астаўся адзін, Пятрэнка, з шэра-сінімі, жорсткімі вачамі і абыходлівымі манерамі. Напарнік Пятрэнкі праз тыдзень шмыгануў на новае месца, а гэты яшчэ цэлы месяц, пакуль мянялі пакрамсаныя бомбамі рэйкі, пашчапаныя шпалы, пад'язджаў з размовамі, выпытваў, вынюхваў. Аднойчы падсеў да майстра на ваганетку-самаходку, а калі выехалі за станцыю, у сасняк, прапанаваў спыніцца, хоць перагон, дзе працавала брыгада, быў наперадзе. Глушко паслухаў: прадчуваў — надыходзіць тое, чаго чакаў. Ваганетку знеслі ў адхон, адышліся ў кусты.

— Я вам не раю, майстар, эвакуіравацца,— сказаў Пятрэнка, верцячы самакрутку і выцягнуўшы з другой кішэні, каб пачаставаць Глушко, пачак «Казбека».

— Чаму?

— Таму, што вы той чалавек, які патрэбен тут.

— Чаму іменна я?

— Ва Унечы, у атрадзе ЧОН * служылі?

— Служыў.

— Калі не памыляюся — пасля ЧОНа — у шчорсаўскіх атрадах? За што вас узнагародзілі імянным гадзіннікам?

— За станцыю Злынку. Захапілі бронепоездам. Мяне паслалі наперад — ноччу перавёў стрэлку.

— Вашага брата расстралялі балахоўцы. Як здарылася, што ён, чырвоны камандзір, трапіў да балахоўцаў?

— Быў хворы на тыф. Прыехаў лячыцца дадому.

— Самі бачыце, Адам Васільевіч, каму ж, як не вам, ставацца? У вас — вопыт. А гэта — галоўнае.

— Хто вы такі? — спытаў майстар.

Пятрэка, дастаючы з задняй кішэні кніжачку ў чырвонай вокладцы, як бы ненарокам выцягнуў і тут жа, патрымаўшы ў далоні, схаваў маленькі, падобны на дзіцячы пугач, пісталецік.

— Чэкіст, Адам Васільевіч. Думаю, мы, рускія людзі, адзін другога не выдадзім.

— Хоць ты і чэкіст, але не надта добра абмазгаваў,— набраўшыся адвагі, выпаліў Глушко.— Анкету вывучыў — дзякуй. Толькі забыў, што на станцыі анкету чытаў не адзін ты. Пра імянны гадзіннік ведае кожны рабочы...

— Правільна. А я нічога такога не патрабую. Толькі астацца. Запросяць немцы на работу — добра. Не запросяць — бог з імі. Вы — беспартыйны, за імянны гадзіннік, можа, не пакараюць. Не забывайце, Адам Васільевіч, не па асабістай ахвоце я трачу з вамі час.

Майстар згадзіўся. Пакутаваў ад няпэўнасці, ад таго, што ні з ад-

* ЧОН — часці асобага прызначэння.

ным нават самым блізкім чалавекам не мог падзяліцца сумненнямі. Падпісваючы загадзя падрыхтаваную Пятрэнкам паперку, пачуў яго з'едліва-насмешлівы голас:

— Я, гаспадзін майстар, буду ў вас работаць, а вы ў мяне — служыць...

Пасля апошняй, самай жорсткай, бамбёжкі Глушко запрог каня — быў у чыгуначнай гаспадарцы адзін конь — і перавёз сям'ю ў вёску, да жончынай сястры. Трохі болей за месяц адпачываў душой — касіў, кутаў сваячцы плот, наслаўшы ў хляве невялікі тачок, абіваў снапы.

Пятрэнка як у ваду глядзеў — знайшлі і ў вёсцы. У той дзень са старэйшым сынам падаліся на рыбу. Боўталіся, зняўшы штаны, у зарослай па берагах аерам рачулцы, раз-пораз выкідваючы з лазовай таптухі на траву срабрыстых акунькоў і плотачак, радаваліся ўлову, калі ўбачылі на поплаве Колю, меншага. Сын бег на ўвесь дых, махаў рукамі. Не дабегшы, спалохана, пранізлівым голасам усклікнуў:

— Тата, цябе немцы пытаюцца!

Першым жаданнем, якое ўладна адчуў у сабе, было кінуцца ў кусты, схавацца, з'інчацца. Але на яго з пабялелым тварам глядзеў старэйшы сын, цяжка дыхаў на беразе меншы. Сказаў, як мог спакайней:

— Падбярыце рыбу...

У парваных, падкасаных штанах, дзіравых, на босую нагу, апорках ён паўстаў перад Шмідтам, тоўстым, паўнатварым бухгалтарам, які да вайны працаваў у канторы «Заготжывёла» і якога ён дагэтуль не ведаў, і немцам у чорным чыгуначным мундзіры. Прыехалі па яго на вайсковым грузавіку, прапанавалі неадкладна пераязджаць на станцыю.

Так пачалася Глушкова служба ў немцаў. Зімой Пятрэнка звязаў майстра з загадчыкам сталоўкі Тапарковым. Ад Тапаркова працягнулася нітачка да Бондара, які ў пачатку лета вывеў частку падпольшчыкаў у лес.

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

I

Фінансавы аддзел, дзе Міця працуе рахункаводам па страхоўцы, размяшчаецца ў правым крыле будынка ўправы. У доўгай, як калідор, канцылярыі некалькі сталоў узбоч сцен. Канцавы стол як бы завяршае гэты парад, ён і пастаўлены дзеля гэтага ўпоперак пакоя. За ім начальнік аддзела Мікалай Пілеўскі, шыракаплечы, чарнявы прыгажун з тонкімі, як у жанчыны, бровамі.

Непасрэдны Міцеў начальнік—інспектар па падатках Кузьма Хібенка, хударлявы, даволі малады хлапчына. Яго стол побач з Міцевым — ля самых дзвярэй.

Абавязкі ў Міці нескладаныя, і, пахадзіўшы з тыдзень на службу, збольшага ён іх ведае. З кніг падворнага перапісу будынкаў трэба скласці ведамасць іх грашовай вартасці, падбіць суму па вёсках з тым, каб пазней вылічваць страхавы працэнт. Работа нецікавая, нудная, і з самага пачатку Міця адчувае яе фальш.

Да лета хадзілі савецкія грошы, нядаўна іх памянялі на карбованцы, выпушчаныя ровенскім банкам. Прыдняпроўска-Прыпяцкія раёны Палесся, як і Піншчына, Брэстчына, аднесены да Украіны, але на карбованцах надпісы нямецкія.

Карбованцы — не болей, чым паперкі, бо нават за маркі не надта купіш. У крамах за грошы нічога не прадаюць.

У фінаддзеле гэтага як бы не заўважаюць. Стракочуць арыфмометрамі, ляскаюць костачкамі лічыльнікаў, падрахоўваючы не толькі рублі, а і капейкі.

Мікалай Пілеўскі з нядаўняга часу кватаруе ў Міцевай аднакласніцы Веры, займаючы з братам бакоўку, і Міця пра яго сёе-тое ведае. Пілеўскі — з раскулачаных. Бацьку саслалі на Салаўкі, і, каб вырабіцца з бяды, сын змяніў прозвішча. Яму не адмовіш у дасціпнасці, розуме, але ў жыцці надта высокіх вяршынь не дасягнуў. Працаваў у Грузіі ў вінаробчым саўгасе бухгалтарам. Пілеўскі ведае грузінскую мову, пры выпадку ахвотна казырае незнаёмымі словамі.

Рабочы дзень у фінансавым аддзеле пачынаецца з анекдота, які расказвае начальнік. Анекдоты Пілеўскага смешныя, трохі бессаромныя — дзяўчаты-картатэтчыцы чырванеюць, затыкаючы пальцамі вушы, а мужчыны рагочуць.

Смяюцца доўга, але не столькі з анекдота, колькі з бухгалтара Шайсы, тоўстага старога з чырвоным, круглым тварам і сінімі пукатымі вачамі. Шайса надзвычай цікаўны, аж гарыць ад узбуджэння, прагнучы пачуць навіну, але рэагуе запознена. З начальнікавага анекдота смяецца апошні, калі смех ужо сціхае, а бухгалтары, картатэтчыкі пачынаюць шасцець паперамі. У гэты час з грудзей старога вырываюцца гукі, падобныя на булькатанне вады, якую выліваюць з бутэлькі. Не могучы стрымацца, ён кладзе галаву на стол, трасецца ўсім целам. Услед за Шайсам — ужо ў другі заход — хіхікаюць дзяўчаты. Нарэшце Пілеўскі насупліваецца — пачынаецца работа.

У фінансавым аддзеле пра самае галоўнае — пра вайну, выбухі на чыгунцы — стараюцца не гаварыць, як бы нічога гэтага няма.

Адзін толькі раз прарвала Пілеўскага. У камандзіроўку ў дальнюю воласць мусіў ехаць нехта з падатковых інспектараў, а Шайса заявіў, што там, па чутках, партызаны.

— Трэба канчаць з бандытамі! — не тоячы раздражнення, усклікнуў Пілеўскі і адразу прыкусіў язык.

Увогуле начальніка фінаддзела, акрамя ўласнай асобы, здаецца, нішто асабліва не цікавіць. Ён фарсіць у новым, пашытым па фігуры, касцюме: прыбыткі шаўцоў, краўцоў кантралююцца фінаддзелам, і Пілеўскі мае выгоду. На яго заглядваюцца сакратаркі, машыністкі, але ён увагай не раскідваецца, ходзіць з адной дзяўчынай-картатэтчыцай Галінай Машко, высокай, чарнявай, надзвычай смяшлівай. Пры Пілеўскім яна адразу сур'ёзнее. Іншы раз, стаіўшыся ў куточку, плача, паспешліва выціраючы слёзы хусцінкай.

З людзей, якія працуюць у фінансавым аддзеле, Міця вылучыў двух — бухгалтара Грымака і свайго непасрэднага начальніка Хібенку. Яны здаюцца не тымі, за каго сябе выдаюць, і выклікаюць вострую цікавасць. Грымак — Міця з твару ведае яго даўно — да вайны працаваў у пагрузачнай канторы, налічваў грузчыкам заработак. Быў у лесе, у знішчальным батальёне, вярнуўся ў мястэчка разам з Сяргеем і Аўсянікам. Але тых, хто быў у партызанах, немцы расстралялі. Жывыя двое — Грымак і Адамчук, майстар з чыгункі. Яны адразу пайшлі на службу, і немцы іх не чапаюць.

З выгляду Грымак — бесклапотны. Пасля анекдота начальніка яго раскацісты бас пакрывае астатнія галасы. Немалады, у вожыку высока падстрыжаных валасоў срабрыцца сівізна, але ходзіць у белай, акуратна адпрасаванай безрукаўцы, спартыўных тапачках. Да Міці,— пра арышт яго, пэўна, чуў,—паставіўся прыхільна.

Аднойчы яны ўтраіх — Міця, Хібенка, Грымак — асталіся пасля работы, выйшлі ў скверык, прыселі на лаўцы. Негарачае сонца хавалася за лес. Край зацягнутага воблакамі неба ў залатых водсветах.

— Як жывеш, Хібенка? — нібы ў незнаёмага, спытаў Грымак.

— Ды проста так, Іван Міхайлавіч. Дзе скокам, дзе бокам. Дзень ды ноч — суткі проч.

— Значыць, па анкеце — «беспартыйны, малапісьменны, несудзімы...»

— Накшталт таго.

Болей за ўвесь вечар ніводнага сур'ёзнага слова.

Хібенка таксама выдае сябе бесклапотным. Рукавы падкасаны, на штанах акуратная складка, і дзяўчына ёсць — чарнявая, тоўсценькая Шура, да якой падатковы інспектар шыбуе штовечар. На размовы пра становішча на фронце Хібенка не адгукаецца. Міця разы два зачынаў і перастаў. Сумна ад думкі, што так паводзіць сябе чалавек, які да вайны служыў у кадравых войсках, а трапіўшы ў акружэнне, прыбіўся дамоў і радуецца, што дазволілі ляскаць на лічыльніках.

Сумна, паныла ўсе гэтыя дні на душы ў Міці. Драгун з мястэчка знік, і сувязі з ім няма. Работа ў фінансавым аддзеле для Міці не мае сэнсу. Нічога ён тут не зробіць. Пра арышт не забылі, будуць прыглядваць. Ён як бычок на шворцы — далёка не пабяжыць.

Аддаўшыся невясёлым думкам, Міця перагортвае кнігі падворнага перапісу. Колькі ў раёне вёсак, вёсачак, пра якія ён нават не чуў, не ведаў назваў! У школе вывучалі геаграфію зарубежных краін, гісторыю старажытных і цяперашніх народаў, а пра тое, што ляжыць вакол мястэчка, ніхто слова не сказаў. Як і чым жывуць гэтыя Піляцічы, Грамы, Азяркі, Літвінаў, Альхоў, Рагалі?..

У адзін з тых дзён Міця наткнуўся на падворную кнігу спаленых

Вербіч. Стала млосна, непрыемна, але ён перасіліў сябе, стаў гартаць тоўсты сшытак, у якім мясцовы пісар пералічыў кожную самую маленькую будыніну двара. Хата, хлеў, клуня, амшанік. Амшанік — для пчол, у яго на зіму хаваюць вуллі... Сто дваццаць два двары, не меней, чым пяцьсот душ насельніцтва. Старых, малых, хворых, здаровых... Дзе яны?..

Перад вачамі паўстала вёска, зялёныя прысады, ігрушы-дзічкі па агародах, вялізнае гумно, у якім ён летась начаваў. Поўнячыся няўрымслівым, балючым сумам, не могучы стрымацца, Міця на ўвесь голас пытае:

— Хто заплаціць страхоўку за Вербічы? Яны ж спалены...

На хвіліну ў пакоі ўсталёўваецца цішыня. Міця бачыць спалоханы, пабялелы твар Хібенкі.

— Госпадзь бог заплаціць,— раздаецца зычны голас Пілеўскага.— У яго грошай болей, чым у фінаддзеле.

Ляскаюць лічыльнікі, трашчаць арыфмометры, але ніхто нават не ўсміхнуўся...

Навіны ў мястэчку адна за другую горшыя. З-пад Харкава, з вясновага акружэння, прыбіўся дамоў Цімох Груда, былы сакратар пасялковага савета, і Марыя Іванаўна кінулася да яго, каб што-небудзь прачуць пра мужа. Муж яе, старшыня савета, пайшоў у армію разам з Грудай. Тое, што расказваe былы сакратар, не лепей за нямецкія зводкі.

Другая навіна яшчэ болей балючая. Каля вёскі Залужжа на сасновым узгорку паліцыя акружыла і вынішчыла атрад — васемнаццаць чалавек. Атрад не мясцовы, а па ўсіх прыкметах — прысланы з-за лініі фронту. У хлопцаў і дзяўчат былі аўтаматы, але яны не забілі ніводнага паліцая. Паляглі спаць і не прачнуліся. З аўтаматам, на каробцы якога выразна відаць лічба «1942», пахаджвае па мястэчку прыземісты, круглатвары начальнік паліцыі Зыскевіч-Будзілоўскі. Міця нават бачыў гэты аўтамат...

Божа, калі кончацца паражэнні, адступленне і на якім рубяжы?..

За сумненні, згрызоты, адчай — маленькая ўдача. Міця атрымаў заработак — сто пяцьдзесят карбованцаў за паўмесяца. Ідучы да Лобіка, завітаў на станцыю — якраз спыніўся мадзьярскі эшалон. Шыракаплечыя, з сялянскімі тварамі салдаты ў цёмна-зялёных мундзірах бегаюць па пероне, паспешліва, з-пад крыса прапаноўваюць цыгуначнікам штосьці на продаж. Міця ішоў уздоўж эшалона з тыльнага боку, калі да яго, вынырнуўшы з-пад вагона, падбег задыханы пажылы салдат. «Камрад, купі...» Спакуса, перамешаная са страхам, нарадзілася імгненна. «Колькі?» — спытаў Міця, нямеючы ад сумнення — ці адрозніць мадзьяр маркі ад карбованцаў?

«Эйнгундэрг фуфцыг...» Дрыжачымі рукамі Міця выцягнуў з кішэні тры хрусткія, новыя паперкі, на кожнай з іх вялікая лічба «50». Лічбы салдат ведаў, а чытаць не ўмеў. Сунуўшы Міцю ў рукі кардонны футаралік з гадзіннікам, зладзеявата азірнуўшыся, мадзьяр шуснуў пад вагон.

Міця пабег. Сто пяцьдзесят карбованцаў — гэта толькі пятнаццаць марак. За такія грошы можна купіць запальнічку, а не гадзіннік. Але ў салдата зброя, і ў дадатак да гадзінніка можна палучыць кулю...

Адбегшыся, Міця здалёк назірае, што робіцца на пероне. Нічога асаблівага — мітусня, штурханіна. Перавёў позірк на ўзбочыну кар'ера, у якім капаюць гліну, і анямеў — трое высокіх мадзьяр, шчыльна акружыўшы, б'юць чалавека ў цывільнай вопратцы. Стала брыдка, агідна. Міця не ведаў, што рабіць...

Эшалон рушыў, Міця вярнуўся на станцыю. Ля воданапорнай калонкі паліцай Семашкевіч, які да вайны працаваў настаўнікам, абмываў скрываўлены твар. За гадзіннік яго білі ці за што іншае, Міця не папытаўся...

II

Бургамістр Крамер, ідучы з жонкай у госці да ляснічага Лагуты, запыніўся ў гарадку — так называюць колішнюю сядзібу лясной школы. Зеўраюць праваламі вокан будынкі вучэбных карпусоў, інтэрнатаў. Запусценне не так кідаецца ў вочы, бо вакол многа зеляніны. Гарадок наўсцяж засаджаны таполямі.

Аўгуст Эрнэставіч акідвае позіркам будынкі: немцы просяць новыя памяшканні, то няхай рамантуюць гэтыя і размяшчаюцца.

Двор старшага ляснічага на ўскраіне таполевага царства. Не двор, а харомы — дом з васьмі ці дзесяці пакояў, вяндлярня, лазня, мноства ўсялякіх гаспадарчых прыбудовак.

За адзін год старшы ляснічы зрабіўся самым багатым у мястэчку чалавекам. Дзіва няма тут: пад камандай Лагуты — восем лясніцтваў. Аўгуст Эрнэставіч Лагуту не зайздросціць. Жонцы даў наказ: лішняга ад старастаў і бургамістраў не браць, за ўзятае плаціць грошы.

У душы Аўгуст Эрнэставіч не ўхваляе прагі да ўзбагачэння, якая захліснула ледзь не ўсіх, хто зрабіўся начальствам. Немцы на ўсё глядзяць скрозь пальцы. Самі любяць пагрэцца. Бяруць хабар, ахвотна ходзяць на пагулянкі. Пагаворку выдумалі: «На вайне як на вайне».

Лагута — кароткі, шыракатвары, тоўсты, як бочка. Якраз такімі малявалі бальшавікі на плакатах буржуяў. Але і пры бальшавіках Лагута быў старшым ляснічым, толькі тады над ім стаяў яшчэ дырэктар. Нягледзячы на свой жывот, ляснічы надзвычай рухавы. Пры паяўленні Аўгуста Эрнэставіча прыйшоў у найвялікшае ўзбуджэнне, замітусіўся, выказваючы на твары прыкметы ўзрушэння і радасці.

— Аўгуст Эрнэставіч, міласці просім! Шчыра рад. Гертруда Паўлаўна! Давайце ваш плашчык. Аня, павесь плашчык Гертруды Паўлаўны. У шафу павесь, там не запыліцца...

Анна Восіпаўна — жонка ляснічага — не ў прыклад свайму чалавеку доўгая, худая, з выцягнутым тварам. За сорак кабеціне, а сукенка — з шырокім выразам на грудзях і плячах. Паганяе маладосць, хоць хваліцца няма чым ні на грош — жоўтая, як печаны яблык, скура, пляскатыя грудзі.

Гасцей парадкам. З прыхожай чуе Аўгуст Эрнэставіч раскацісты рогат аграномa Спыхальскага, звонкія трэлі загадчыка млыноў Хвядосіка, пералівісты, як сабачы брэх, смех новага начальніка паліцыі Зыскевіча-Будзілоўскага. Бургамістр, прапускаючы наперад жонку, заходзіць у залу, і госці імгненна змаўкаюць. Падымаюцца з-за круглага століка, за якім гулялі ў карты, падыходзяць да Гертруды Паўлаўны.

Аўгуст Эрнэставіч у сваю чаргу выказвае адзнакі кавалера і, стараючыся ступаць мякчэй, кіруецца ў куток, дзе на канапах між фікусаў — жаночы збор. Жонкі начальнікаў аж расцвітаюць, калі бургамістр кожнай па чарзе пацiскае руку. Цалаваць рук ён не ўмее і ў душы нават пасмейваецца з гэтага далікатства.

Мужчыны зноў бяруцца за карты. Трое стаяць, назіраюць. Аўгуст Эрнэставіч далучаецца да іх — у карты ён не гуляе. Спыхальскі раздае карты. Гульня пакуль бяскрыўдная і, на думку Аўгуста Эрнэста-

віча, сумная — у шэсцьдзесят шэсць. Калі госці падап'юць, пачнуць гуляць у ачко, на грошы.

Не гуляе ў карты і бургамістраў намеснік Лубан, шыракаплечы, чарнявы мужчына гадоў сарака. Узяў яго да сябе ў памочнікі бургамістр позняй восенню, калі раённая ўправа ўжо фактычна працавала.

Бургамістр крануў за рукаў Лубана:

— Выйдзем, Сяргей Дзмітравіч.

Аўгуст Эрнэставіч, насуперак уласным правілам, два дні не паяўляўся на службе: прыехалі дзве жончыны сястры — родная і стрыечная.

Бургамістр з намеснікам выйшлі на алейку.

— Што новага? — пытаецца Аўгуст Эрнэставіч.

— Прыязджаў Князеў з Піляціч. Неспакойны. Бажыўся: у Літвінаўскім лесе два атрады партызан. Гаворыць — звесткі дакладныя.

— Князеў у жандармерыі быў?

— Быў.

— Ну і што?

— Пасля забойства Швальбе і Плішчынскага немцы ў лес не палезуць.

— Вы верыце ў гэтыя атрады?

— Цяжка сказаць,— твар у намесніка хмуры.

— А я не веру! — бургамістр хвалюецца.— Паніка. Князеў хоча сваё бясчынствы апраўдаць, таму палохае партызанамі.

— А Буйкі? — пытаецца Лубан.

— Даліся вам у знак Буйкі. У другіх раёнах налёты на валасныя ўправы, а ў нас за лета — на адну вёску. Я не пярэчу — група злачынцаў ёсць. Але — не два атрады. Два атрады — гэта ж сотні людзей! Адкуль яны ўзяліся?

— Хто ж тады нападае на чыгунку ледзь не кожную ноч?

Крамер, насупіўшыся, маўчыць. Сінее мяккі прыцемак. Пад нагамі шамаціць апалае лісце.

— Зборышча партызан у Акцябрскім раёне,— нарэшце гаворыць бургамістр.— Там лес, балоты, непраходная мясцовасць. Адтуль робяцца налёты на чыгунку. Нямецкая армія — на фронце. Яна пакуль не можа распыляць сілы, каб пакончыць з партызанамі. Заўважце — найбольш неспакойна ў суседніх з Акцябрскім раёнах.

— Не трэба спрашчаць, Аўгуст Эрнэставіч. І ў другіх месцах ёсць партызаны.

Ідуць па алейцы моўчкі. У доме лясніча ярка асветлены вокны. У вячэрнюю часіну драўляны, з чатырохскатным дахам дом, атулены прысадамі таполяў, нагадвае палац.

— Не разумею, што людзям трэба,— у бургамістравым голасе горыч.— Можна мірна жыць. Араць, сеяць, гадаваць дзяцей. Хіба мала за год зроблена? Хлеба не было, але ж з голаду ніхто не памёр. Немцы летась пайшлі на ўступкі — зменшылі пастаўку. Армія, якая ваюе, адмовілася ад таго, што ёй належыць. То гэта ж цаніць трэба? Я гэта гаварыў і не перастану гаварыць. Чаго хочуць тыя, што падымаюць на немцаў зброю? Сляпому відаць — вайну бальшавікі прайгралі. Дзе немцы? На Каўказе, на Волзе. У іх рускі хлеб, вугаль, палавіна насельніцтва. Я раней думаў: даб'юцца немцы перамогі, і тут, у тыле, усё аціхне. Выходзіць, наадварот. Нічога не разумею...

— Усё гэта так, Аўгуст Эрнэставіч,— гаворыць Лубан пасля працяглага маўчання.— Але партызаны ў раёне ёсць. Прытым мясцовыя. Толькі яны стараюцца сябе залішне не паказваць. Можа таму, што слабыя, баяцца за сем'і. Іх сем'і — у вёсках.

— А старасты, паліцэйскія куды глядзяць?

— Туды і глядзяць. Стараста з Прудка вытыркнуўся — забілі. Фінагента ў Малкавічах таксама забілі...

На ганку тупат ботаў, галасы. Прыйшлі жандары. Макам рассыпаецца Лагута — сустракаць немцаў выскачыў на ганак.

— Паходзім яшчэ,— прапануе бургамістр.— Не люблю вэрхалу.

Яшчэ з паўгадзіны яны шпацыруюць па алеі. Нарэшце ззаду таропкія крокі, перарывісты дых. Бяжыць Лагута.

— Аўгуст Эрнэставіч, дзе вы прапалі? І вы, Сяргей Дзмітравіч... Ведаеце ж — без вас пачынаць нельга...

Застолле ў лясніча багатае, смажанае, варанае — навалам. У цэнтры стала, дзе з аднаго боку сеў Аўгуст Эрнэставіч, а з другога — тры немцы-жандары на чале з маёрам Шэрманам, на бляхе-патэльні засмажанае парася. Светлавалосы, з хударлявым тварам маёр не зводзіць з парасяці вачэй.

— Das Haut einen im sämtlichen Winkel! — усклікае нарэшце маёр, і ўнтэр-афіцэр Красоўскі, які сядзіць побач з ім, адразу перакладае:

— Пан маёр здзіўлены. Как эта правільна выразіт — карціна ест сногсшыбацельна...

Красоўскі — ён ужо даволі добра гаворыць па-руску — дадае і ад сябе:

— Я магу паверыт, што лясніч наступны раз зажарыт нам лясны мядзведзь...

Госці смяюцца — жандар дасціпны. Гучней за ўсіх рагоча Лагута — аж калышацца пад белай сарочкай жывот.

Першы тост за гаспадара. Падымае яго Аўгуст Эрнэставіч. Тост нешматслоўны — не першы раз збіраюцца ў Лагуты.

Пасля таго, як мужчыны выпілі па шклянцы, жанчыны — па чарцы, асноўная ўвага засяроджана на тым, каб напаіць жандараў.

Маёр на сваю поўную, як вока, шклянку глядзіць з жахам.

— Пан маёр,— упрошвае Лагута.— Бітэ трынкен русішэ шнапс.

На дапамогу гаспадару прыйшлі аграном Спыхальскі і начальнік паліцыі Зыскевіч-Будзілоўскі. Сабе яны налілі па другой шклянцы.

— Es ist unmöglich *,— бароніцца маёр.

Падае прыклад жандар, што сядзіць справа, тоўсты і маўклівы. Трымаючы на відэльцы памідор, ён адным дыхам апаражняе шклянку.

Хваля натхнення находзіць і на маёра.

— Das Gluck ist dem Kühnen hold! — выгуквае ён.— Aber ein Schluk Wasser.**

Маёру падаюць кубак з вадой. Глынуўшы самагонкі, ён адразу папярхаецца. Але трымае сябе, як рыцар: адпівае глыток вады і, заплюшчыўшы вочы, як бы кідаючыся ў вір галавой, даканчвае шклянку. Узнагародай яму — воплескі.

— Болей не паіце,— падазваўшы Лагуту, шэпча бургамістр.— Ведаеце, з непрывычкі...

Пасля таго, як маёр выпіў, на яго звяртаюць менш увагі. Затое ён цяпер сам хоча выдзяляцца. Сп'янеў імгненна, крычыць, размахвае рукамі — выгуквае тосты.

З-пад сініх абажураў-парасончыкаў ліецца мяккае святло. Дзве жанчыны-прыслужніцы разносяць новыя стравы. Багата жыве лясні-

* Гэта немагчыма (нямецк.)
** Адвага гарады бярэ! Але глыток вады.

чы Лагута і не скупіцца на пачастунак. На талерках дыміцца лёгкай парай вараная ружаватая трусяціна, апетытна ззяюць залацістым тлушчам засмажаныя, начыненыя яблыкамі індычкі, плаваюць у масле тлустыя карасі. Новая закуска — новы тост. Кампанія падпіла. Несціханы, бязладны гул, выгукі...

Песня ўзнікае, як няпрошаная госця. Звычайна, калі ў кампаніі немцы, песень не спяваюць. Нямецкіх ніхто не ведае, савецкія пад забаронай. Аграном Спыхальскі знайшоў выйсце — заспяваў пра возера Байкал. Песня даўняя і да палітыкі дачынення не мае:

По диким степям Забайкалья,
Где золото роют в горах...

Песня адразу прыйшлася да густу, з'яднала нястройныя, нязладжаныя галасы. На немцаў ніхто не зважае, а можа, наадварот, кампанія хоча пахваліцца перад імі. Аўгуст Эрнэставіч у першую хвіліну адчуў няёмкасць, а потым і яго захліснула звонкая, нястрымана-шырокая плынь. Далучыўся да спевакоў і адчуў, як расце ў грудзях пякучая, помслíва-прыемная радасць. Дзесьці глыбока, на мяжы пачуцця і думкі, мільгнула: і ён усім жыццём сваім прылучаны да гэтай шырыні, разлегласці, сілы і смутку.

Бродяга к Байкалу подходит,
Рыбацкую лодку берёт,
Унылую песню заводит,
О родине что-то поёт...

Пры дзвярах з падносамі на руках застылі жанчыны-прыслужніцы. На іх пасвятлелых тварах недаўменне. Нязвычны малюнак — свае спяваюць, немцы слухаюць.

Песня скончылася, і адно імгненне панавала нязвычная цішыня.

Гучна заляскаў у далоні маёр.

— Rusischen Lieder — gut, hübsch! — не тоячы захаплення, выгуквае ён.— Uns, deutsche rusischen Lieder herzlich angenehm... *

— Мы пяем рускі песня,— не лічачы патрэбным перакладаць словы начальніка, зычна аб'яўляе Красоўскі.— Мы, трое немцаў — жандар.

Жаночы, кіслы твар унтэр-афіцэра цяпер узбуджаны.

Бліснуў нікеляванымі бляшкамі губны гармонік. Жандар аберуч прыкладае гармонік да тонкіх вуснаў і, як бы намацваючы нябачную сцежку, пачынае іграць. Маёр і тоўсты жандар падпяваюць. Словы далёкія, чужыя, а песня — свая. Прымоўклі госці, услухоўваюцца:

Muter Wolga singt ein Liedchen
Von dem wilden Reitersmann,
Stenka Rasin, diesem Helden,
Der Kosaken Ataman...**

У маёра голас пісклявы, у яго суседа — хрыплы, нячысты, але прыемнейшы. Ён маўчун, за ўвесь вечар слова не прамовіў, а тут, абшчапіўшы твар валасатымі далонямі, цягне з асалодай:

Einst fuhr er durch ihre Wellen,
Seine Liebchen hielt umspannt,
Und sie lehnt an seine Schültern,
Drückte heiss die rauhe Hand.***

Адкінуўшыся на спінку крэсла, Аўгуст Эрнэставіч маўчыць, ахоплены супярэчлівымі пачуццямі. Песня старая, пра рускую раку, атамана Сценьку Разіна, але на нямецкі лад. Яе спявалі салдаты кайзера

* Рускія песні — добрыя, прыгожыя. Мы, немцы, з прыемнасцю іх слухаем.

** Маці Волга спявае песеньку
Пра свайго дзікага наезніка,
Пра Сценьку Разіна, героя,
Казацкага атамана.

*** Аднойчы плыў ён па яе хвалях,
Абдымаючы сваю каханку,
А яна, прытуліўшыся да яго пляча,
Ціснула шурпатую яго руку.

Вільгельма, калі прыходзілі ў васемнаццатым годзе. Тады ён, Крамер, быў малады, стаяў збоку ад немцаў. Цяпер стары і разам з імі.

Donkosaken blicken böse,
Stenka Rasin sieht es nicht,
Weil die schöne Persenfürstin
Leise Liebesworte spricht...*

Калі немцы скончылі спяваць, воплескі пачуліся не адразу. У Крамеравай суседкі, жонкі яго намесніка, чарнявай кабеценкі, слёзы на вачах. Не саромечыся, выцірае іх хусцінкай, а вусны ўздрыгваюць. Нарэшце запляскалі ў далоні...

III

Аўгуста Эрнэставіча, як толькі ён увайшоў у свой двор, вяртаючыся ад Лагуты, крануў за рукаў конюх Якаў. Позна — спяваюць другія ці трэція пеўні.

— Пачакайце,— зашаптаў Якаў у самае вуха.— Бяда...

Сагнуты, прыгорблены Якаў — свой чалавек, добраахвотны вартаўнік бургамістравага дома, і ад нядобрага прадчування па целе Аўгуста Эрнэставіча пайшлі дрыжыкі.

— Ідзі ў хату! — загадаў жонцы.

Разам з Якавам прысеў на лавачку пры палісадніку, застыў у трывожным чаканні.

— Яўрэйка прыйшла,— зашаптаў Якаў.— Разам з хлопчыкам. Шукае прытулку. Кажа, добра вас ведае. Разам жылі...

— Якая яўрэйка? — кроў ударыла Аўгусту Эрнэставічу ў галаву, па скронях застукалі маленькія малаточкі.

— Сказала, што прозвішча Кацман. Хлопчыку гадоў восем. Просіць: калі нельга схаваць яе, то хоць аднаго хлопчыка...

У памяці імгнення ўсплыла прыстань ля ракі, прырэчны гарадок, дзе гадоў восем назад жыў ён, Крамер. Жыў у адным барачнага тыпу доме з Кацманам, такім жа, як ён, прыёмшчыкам, рухавым, маладзейшым за яго гадоў на дзесяць яўрэем. Яўрэй выручаў. Аднойчы ён, Крамер, доўга хварэў. Год быў цяжкі — пайкі, карткі, пуда бульбы не купіш, і Кацман дзяліўся ўсім, чым мог.

— Дзе яна, гэтая жанчына? — спытаў Аўгуст Эрнэставіч дрыжачым голасам.

— Сядзіць у хляве. Прыйшла вечарам. Я не хацеў пускаць, але яна сказала, што знаёмых няма, а на вуліцы схопяць. Хоча з вамі пабачыцца.

Аўгуст Эрнэставіч выйсця не бачыў: выгнаць жанчыну не мог і пакінуць не мог таксама. Зразумеў толькі прычыну, па якой яўрэйка прыйшла менавіта да яго. З таго самага гарадка, адкуль яна, тры дні назад прыехалі жончыны сёстры. Відаць, яна дачулася, лічыць яго вялікім начальнікам.

— Можа куды на сяло яе сплавіць? — асцярожна выказаўся конюх.

Страх паступова праходзіў. Аўгуст Эрнэставіч ужо ведаў, што нешта зробіць. На смерць чалавека не пашле. Немцы яўрэяў расстрэльваюць — гэта іх справа. Ён у яе не ўмешваецца, рукі яго чыстыя. Яўрэі — таксама людзі, хочуць жыць. Але бачыцца з жанчынай яму не абавязкова. У выпадку, калі схопяць яе, можа выдаць. А ў яго таксама сям'я...

* Данскія казакі пазіраюць злосна,
Але Сценька Разін нічога не бачыць,
Бо цудоўная княжна-персіянка,
Шэпча яму словы кахання...

— Вось што, Якаў,— сказаў Аўгуст Эрнэставіч, ужо зусім спакойным голасам,— ідзі да Забелы, млынара. Прывядзі сюды. Паліцэйскія цябе ведаюць, прапусцяць. І каб ніводнага слова нікому. Зразумеў?

— Зразумеў,— конюх падняўся.— Я пайду агародамі.

— Ідзі як хочаш.

Зайшоў у дом. Устрывожаная жонка не спала.

— Што там такое, Аўгуст?

— Ды нічога. Паніка. Якаў гаворыць, што нехта лез да нас у двор.

— Вось бачыш. Я даўно казала, што трэба паставіць варту.

— Спі. Хопіць Якава. Лепей, чым ён, нас ніхто не абароніць. Я пабуду на двары — галава баліць.

Сядзеў на лаўцы, прыхілiўшыся спіной да штыкетніка, думаў. Хмель як рукой зняло. Былі ўжо два выпадкі, калі разагнаныя па свеце яўрэі вярталіся ў мястэчка. Зімой — загадчык гасцініцы Рубін. Дурань, і на яўрэя не вельмі падобен, мог бы прыткнуцца ў глухой вёсцы, дзе яго ніхто не ведае, а ён прыйшоў шукаць абароны да Рыгмана, знаёмага немца, які перабраўся ў мястэчка. Рыгман — сволач, прадаў чалавека з ахвотай. Другога яўрэя, настаўніка, выдаў Пілiпук, забіты партызанамі фінагент з Малкавіч. Гэта — сакрэты жандармерыі, але Аўгуст Эрнэставіч іх ведае. Жандары ад яго пакуль не тояцца.

Аўгуст Эрнэставіч устаў, прайшоўся па двары. Халаднавата стала ноччу, блізка восень. Год назад, у такую якраз пару, яго паставілі бургамістрам. Аўгусту Эрнэставічу здаецца, што было гэта даўно-даўно. Здоўжыўся яму гэты год...

На агародзе пачуліся таропкія крокі. Рыпнула фортка, і з цемені выплыла мажная постаць Забелы. Якаў адышоўся ўбок — не хоча слухаць размовы.

— Што такое, Аўгуст Эрнэставіч? Я сам не свой...

Бургамістр маўкліва павітаўся з млынаром за руку, падвёў да лавачкі. Прыселі.

— Панас Дзянісавіч, трэба ўратаваць людзей. Яўрэйка з хлопчыкам. Яна тут, у мяне. І каб ні гуку. Я тут ні пры чым. Калі што якое, пакрыю. Зразумелі?

Млынар раздумваў нядоўга.

— Зробім, Аўгуст Эрнэставіч. Ні адзін сабака не гаўкне.

Праз хвіліну спытаў:

— А яна, гэтая яўрэйка, рабіць што-небудзь умее? Ну, каб занятак ёй даць.

— Здаецца, яна шые. На швейнай машыне.

— То не хвалюйцеся. Усё будзе як трэба.

— Забярыце яе ад мяне. Пакуль цёмна.

Падаў на развітанне млынару руку і, падымаючыся на ганак, пачуў, як рыпнулі вароты ў хлеў.

IV

Нараду валасных бургамістраў, пісараў, старастаў, якую праводзіць сельскагаспадарчая камендатура, нельга назваць нарадай.

На плошчы перад камендатурай завозна. Табар вазоў, таратаек, брычак. Немцы, якія раз-пораз шмыгаюць у камендатуру, падазрона косяцца на галасісты кірмаш.

У кабінеце, куды выклікаюць валасных бургамістраў і старастаў,

за сталом трое немцаў-аграномаў у карычневых, без пагонаў, мундзірах і два маладыя перакладчыкі-фольксдойчы.

— Піляціцкая валасць! — выйшаўшы на ганак, выклікае перакладчык.

Угнуўшы галаву ў абвіслыя плечы таропка дыбае валасны бургамістр Спаткай, высокі, крыху ссутулены. За ім пяць старастаў — у валасці шэсць вёсак, але адзін староста не прыехаў.

Кабінет, дзе сядзяць немцы, перагароджаны балясамі. Наведвальнікі ў ім стаяць.

Увайшоўшым Спаткаю і старастам нешта доўга гаворыць лысы немец — прозвішча яго Шлягель. Астатнія двое робяць алоўкамі адзнакі ў спісах, што ляжаць перад імі. Скончыў Шлягель, уступае ў свае правы перакладчык — камлюкаваты, круглатвары хлопец.

— Валасці даведзена цвёрдае заданне,— гаворыць ён, узяўшы са стала паперку.— Збожжа — дзвесце тон. Мяса — сорак тон. Хлеб прывезці ў раён на сялянскіх фурманках. Заданне выканаць за месяц. Збожжа павінна быць чыстае і сухое. Калі што не так, вінаватыя панясуць адказнасць. Валасць не выканала план здачы малака. Даем два тыдні адтэрміноўкі. Хто хоча, можа здаваць маслам. Сабатажнікі, хто не здасць малака ці масла, будуць арыштаваны, а іх жывёла канфіскавана. Мяса здаваць убойнай, тлустай жывёлай. Тэрмін — два месяцы. За ўсе прадукты, здадзеныя германскаму райху, выплачваюцца грошы ў цвёрдых стаўках...

Другі перакладчык, які дагэтуль маўчаў, раздае старастам цэтлікі. Асобна — на збожжа, малако, мяса. Старасты з Прудка няма, і гэта заўважана. Шлягель крычыць, стукаючы алоўкам па стале.

— Староста, які не з'явіўся па выкліку камендатуры, сабатажнік,— тлумачыць перакладчык.— Ён будзе арыштаваны.

— Пан перакладчык, перадайце пану каменданту,— заступаецца за падначаленага Спаткай.— Староста Абабурка хворы, таму не змог прыехаць. Я ўчора быў у Прудку. Усе мы можам пацвердзіць.

Шлягель нездаволена махае рукой — можаце ісці. Цэтлікі за старасту забірае Спаткай.

Як толькі выйшлі з камендатуры, Спаткай падаўся да Крамера. З бургамістрам хоць пагаварыць можна, а немцы толькі крычаць ды загадваюць...

Апаўдня нарада скончылася. На плошчы некалькі фурманак. Стаіць абшарпаная, з паламанымі прыступкамі трыбуна, з якой на кастрычніцкае і першамайскае святы, гаварыліся прамовы. Вецер ганяе па пыльнай плошчы абрыўкі паперы, сухое лісце.

Гопчанка — пануры, падобна на турка староста з Азяркоў — са сваімі піляціцкімі не паехаў. Расхаджвае паміж вазоў, закурвае з фурманамі.

Калі з камендатуры выйшлі апошнія, з самай дальняй валасці, старасты, услед за імі выскачыў камлюкаваты перакладчык.

— Старасты, пісары, палучайце папяросы! — зычна аб'яўляе ён.— Бярыце цэтлікі, і — у магазін!

Гопчанка бярэ цэтлікі на ўсіх са сваёй валасці. Ідзе ў магазін— ён на другім баку плошчы — і хвілін праз дзесяць варочаецца, несучы бярэмя доўгіх, па сто папярос кожная, пачак. Фурманы з зайздрасцю пазіраюць на пачкі — даўно ніхто не каштаваў фабрычнага тытуню.

— Частуйцеся, дзядзькі! — Гопчанка раздзірае абгорнуты тоў-

стай, непадатлівай паперай пачак.— Прыйшло і на нашу вуліцу свята.

Фурманы заскарузлымі пальцамі бяруць па папяросіне, разглядаюць надпіс на муштуку.

— Нашы... Жытомірская фабрыка.

— Былі нашы, сталі вашы.

— Значыць, фабрыку ў Жытоміры пусцілі...

— А дарага — цікава ведаць — нямецкія папяросы каштуюць?

— Старастам бясплатна далі,— ахвотна тлумачыць Гопчанка.— А так, я пытаў у крамніка, дарага. Трыццаць яек за пачак.

— То няхай яны згараць, такія папяросы. Лепей яйкі есці.

Дзядзькі ўсё ж кураць усмак, дасмоктваючы папяросіну да самага муштука.

Праз колькі хвілін — непрыемнае здарэнне. На другім баку плошчы, ля самай трыбуны, даўно чакаюць тры фурманкі. Гэта цяглавікі, прысланыя мясцовым старастам па нараду каменданта. Дальнія воласці ад цяглавай павіннасці вызвалены: у вёсках няма немцаў, і там не будуюць дзотаў, баракаў. Перахлябісты аграном перасякае плошчу, падыходзіць да вознікаў. Крычыць так, што чуваць за вярсту:

— Почему три фура, почему не пять?

Вознікі спалохана перамінаюцца. Немец выхоплівае ў нізенькага ў шапцы-аблавушцы дзядзькі пугу, хвошча яго па спіне, па галаве, па твары...

Фурманы, не чакаючы старастаў, якія пайшлі па папяросы, тузанулі за лейцы і — з месца наўскач... Падалей ад граху.

V

Дзіўная рэч: за слуханне савецкага радыё немцы караюць смерцю і ў той жа час некаторым асобам давяраюць мець радыёпрыёмнікі. Акрамя бургамістра Крамера, прыёмнік ёсць у яго намесніка Лубана, у дарожнага майстра Адамчука, начальніка паліцыі Зыскевіча-Будзілоўскага, начальніка мясцовай прамысловасці Тоўсціка.

Раней чым навіны аб становішчы на фронце даходзяць праз зводкі, што вывешваюцца на сцяне клуба, іх чуюць уладальнікі прыёмнікаў.

Вераснёвым надвячоркам бургамістр Крамер склікаў да сябе ў кабінет людзей, якім найбольш давярае. Тут Лубан, Тоўсцік, ляснічы Лагута, аграном Спыхальскі, начальнік мясцовай пажарнай дружыны Альшэўскі і яшчэ два-тры чалавекі. Кабінет у бургамістра паранейшаму не раскошны: вузкі пакойчык, канапа, некалькі крэслаў.

— Немцы ў Сталінградзе,— паведамляе бургамістр.— Я думаю, як толькі горад зоймуць і перарэжуць Волгу, вайна наблізіцца да канца. Да зімы, магчыма, скончыцца.

— Вядома,— ахвотна падхоплівае Лагута.— Рускі хлеб у немцаў. Вугаль, жалеза яны захапілі. А цяпер яшчэ Каўказ адрэзалі. Не разумею, як бальшавікі трымаюцца?!

Астатнія маўчаць. Аўгуст Эрнэставіч заўважыў: у апошні час памочнікі стараюцца менш гаварыць пра палітыку. Ён гэта разумее і ў душы не дакарае людзей. Як-ніяк, а яны рускія, ім не надта прыемна слухаць, што чужая армія перамагае.

— Немцы шмат чаго не разумеюць,— Аўгуст Эрнэставіч акідвае насцярожаным позіркам падначаленых.— Ідзе вайна і, апрача вайны, яны ні пра што не хочуць думаць. Я вас і склікаў пагэтаму. Хачу параіцца...

Насцярожаная цішыня. Ад Аўгуста Эрнэставіча не схавалася, як цень страху прамільгнуў на шырокім твары Лагуты, як, нібы ад холаду, павёў плячамі Адамчук.

Апусціўшы вочы, старанна падбіраючы словы, Аўгуст Эрнэставіч гаворыць далей:

— Я думаў раней так: немцы перамогуць і ўсюды стане спакойна. Што чалавеку ў жыцці трэба: работа, кавалак хлеба, спакой. Выходзіць наадварот. Немцы на Каўказе, а партызан усё болей. За апошнія дні, глядзіце, што робіцца: забіты фінагент у Сівалобах, валасны бургамістр у Палыкавічах, староста ў Грамах. І канца не відаць. У вёсках, дзе няма гарнізонаў, ніхто з нашых людзей дома не начуе. Калі так пойдзе, то і нам прыйдзецца хавацца. І на чыгунку ўсё болей нападаў.

— Трэба сабраць усю паліцыю, і — на бандытаў! — выгуквае Лагута.— Дакуль можна цярпець?!

— Пачакайце, Лагута. Усё складаней, чым вы думаеце. Я і немцаў не апраўдваю. Яны не разумеюць тутэйшых людзей. Дзейнічаюць адной сілай. А так нельга. Глядзіце, як нашы аграномы кампанію па нарыхтоўцы прадуктаў пачалі. Выклікаюць старастаў, валасных бургамістраў, і — кулаком па стале... Да мяне людзі прыходзілі, скардзіліся. Яны стараюцца, жыццём рызыкуюць, абыходжанне ж з імі — як з сабакамі. Я дакладную гебітскамісару напісаў.

— Дык немцаў жа мы не пераробім...— Лубан нявесела ўсміхнуўся.

— Мы грамадзянская ўлада і павінны папярэджваць непрыемнасці, якія ўзнікаюць паміж насельніцтвам і войскам. Гэта наш абавязак.

Усе з цікавасцю глядзяць на бургамістра.

— Я думаю, нам трэба праехаць па валасцях. Пагаварыць з насельніцтвам. Трэба сказаць людзям, што прычынай усяму — вайна. Скончыцца вайна, і пастаўкі зменшацца. Немцы далі селяніну зямлю. Ёсць магчымасць кожнаму жыць, як хоча. І папярэдзіць, каб насельніцтва не падтрымлівала партызан. Гэта самае галоўнае.

— Партызаны ўзброеныя. Самі бяруць...— азваўся Альшэўскі.

— Не скажыце. І летась былі ўзброеныя. Але прыйшлі самі да нас, зброю зляжылі.

Адамчук апускае вочы. Твар налівaецца густой, як бурачны расол, чырванню.

— Могуць быць вялікія непрыемнасці,— працягвае Крамер.— Успомніце Вербічы. Ніхто не ведае, памагалі з той вёскі партызанам ці не памагалі. Але калі скінулі каля Вербіч эшалон, паплаціліся ўсе.

— Так можна нас усіх абвінаваціць,— азываецца Лубан.— І вас таксама, Аўгуст Эрнэставіч. Беспарадкі — у нашым раёне...

— Не будзе беспарадкаў — не будуць шукаць вінаватых. Я гэта гаварыў і не перастану гаварыць. Трэба мірна жыць. Пастарайцеся зразумець немцаў: яны вядуць вайну, ім няма часу разбірацца, хто праў, хто вінаваты. Ваюють арміі, а не мірнае насельніцтва. А калі немцы бачаць, што на занятых імі землях неспакойна, то аб'яўляюць вайну насельніцтву.

Бургамістру ніхто не пярэчыць.

Мужчыны сядзяць панылыя, разгубленыя.

РАЗДЗЕЛ ДЗЕВЯТЫ

I

Сярод балота, на асушаным лапіку, схаваным ад дарогі кустамі вербалозу і ракітніку, залёг дамачоўскі атрад. Чалавек дваццаць. Летам людзей было болей, але тады разам з дамачоўцамі выступалі лятучыя, малалюдныя атрады Аркашкі і Пецькі, якія пад гарачую руку памаглі, а потым зніклі невядома куды, не папытаўшы дазволу. Яны — як вецер: дзень тут, дзень там.

Верасень цёплы, ціхі. Дні сонечныя — лётае павуцінне, трымціць смуга. Ад Піляціч да Прудка — усюды тарфянікі. Тут, удалечыні ад вёсак, ніхто нічога не сеяў, і вока запыняецца толькі на шараватых купках стажкоў, якімі ўсцяж застаўлены балотны прасцяг.

Вёсак паблізу няма. Вёскі туляцца далей, на пясчаных выспах, і дарога, якая вядзе ад Піляціч да Прудка, бязлюдная.

Засада — на ўвесь дзень. Блізка к паўдню чацвёра падняліся, прыгнуўшыся, палезлі пад масток, навешаны над прабоінай магістральнага канала. Там дрыгвяністая гразь, пахне цвіллю, прэллю. Селі, прыхіліўшыся спінамі да круглых слупоў-паляў. Навічок сярод тубыльцаў, Яўтушык сцягнуў з ног апоркі, апусціў у ваду ногі. Адмочвае мазалі.

— Штаны скінь,— сказаў Ткач.— Шчупака зловіш.

Валюжыч з Ткачом закурылі. Батура,— пад мастком ён за старшага,— просіць:

— Курыць пацярпіце, хлопцы. Кірыла, схавай самасей!

— Эх, закурыць бы савецкай махорачкі! Дзяшовая была... Хоць бы зацяжку.

— Пяройдзем на нямецкія цыгарэты.

— Ад цыгарэт губы пухнуць.

— Хлопцы, Яўтушык заснуў. Яму ў канаве, як у гарадской ванне.

— Ты, Яўтушык, хоць не храпі: паліцыя пачуе.

— З-пад моста не вылазь. Калі што, страляй адсюль. Знізу ўверх...

— Наадварот, хлопцы: яму толькі з-пад моста і выскокваць. Толькі каб не стрыгся яшчэ паўгода. Падумаюць — чорт...

Яўтушык як бы не чуе. Спакойны, як намаляваны бог.

— Чаму ты, Яўтушык, захацеў у партызаны? — пытае Ткач.

— Ідзіце вы к... матары,— адказвае Яўтушык.

Задача гэтых, што залезлі пад мост, выскачыць, як толькі загрукочуць па насціле фурманкі і застракоча кулямёт Ключніка.

Сонца хіліцца за поўдзень, а фурманак няма. Тыя, што ляжаць у кустах, пацвельваюцца з Ключніка.

— Ты, Міша, да Спаткаіхі не падкаціўся?

— Адчапіся...

— Прамаргаў, Міша. Спаткай якраз ажаніўся, як ты прыходзіў прасіць прыпіску.

— А хто яму яечню ў Піляцічах скварыў?

— Мабыць, Мікалайчыха. Тая не прапусціць...

— Да вайны ні адзін упаўнаважаны не мінаў. Як прыедзе, так і там...

Анкудовіч з Тацянай Бурак прылеглі воддаль. Тацяна — мажная, даўганогая, з буйнымі мужчынскімі рысамі твару. Шчупленькі, нізенькі Анкудовіч у параўнанні з ёю — падлетак.

— Які сёння дзень, Таня? — пытае Анкудовіч.

— Чорт яго ведае! Мо пятніца...

— Бачыш, дні пазабывалі. Што зробіш... Вайна...

— Каму вайна, каму храновіна адна.

— Што тут гаварыць... Акупацыя. Сама жыла ў гарнізоне...

— Я і ў гарнізоне плявацъ хацела на паліцаяў. Таму чуць не ўходалі. А другія ж — цішэй вады, ніжэй травы...

Марудна бягуць хвіліны. Над дарогай, весела папіскваючы, праляцела стайка чорных драздоў. Дразды перад адлётам жыруюць. Гэтыя, што найбольш пішчаць, адналеткі, нядаўна выведліся, але хутка іх не адрозніш ад бацькоў. З зарасніку на дарогу глядзяць вінтовачныя рулі і ручны кулямёт з круглым дыскам-скавародкай. Да гладкай драўлянай ложы кулямёта прыпаў няголенай шчакой Ключнік.

На дарозе, там, дзе яна выбягае з-за балотнай выспы, закурэла воблачка пылу. Воблачка развейваецца, і вось ужо відаць постаці двух коннікаў. Ясна, паліцаі. Верхам на конях ніхто другі не ездзіць.

— Сволачы! — шэпча Шэлег.— Разведку выслалі. Калі нас заўважаць — страляй...

Коні — гняды і чорны — бягуць трушком. Пад паліцаямі — двума маладымі хлопцамі — парыпваюць сёдлы. Вінтоўкі за плячамі. На мосце чорны конь захроп, ірвануў галаву ўверх, паліцай наддаў яму шпорамі.

Там, ля выспы, новае воблачка пылу, большае, гусцейшае. Наперадзе чацвёра коннікаў, ззаду — цуг фурманак. Яшчэ некалькі хвілін, і абоз параўняецца з засадай.

Шэлег аддаў каманду праз зубы, з прыцiскам:

— Па Спаткаю не страляць. Калі будзе ў брычцы — па конях...

Калі коннікі пад'язджалі да мастка, здарылася нечаканае. Паліцаі-разведчыкі на ўсім скаку ляцелі назад, размахвалі рукамі. Праскочыўшы масток, спынілі коней. Спыніліся астатнія конныя паліцаі, за імі фурманкі.

— Страляй! — прасіпеў Шэлег.— К чортавай матары!..

Гулкім жалезным бобам разанула кулямётная чарга, забабахалі вінтовачныя стрэлы. На дарозе конскі храп, трэск аглабель, прарэзлівы дзявочы віск...

Партызаны падхапіліся, бягуць, страляючы на хаду. Тыя, што пад мостам, запазніліся. Першы выскачыў Ткач. Баючыся пацэліць у сваіх, страляе з вінтоўкі ўгору. Два падстрэленыя коні сутаргава соўгаюць нагамі. Яшчэ два з пустымі сёдламі ўбіліся паміж згрудзаных фурманак.

Паліцаі, тыя, што сядзелі на конях, ляжаць на дарозе, тварам у чорны тарфяны пыл. Нават вінтовак з-за плячэй не паспелі зняць. Па балоце ўрассыпную — грамадка дзяўчат у белых хустках. Абганяюць іх, прыгінаючыся да сёдлаў, двое коннікаў.

— Лажыся! — раздзіраючы рот, крычыць Шэлег.— Падай на зямлю!

Наўздагон коннікам страляюць з пляча, з калена. Дзяўчаты пападалі, а коні ўсё скачуць.

Босы Яўтушык паклаў вінтоўку на драбіны калёс і, прыпаўшы зарослай шчакой да ложы, доўга, уважліва цэліцца. Грымнуў стрэл, і было ясна відаць, як сядок, на імгненне павісшы на страмёнах, паляцеў потарч. Грукаюць стрэлы. Коні ўсё далей. Не разбярэш, на каторым няма конніка...

Жывых паліцаяў двое — шыракатвары, без шапкі, з кароткімі пшанічнымі валасамі і зусім яшчэ малады, вузкаплечы хлопец у хромавых ботах. Ён паранены, рука вісіць, як плётка. З пачарнелага да плячэй рукава шэрага пінжачка цячэ кроў.

— Дзе Спаткай? — крычыць Шэлег.

Батура, трымаючы ў левай руцэ жоўты абшарпаны партфель, правай, наганам у плечы, падштурхоўвае нізкарослага, хударлявага чалавека з прамым арліным носам.

— Вот ён! Сярод хлопцаў убіўся. Думаў, схаваецца. Памочнік Спаткая, пісар Аўчар. Да вайны, гад, у прадсядацелі калгаса пралез...

Вочы ў Шэлега наліваюцца крывёю, сутаргава торгаецца верхняя губа.

— Прадсядацель! Людзей на катаргу вязеш! Шкура! Здраднік! Юда!..

Шэлег клацае затворам, выкідваючы пусты патрон. На момант на яго руках павісае Батура. Бухае стрэл, куля ўзрывае тарфяны дол перад нагамі пісара.

— Пракопавіч! Нельга тут... Людзі...

Шэлег адразу звяў. Адышоўся ўбок — плечы ссутуленыя, ногі цягне па зямлі. Нервова круціць цыгарку, сагнуўшыся, нібы ад болю ў жываце, прыкурвае.

З балота вяртаюцца Яўтушык і Ткач. У Яўтушыка за плячамі дзве вінтоўкі, у руках пара ботаў. Гоняць перад сабой табунок перапалоханых дзяўчат.

Хлопцы і дзяўчаты, што згрудзіліся ля вазоў, жаўтаротая, зялёная моладзь. Апрануліся ў далёкую дарогу не надта: паркалёвыя сукенкі, залапленыя пінжачкі, стаптаныя чаравікі. Прыставіўшы да нагі ручны кулямёт, перагаворы з імі вядзе Ключнік.

— Болей у Германію не паедзеце?

— А хіба мы па сваёй ахвоце? Запісалі ў спісы...

— А калі яшчэ раз запішуць?

— Болей не паедзем. Пахаваемся.

— Можа ў партызаны хто хоча? Ты, напрыклад.— Ключнік паказвае пальцам на хлопца з рудымі, ускудлачанымі валасамі.

— Я б пайшоў, што мне. Матку Князеў расстраляе. І сястру...

— Адкуль ведаць будзе Князеў?

— Данясуць.

Шэлег перасіліў сябе. Зноў спакойна-засмучаны.

— Вось што, арлы. У адну мінуту — дадому. Дарогай не ідзіце — балотам. Забірайце клункі.

— Няхай вам сідары...

— Там сухары ды сала...

— Я кофтачку шарсцяную вазьму...

— А я чаравікі. Вам жа яны не трэба. З высокімі халяўкамі...

Яўтушык валтузіцца з параненым паліцаем. Зняў акрываўлены пінжак, закасаў рукаў сарочкі. Дзявочай хусткай перавязвае руку вышэй локця.

II

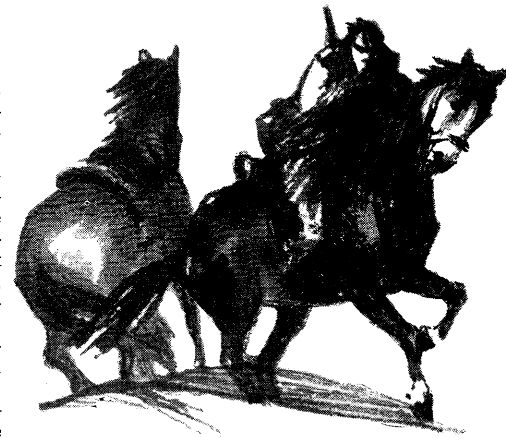

Пісара Аўчара і двух паліцаяў вядуць пад канвоем у хмызы. Як толькі адышліся далей ад дарогі, Ключнік, хапіўшы аберуч вінтоўку, прыкладам б'е пісара па спіне. Аўчар падае. Угнуўшы галовы, збялеўшы, чакаюць сваёй чаргі паліцаі.

Ключнік штурхае нагой Аўчара пад бок.

— Уставай, скаціна! Яшчэ не тое пабачыш...

Аўчар стае рачкі, павольна падымаецца.

Падыходзіць Шэлег. Вымае з брызентавай кабуры наган.

— Ключнік, вядзі палонных. Каб ніякіх самасудаў! Зразумеў? З гэтым мы самі пагаворым...

Гаварыць з Аўчаром асталіся трое — Шэлег, Батура, Анкудовіч. Твар у пісара, як злеплены з воску. Анкудовіч пачынае мякка, нібы толькі ўчора з пісарам бачыўся:

— Я цябе папярэджваў, Сцяпан. Помніш, гаварыў — не лезь да немцаў. Не паслухаў мяне. Думаў — савецкай уладзе капцы...

Пісар маўчыць.

— Майго браценіка, таго, што ў Разводах, ты выдаў? Ты адзін ведаў, што ў яго вінтоўка.

Пісар ледзь варушыць губамі:

— Я тут ні пры чым. Хапае без мяне даносчыкаў...

— Сука ты, Сцяпан! Самі паліцэйскія сказалі, што падказаў ты.

Батура цяжка, з натугай дыхае, раздзімае ноздры:

— А мяне, гаспадзін пісар, помніце? Помніце, што сказалі мне, калі я вярнуўся з палону? Маўляў, твой брат у органах служыў, то або ў паліцыю ідзі, або садзіся ў каталажку. Пасведчання мне так і не выпісалі, гаспадзін пісар?..

Аўчар маўчыць, ніжэй схіляе галаву.

Шэлег пачынае ўрачыста, як пракурор:

— Нам усё вядома, Аўчар. Ты, былы старшыня перадавога калгаса, пайшоў служыць ворагу. Уцёк разам са здраднікам Спаткаем з партызанскага атрада, арганізаванага райкомам. Цябе, як свядомага чалавека, пакідалі Савецкую ўладу бараніць, народ падымаць. А ты здрадзіў. Папярэджвалі цябе. Зімой да Спаткая ты не да канца прыліп, вагаўся. А вясной расперазаўся... На сваіх даносіў. У Германію людзей запісваў. Сам вёз іх на катаргу. Няма табе апраўдання, Аўчар...

Батура нібы папраўляе Шэлега:

— Ён, фашысцкая сволач, шчэ можа купіць сабе жыццё. Няхай назаве тайных нямецкіх агентаў. З усіх вёсак.

У Аўчара калені падгінаюцца, заплятаецца язык:
— Я служачы... Кавалак хлеба... Дзеці...
Шэлег нецярпліва махае рукой — паварочваецца. Павольна ідзе ўзбоч калектара, расхінаючы кусты. Ззаду, адзін за другім, два стрэлы і нечалавечы, дзікі крык...

III

Паліцаяў дапытвае Батура. Сеў на пень, дастаў з сумкі блакнот. Прозвішча старэйшага — Рагазуб. Ён мнецца, на пытанні не адказвае. Нарэшце, адвёўшы позірк убок, просіць:
— Гаварыць буду вока на вока.
Паблізу сядзяць на траве партызаны, прыслухоўваюцца.
— Хлопцы, адыдзіцеся. А ты, Тацяна, пасцеражы гэтага. Зямляк твой. Навіны пачуеш.
Тацяна Бурак моўчкі здымае з пляча вінтоўку, вядзе паліцая за бярэзінкі.
Рагазуба як падмянілі:
— Таварыш партызан, я толькі месяц як з палону. У Ленінградзе быў, у блакадзе...
— Да немцаў перабег?
— Што вы, таварыш партызан! Я ж у кадравай служыў. Павінен быў дэмабілізавацца, ды — вайна... Фінскую прайшоў, медалем узнагародзілі. Параненага вывезлі зімой з Ленінграда. Па лёдавай дарозе...
На вузкім недаверлівым твары Батуры кволая адзнака зацікаўленасці.
— Па якой, кажаш, дарозе вывезлі цябе з Ленінграда?
— Па лёдавай. Зімой праклалі праз Ладажскае возера.
— А што далей рабіў? Навастрыў лыжы дадому? У паліцыю *спяшаўся*?
— Вы спачатку паслухайце.
— А ты мяне не вучы! Цябе дзе ўзялі?.. У паліцэйскім канвоі... Гнаў савецкіх *людзей* на катаргу. Абаронца Ленінграда... Твае напарнікі носам у пяску ляжаць. З табой можна было зусім не гаварыць. Табе ясна...
У бярэзніку адзін за другім два вінтовачныя стрэлы. Батура падхопліваецца. Шырокі Рагазубаў твар бляднее. На ўскраек лесу, туды, адкуль пачуліся стрэлы, кінуліся трое з вінтоўкамі. Праз хвіліну між бяроз вынікае Тацяніна постаць. Ідзе, цяжка дыхаючы, шырока раздзімаючы ноздры. Паліцая няма.
— Тацяна, дзе палонны?
— Уцякаў, сволач. Адправіла ў царства нябеснае...
Батура крычыць — пісклява, пранізліва:
— Табе хто дазволіў?.. Ты туды ідзі, калі такая смелая...
Тацяна пастаяла перад Батурам не болей за хвіліну.
— Не пужай! Пужаная... Была там разам з табой. Уцякаў — і ўсё. Можаш судзіць...
— Ёсць парадак, закон.
— Ты разводзь тары-бары. Я не ўмею... Трапіш да іх, то пакажуць табе закон. Па дзесятае числo...
Тацяна пайшла. У Батуры нервова торгаецца шчака.
— Ну, ладна, давай канчаць. Чуў, што сказала гэтая?.. Пра што нам з табой гаварыць?.. Скажы адно — што цябе прымусіла паступіць у паліцыю?
— Хацеў перайсці да вас.
— Ну-ну! Доўга збіраўся.
— Ды я ў паліцыі два тыдні.
— А ўсё ж, што прымусіла цябе стаць паліцэйскім?
— Прыйшоў дадому, ну і прысталі з нажом к горлу. Або ў паліцыю, або назад у лагер. А я ў лагеры хлеба пакаштаваў... Болей не хочацца. А тут ваш адзін шапнуў: «Паступай. У далейшым выручым». Ну, дзякуй яму, выручыў...
Батура насцярожваецца.
— Хто «ваш»? Не гавары загадкамі. Назаві прозвішча.
— Ну, Сяргей Шугай. Ёсць такі хлопец у Піляцічах. Аднарукі, на настаўніка вучыўся. Казаў — звязаны з партызанамі. З вамі, не з вамі — не ведаю...
— Калі ты пазнаёміўся з Шугаём?
— Што там знаёміцца... Мой пляменнік... Толькі я жыў у Буйках, а ён у Піляцічах.
Батура злосна вырывае з блакнота старонку. Ірве на дробныя кавалачкі.
— Дурань ты. Няўжо не бачыў, што наперадзе. Раскіс, як баба... Сказаў бы адразу. Шугай даваў заданне?
— Прасіў дастаць вінтоўку. Не паспеў я. Пра адпраўку моладзі я папярэдзіў. Хоць ведалі без мяне...
Батура круціць у пальцах чырвоны аловачак, гаворыць, перайшоўшы на шэпт:
— У нас, брат, не армія. Гэты, каторага кокнулі, як ён?..
— З маёй вёскі. У паліцыі, кажуць, з восені. Буйкоўцаў цяпер у гарнізон перавялі, у Піляцічы.
— Калі з Буйкоў то туды яму і дарога. Буйкі разганялі, можна было адумацца...
Батура падымаецца з пня. Гаворыць гучна, каб чулі ўсе.
— Прыйдзе камандзір, пагаворыць асабіста. Праверым усё да ніткі. Але вінтоўкі не дадзім... Здабудзеш у баі вінтоўку...

IV

Пра тое, што Рагазуба, паліцэйскага, прынялі ў партызаны, да вечара *ведалі ўсе. Ведалі прычыну*, па якой Рагазуба не расстралялі: год ваяваў, а ў паліцыю паступіў па заданню. Начавалі ў густым дубняку за вёскай Лазавіца. Жардзяныя, прыкрытыя па баках веццем шалашы, па ўсім відаць, часовыя. Такія шалашы рабілі некалі касцы, што выпраўляліся на балота на два-тры тыдні.
Рагазуба даймаюць роспытамі:
— Ленінград, значыць, у цісках?
— У блакадзе...
— Немцы далёка?
— Як дзе. Мы на перадавую ехалі на трамваі...
— Разбілі горад?
— Не сказаць, каб разбілі. Кладуць снарады з цяжкай артылерыі. Але заводы работаюць.
— А як з харчам? Падвозу няма?
Рагазуб з хвіліну маўчыць, не ведаючы, што адказаць.

— Ды гавары ты...
— Не бойся, тут свае...
— Голад быў у Ленінградзе,— Рагазуб гаворыць ціха, апусціўшы вочы.— Байцам давалі чатырыста грамаў хлеба, а насельніцтву мала зусім. Многа людзей перамёрла. Потым наладзілі дарогу па Ладазе, па возеры. Стала лепей. Мяне параніла якраз у студзені месяцы... Як там цяпер, не ведаю...
Маўчанне, кароткія ўздыхі. Яўтушык, які сядзіць побач з Рагазубам, працягвае яму недакурак. Ляціць у касцёр некалькі сукоў — ён успыхвае ярчэй, сыплючы ў неба залатымі іскрамі. Коні, адабраныя ў паліцаяў, прывязаны да дуба. З непрывычкі да новага месца яны храпуць, стрыгуць вушамі.
— Ну, а далей як ты? — пытаецца Ключнік.
— Тры месяцы ляжаў у шпіталі, у Варонежы. Калі немцы падышлі, нас кінулі ў бой. Ну, трапіў у палон...
Зноў маўчанне. Навіны Рагазуб расказвае нярадасныя, нічога не прыхарошвае, не стараецца паддобрыцца, і гэта, відаць, падабаецца. Яўтушык чухае патыліцу, лаецца.
— «Акружэнне... Палон...» Лепшага нічога не пачуеш. Тое самае, што летась у нас пад Вязьмай... Маладыя хоць у арміі ёсць? Ці, можа, ужо дзядоў пабралі?
— Чаму, ёсць маладыя,— адказвае Рагазуб.
— А як з тэхнікай? Танкі, самалёты...
— Танкі ёсць. І самалёты...
— То чаму ж адступаем? — Яўтушык скрабе за пазухай валасатую грудзіну.— Нашто рускую зямлю аддаем немцу?.. Хіба мала летась аддалі?..
Шэлег сядзіць збоку, воддаль ад вогнішча, слухае ўважліва.
— Баі ідуць вялікія...— задумліва гаворыць Рагазуб.— Я два месяцы сядзеў у лагеры, у Чарнігаве, то ніводнага палоннага новага не бачыў. Толькі тыя, што трапілі ў сорак першым і ў харкаўскім акружэнні. За два месяцы аднаго абгарэлага лётчыка прывезлі.
— Не здаюцца, значыцца, у палон?
— Не здаюцца. Самі немцы гавораць: «Русіш пленны нікс».
— Значыць, раскусілі, што немец не брат...
— Сакрэтная тэхніка паявілася,— як бы спахапіўшыся, паспешліва дабаўляе Рагазуб.— Кацюшамі называецца. Возіць яе грузавік, а ззаду брызентам накрытая. Не ўбачыш, што такое... А страляе — жах адзін! Па небе — вогненныя палосы... Там, дзе ўпадзе снарад, нічога жывога не застаецца.
— Скажы ты... Рускі Іван прыдумае...
— Папішчаць немчыкі!
—А што ж, думалі надурняка Расію схопяць, а яно вылазіць бокам...
У голасе Яўтушыка трывога:
— А такая «кацюша» часам у акружэнне не трапіць? Немцы разгадаюць сакрэт ды — па нас...
— Сакрэт не ў «кацюшы», а ў снарадзе,— стараецца заспакоіць Рагазуб.— Снарад так зроблены, што яго нельга разабраць — узрываецца. А пад брызентам, кажуць, звычайныя рэйкі. Снарад коціць па іх электрыка...
— Амерыканская тэхніка ёсць на фронце?
— Аўтамабілі ёсць. Называюцца «студабекеры». Амерыканскія кансервы нам давалі. З тоненькіх каўбасак.

— А гарэлкі амерыканскай не давалі? — пытаецца Ткач, свецячы белазубай усмешкай.— Я адну кніжку чытаў, дык там усё віску п'юць. Хоць бы пакаштаваць той віскі...
— Спірт выдавалі. Па сто грамаў перад наступленнем.
— Кожны дзень? — дзівіцца Яўтушык.— Нават увесну?
— Кожны дзень.
— То біць вас трэба, што адступілі. Каўбасу елі, спірт пілі, а чуць прыпякло, дык ручкі ўгору... Надта далікатнымі пры савецкай уласці сталі. Пажывеш у нас, пабачыш. Вады з лужы нап'ешся, рукавом закусіш, ды зноў — у мох...

Батура цёмным ценем блукае па дубняку. Пастаяў ля аднаго шалаша, прыслухаўся — не чуваць ні зыку. Пайшоў да другога. Чырвоным вокам мільгае прытушанае вогнішча, неба нібы выбеленае — наўсцяж засеяна дыяментамі-зоркамі.
Ля вогнішча тупае Ключнік — заняў пост.
— Міша, пакліч Ткача,— просіць Батура.— Я пастаю тут.
Ткач паяўляецца хвілін праз дзесяць, трэ сонныя вочы.
— Што такое?
У Батуравым голасе загад, насцярожанасць:
— З паліцая вока не спускай. Ні днём, ні ноччу. Пад тваю асабістую адказнасць.
Ткач злуецца:
— Выдумляеш страхі... Хлопец свой. Мала куды чалавек трапіць.
— А ты дасі гарантыю, што ён не скончыў нямецкую школу? У Ленінградзе быў, у Варонежы быў... Амерыканскую тэхніку нахвальвае.
— Кінь, Сцяпан. Нічога ён не нахвальвае. Расказаў, як ёсць...
У Батуравым голасе яшчэ болей уладныя ноткі.
— Сачыць і больш ніякіх! Пакажа сябе ў баі — зробім вывады...
Ткач з Ключнікам маўчаць. Прынялі чалавека ў душу, а тут трэба вымаць назад, разглядваць з усіх бакоў...

РАЗДЗЕЛ ДЗЕСЯТЫ

I

Бургамістрава «эмка» — латаная, сабраная на жывую нітку — буксавала ў пяску вярсты за тры ад Піляціч. Шафёр Кузьма Круглы — малады, ціхманы хлопец — развёў рукамі: без чужой дапамогі не вылезеш. Разы тры кідаўся ў кусты, насіў бярозавае вецце, падкладваў пад колы, але ўсё бескарысна. Машына па самы дыфер сядзіць ў пяску, і дарогі такой добрыя гоні, да ўзгорка.
Аўгуст Эрнэставіч вылез з машыны, праходжваецца па ўзбочыне. Селі якраз на ўзлессі: злева кавалак выносістага сасняку, справа — бярозавыя кусты. Наперадзе ўзгорак, поле, застаўленае рэдкімі мэндлікамі ячменю і аўса... А за полем — сяло. Сонца на схіле — гадзін шэсць вечара...
Сяло блізка, і асаблівага страху Аўгуст Эрнэставіч як бы не ад-

чувае. Наўрад ці сочаць за ім партызаны. Яны, калі і атабарыліся ў раёне, то зашыліся дзе-небудзь у гушчар, у глухое месца і выходзяць на здабычу ноччу.

Каб супакоіць сябе і — галоўнае — паказаць шафёру, што ён нічога не баіцца, Аўгуст Эрнэставіч збочвае ў лес. Ціха, спакойна ў соснах. Пад нагамі шасціць ігліца, патрэскваюць пачарнелыя, расколатыя шышкі, сухія галінкі. Нават гэты непрыкметны трэск насцярожвае Аўгуста Эрнэставіча. Усё-такі ён неспакойны. Страх загнаны глыбока, пад сэрца, але ён жыве, раз-пораз аб сабе нагадваючы. Аўгусту Эрнэставічу ўжо мроіцца, што вось-вось з-пад ядлоўцавага куста высунецца руля вінтоўкі, а злосны, уладны голас загадае яму падняць рукі ўгору. Што ён будзе тады рабіць?

У кішэні Аўгуста Эрнэставіча пісталет, дзве абоймы патронаў. Ён будзе бараніцца. Упадзе на зямлю, будзе адстрэльвацца, пакуль хопіць патронаў. А калі ўсё-такі схопяць, заломяць рукі назад, павядуць?.. Што ён скажа незразумелым, страшным лясным людзям, якія бачаць у ім ворага? Аўгуст Эрнэставіч не ведае, што скажа. Калі здарыцца так — канец... Ён і лясныя партызаны ніколі не знойдуць агульнай гаворкі.

Насуперак страху, Аўгуст Эрнэставіч усё далей паглыбляецца ў лес. Ён як бы хоча праверыць самога сябе, сваю вытрымку, узяць верх над цёмнай, здрадлівай сілай, якая тоіцца на самым дне душы.

Далей у лес — часцей сосны, шчыльней падлесак, зялёны, з чорнымі пупышкамі ягад, ядловец, прысадзістыя бярозкі. Дзесьці настойліва стукае аб камель дрэва дзяцел, цінькаюць, перагукваючыся, сініцы. Сініцы — асеннія птушкі. Хутка хлынуць дажджы. За імі ляжа доўгая зіма. Што прынясе яна новага неспакойнаму, узбаламучанаму свету? Кончыцца калатня ці будзе працягвацца далей, паглынаючы новыя ахвяры, пашыраючы абсягі крыважэрнасці? Аўгуст Эрнэставіч не ведае. Яму часам здаецца, што гэтага не ведае ніхто, нават самыя вялікія, тыя, імёны якіх ва ўсіх на вуснах, якія стаяць на чале мільёнаў, што схапіліся ў смяртэльнай бойцы. Вайна — страшэнны віхор, што круціць, падымае пад аблокі дарожны пыл і валіць асілкі-дубы. Яна нібы вялізная, непадуладная чалавеку машына, у якой не можа адвольна спыніцца ні кола-махавік, ні апошні, самы маленькі, вінцік.

Наперадзе бліснуў прагал, і Аўгуст Эрнэставіч прыбавіў кроку. Лес скончыўся. За ім поле. Тая ж узгоркаватая раўніна, у якую зялёным выступам уклініўся лес. Аўгуст Эрнэставіч паспакайнеў. Страхі былі дарэмныя. Цяпер бачыў сваю памылку: трэба было паслаць шафёра ў вёску, няхай бы прывёў людзей, каб памаглі вызтурхнуць машыну. Не паслаў, пабаяўся за сябе...

Варочаўся назад без унутранай асцярогі. У адным месцы спыніўся, здзіўлены: проста пад нагамі сядзіць сямейка грыбоў. Вялікі, з чорным каптурыкам баравік вытыркнуўся на відавоку, трое яго таварышаў паказваюць галоўкі з-пад ігліцы досыць асцярожна. Аўгуст Эрнэставіч загарэўся, зрабіў некалькі крокаў управа, улева — зноў грыбы. Іх многа, імі, калі ўважліва прыглядзецца, засеян увесь лясны дол.

Узнікла жаданне зняць шапку, дастаць з кішэні ножык-складанчык, укленчыць на сухі, засланы ігліцай дол і асцярожна, каб не парушыць грыбніцы, падразаць пры зямлі тугое карэнне. Аўгуст Эрнэставіч сунуў руку ў кішэню, каб дастаць ножык, намацаў рукой цеплаватую рулю пісталета, і жаданне адразу знікла...

Аўгусту Эрэставічу зрабілася сумна: некалі ён любіў грыбы, любіў туманнай раніцай блукаць з кошыкам па пералесках. Паляванне не паважаў: паляванне звязана з крывёй, з пакутамі жывых істот, а ў грыбах адпачываеш душой. Усё жыццё яго прайшло пры лесе, а цяпер, з таго дня, як пачалася вайна, ні разу нават у лесе не быў. Неспакойнай чарадой хлынулі думкі. Чаму людзі не збіраюць грыбы? Ні ў адным месцы ён не заўважыў карэння. Значыць, як ён, не ходзяць у лес, баяцца. Грыбы растуць, нягледзячы на тое, што вайна, што на зямлі калатнеча, але людзі не збіраюць іх.

З дарогі, з таго месца, дзе машына, пачуліся выгукі. Аўгуст Эрнэставіч прыслухаўся — клікалі яго. Таропкім крокам рушыў да машыны.

На дарозе ля машыны — гурт людзей з вінтоўкамі, патранташамі крыж-накрыж, цераз плячо, асядланыя коні, доўгім цугам фурманкі. Аўгуст Эрнэставіч на хвіліну схамянуўся — партызаны!.. Халодная, млявая стома ахапіла цела. Але пазнаў у натоўпе камлюкаватую постаць Князева, начальніка валасной паліцыі, і на змену нечаканаму страху прыліла радасць збавення. Дрыжалі рукі, ногі, але стараўся ісці спакойна, нічым сябе не выдаць.

Князеў,— татарскі з выпятымі сківіцамі твар узбуджаны, вочы гараць,— падаўся бургамістру насустрач, як роўнаму, падаў руку.

— Бандыцкае гняздо разграмілі! — выгукнуў ён.— Дакуль цярпець! Дакладваю вам, як бургамістру.

— Якое гняздо?

— Азяркі. Партызанская вёска. Вы хіба не ведаеце? Сёння бандыты на нас напалі.

— Хто напаў? Дзе? Калі? — Аўгуст Эрнэставіч пачынае хвалявацца.— Вы расказвайце толкам. У раёне нічога невядома.

Князеў спадылба зірнуў на бургамістра, трохі аціх.

— Пісар Аўчар і пяць паліцэйскіх суправаджалі фурманкі з моладдзю. Паводле вашага загаду. Каб пасланць на работу ў Германію. Каля Азяркоў партызаны зрабілі засаду. Трох паліцэйскіх напавал. Аўчара жывога захапілі...

— Ну, а далей? — пытае бургамістр.

— А што далей? Колькі можна цярпець! Даўно вядома, што ў Азярках палавіна двароў партызанскія. У нас спісы ёсць. Адпомсцілі бандытам...

— Як адпомсцілі? — бургамістр пачынае задыхацца.

— А так, гаспадзін бургамістр. Хто ў бандытах, нам вядома. Пазванілі ў жандармерыю. Сказалі — прымайце меры. Далі дазвол.

Аўгуст Эрнэставіч акідвае позіркам цуг фурманак, якія, аб'язджаючы машыну, цягнуцца па пыльнай дарозе ў кірунку Піляціч. Вазы даверху нагружаны сялянскім скарбам: кажухамі, світкамі, палатном, падушкамі. На адным возе паблісквае нікеляваны самавар.

Аўгуст Эрнэставіч адчувае, як халадзеюць рукі, ногі, як незразумелая абыякавасць ахоплівае яго ўсяго.

— Ахвяр многа?

— Расстралялі шэсць бандыцкіх жонак. Пяць мужчын — за сувязь з партызанамі. Іх хаты спалілі.

— А гэта навошта? — бургамістр паказвае рукой на вазы.

Князева як варам аблілі.

— А яны наша не бяруць? Не карыстаюцца нашым дабром? Дык што ім, у зубы глядзець? Людзі жыццём рызыкуюць, ходзяць штодня пад смерцю. Што, лёгка тым сем'ям, у каго сёння бандыты гаспадароў забілі? Бралі і браць будзем...

Размаўляць далей з Князевым Аўгуст Эрнэставіч не можа. Ледзь

цягнучы па пяску ногі, адчуваючы невымерную стомленасць ва ўсім целе, ідзе да машыны. Паліцаі выкацілі «эмку» аж на пагорак.

II

Піляцічы — сяло вялікае, пясчанае. Там, дзе вуліцы скрыжоўваюцца — пыльная кірмашовая плошча, з левага боку — царква з разбуранай званіцай, выбітымі вокнамі, з правага — школа. Царква пустуе, а ў школе паліцыя. Валасная ўправа — у памяшканні сельсавета.

На самым канцы сяла — стары парк, абадраны, дашчэнту запушчаны памешчыцкі дом. Ад маёнтка да лесу цягнуцца абсаджаныя купчастымі стогадовымі ліпамі прысады.

Аўгуст Эрнэставіч спыніўся ў доме валаснога бургамістра Спаткая. Нават ва ўправу не зазірнуў: пасля ўсяго, што здарылася, няма чаго там рабіць. Бургамістр змрочны: ехаў у Піляцічы, каб пагаварыць з людзьмі, абтушыць агонь, а выйшла наадварот.

Спаткай займае прасторны дом, і жонка ў яго маладая. Бліснула на Аўгуста Эрнэставіча чорнымі, як у цыганкі, вачамі, працягнула для знаёмства руку і абыякава адвярнулася.

— Вы што, нядаўна пажаніліся? — спытаў бургамістр.— У вас жа, здаецца, сын дарослы?

— Узяў грэх на душу. Сівізна ў валасы — бес у рабро...

— А ранейшая жонка?

— Я ёй пакінуў усё. Памагаю, чым магу, і цяпер.

Выгляд у Спаткая разгублены: шырокія плечы апушчаны, ён па-старэчы сутуліцца.

Калі зусім змеркла, зачыніўшыся ў чыстым пакоі, селі за стол, выпілі па шклянцы самагонкі. Спаткай перад гэтым выйшаў на двор, зачыніў аканіцы.

— За вас трывожуся...— сказаў, не тоячыся, бургамістру.— Не дай бог бяды...

— Няўжо так сур'ёзна? У сяле ж паліцыя, патрулі.

— Без малога пяцьдзесят чалавек паліцыі, дарагі Аўгуст Эрнэставіч. А дома не начуем ні я, ні Князеў. Смех прызнацца...

— Чаго ж баіцёся?

— Дзіўны вы чалавек! Хіба цяжка тым, што ў лесе, ноччу падпаўзці, шпурнуць у акно гранату? Жонка маладая, а сплю адзін. Жонку на чужы сенавал не павядзеш...

— Прызнацца, я сам мінулай восенню апасаўся. Але ж тады няпэўнасць была, беспарадак.

— Дарагі, Аўгуст Эрнэставіч, цяпер горш. Намнога горш. Летась, калі начыстату гаварыць, вы мяне апасаліся, пісара Аўчара, якога сёння бандыты схапілі. Якія мы былі партызаны? Сядзелі ў зямлянках, грызлі сухары і нос баяліся высунуць. Вядома — пайшлі ў лес пад прымусам. А гэтыя ж, што ў лесе цяпер, падаліся па ахвоце. Іх ражном ніхто не пёр. Ім чорт не брат...

Спаткай устаў, з незвычайнай для яго рухавасцю адкрыў шуфлядку камоды, паклаў на стол перад бургамістрам некалькі скамечаных паперак.

— Што гэта?

— Чытайце. Самі ўбачыце.

Аўгуст Эрнэставіч уздзеў акуляры. Лямпа хоць і яркая, але чытаць па-пісанаму цяжка. Учытаўшыся, зразумеў адно — запіскі партызанскія. Бэсціць Спаткая на чым свет стаіць: «прадажная сволач», «шкурнік», «нямецкі халуй»...

— Як гэта трапіла да вас?

— Думаеце, у сяле няма іхніх людзей? Спяць і ў сне бачаць Спаткая на вісельні. Адну запіску проста на дзверы прыклеілі. Другую стрыечны брат прынёс. Выйшлі з кустоў — ён касіў сена — прыпужнулі: «Нясі!» Ды такіх пасланняў не меней як дзесяць было...

— Не разумею аднаго,— задумліва гаворыць бургамістр.— Навошта ім вас зневажаць?

— Тут свая палітыка, Аўгуст Эрнэставіч. Адразу і не ўцяміш. Я ж усё-такі старшынёй сельсавета быў, ведаю народ. Здагадваюся і пра тых, хто па лесе аціраецца. Жонкі, сем'і некаторых партызан — у вёсках. Прыпужнуць хацелі. Маўляў, лішне не развязвай рукі, дабярэмся... Прызнацца вам, на некаторыя факты я дагэтуль скрозь пальцы глядзеў. Абы ціха. Але пасля ўчарашняга хопіць. Няма сілы трываць. Яны нас, або — мы іх...

Зноў Аўгуста Эрнэставіча апаноўвае незразумелая абыякавасць. Спаткай гаворыць тое ж, што і Князеў. Пасеў злосці, нянавісці дае ўраджай...

— Якія ў вас звесткі пра партызан?

— У Князева быў чалавек. Забілі, сволачы... Але і так вядома — камандуе бандытамі Шэлег. Той, што ад расстрэлу ўцёк. Помсціць за расстраляную сям'ю. Тут і другая сволач круціцца — Анкудовіч... Заатэхнік з ліпавым дыпломам — шасцімесячныя курсы скончыў. Ён у раёне працаваў, а перад вайной тут — старшынёй у Азярках. Верце слову — Аўчара ён падпільнаваў. Ён тут усе закуткі ведае. Але дойдзе і да яго чарга. Брата яго сёння ўходалі, дабярэмся і да жонкі. Дзесьці туляецца, але вынюхаем...

Аўгуст Эрнэставіч налівае сабе і Спаткаю шклянкі. У гэтыя дні ўсе п'юць. П'юць, каб пазбавіцца надакучлівых думак, утапіць у гарэлцы разгубленасць, няўпэўненасць у заўтрашнім дні, распаліць, як гэты Спаткай, нянавісць. Гарэлка — бальзам няпэўных, смутных часоў. Калі чалавек бачыць мэту, яму на штодзённасць гарэлка не патрэбна. Так гаварыў нябожчык бацька.

— Слухайце, Спаткай, ці не здаецца вам, што не толькі ад нас, начальнікаў, усё залежыць? Можа, ласкавей з насельніцтвам трэба? Паводле чутак, Князеў ваш бярэ залішне крута. А вы яго не асаджваеце. Народ усё разумее. Ім трэба кіраваць разумна.

Спаткай падліў. Вейкі чырвоныя, як у хворага, на вачах — слёзы.

— Дарагі Аўгуст Эрнэставіч. Мы вас усе любім. Залаты вы чалавек. І сэрца ў вас залатое. Толькі не верце народу, прашу вас. Народ — сволач, гультай. Я дваццаць гадоў з народам працую — ніводнага сумленнага чалавека не бачыў. Кожны стараецца толькі сабе ўрваць. Народу бізун трэба, пуга. Вашы правільна робяць. Думаеце, пастаўку немцам выканаюць? Не вырвеш з зубоў — грама не павязуць. Гэта — быдла, хамы, вісельнікі...

Аўгуст Эрнэставіч збянтэжаны — нават збольшага ведаючы, што робіцца ў Піляцічах, не думаў, што столькі злосці, нянавісці ў гэтага Спаткая. Чаму ён так знявераны? Жыве сярод сваіх людзей...

Адчыняюцца дзверы, з рашучым выглядам уваходзіць маладая Спаткаева абранніца. Косы распушчаны, на круглых, пакатых плячах — пярэсты халацік.

— Зноў як свіння набраўся! — у жанчыны перакошаны ад злосці твар.— Не слухайце яго, гаспадзін бургамістр. Вы — новы чала-

век, не ведаеце... Адна я вам праўду скажу. Мокнуць у гарэлцы, як жабы. Без просыпу п'юць. Нап'юцца — слухаць страшна, што гавораць...

Аўгуст Эрнэставіч падхапіўся: трэба супакоіць жанчыну. Але на парозе — Князеў... Ніхто не чуў, калі ён увайшоў. Начальнік паліцыі разгублены — трапіў не ў час.

— Адпачывайце спакойна,— дакладвае ён.— Усе меры прыняты.

... Ноччу Аўгуст Эрнэставіч доўга не спаў, варочаўся, а калі на хвіліну самкнуў вочы, з суседняга пакоя данесліся гучныя літанні.

— Ты, шлюха, знюхалася з Князевым! — Спаткай выў, не сарамеючыся госця.

— Лепш з Князевым, чым з табой! Хіба ты мужчына?

— З гразі цябе падняў. Распусніца...

— Аблезлы пень. Пайду ад цябе хоць заўтра...

— Вон, курва! Прэч з майго дому!..

У пакоі нешта грукнула. Па ўсіх прыкметах, маладажоны біліся...

Аўгуст Эрнэставіч выехаў рана, адмовіўшыся ад снядання, адводзячы позірк ад панылага, з кіслым, шэрым ад перапою твару Спаткая. На паліцэйскім двары, дзе стаіць «эмка», стругаюць дошкі, грукаюць малаткамі: робяць дамавіны для забітых учора паліцэйскіх...

На вуліцы— людна. Ледзь не на кожным кроку — паліцэйскі з вінтоўкай. Мільгнула невясёлая думка: «Паліцыя стваралася як служба парадку. Але ж вінтоўкі страляюць... Тыя, што носяць іх, хочуць жыць лепш, чым астатнія. А самі не аруць, не сеюць...»

Каб не засесці зноў у пяску каля лесу, рушылі ў аб'езд, палявой дарогай.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

I

У канцы жніўня вярнуўся Бальшакоў з невялікай групай, пасланы са справаздачай у Акцябрскі раён. Камандзіры сышліся ў палатцы асобна. За апошні тыдзень у складзе камандзіраў перамены. Гервась папрасіўся на разведку, а камісарам выбралі Станіслава Хмяльніцкага, чарнявага, ураўнаважанага настаўніка.

На каленях у Бальшакова новенькі аўтамат. На ствале лічба — «1942». Разглядвалі аўтамат з цікавасцю, не таілі зайздрасці.

— Раён партызанскі,— паблісківаючы ад узбуджэння вачамі, расказвае Бальшакоў.— Людзі не ў лесе, па вёсках. Не разбярэш, хто партызан... Старшыні сельсаветаў, каменданты... Але скула і ў іх ёсць — Ламавічы. Сяло, вёрст за чатырнаццаць ад Карпілаўкі.

Сплылася туды ўся збынь. Разгоняць — збіраюцца зноў. Там загінуў Ермаловіч, упаўнаважаны абкома.

— Хто замест Ермаловіча? — хмурачы выцвілыя бровы, спытаў Бондар.

— Грынько. Называецца сакратар міжрайкома. Атрады ў многіх раёнах. У Капаткевіцкім, Ельскім па два, па тры. Але хваляць і нас...

— З кім гаварыў?

— З Вакуленкам, Грынько. Грынько на выгляд дзелавы мужык. Сказаў, каб стварылі партыйную арганізацыю, прымалі ў партыю. Міжрайком будзе зацвярджаць. Ад Вакуленкі пакет табе асабіста,— з унутранай кішэні сіняга шавіётавага пінжака Бальшакоў дастаў сплюшчаную, перавязаную тоўстай суровай ніткай трубку, падаў Бондару.

Бондар зубамі рвануў нітку, разгарнуў спісаныя чарнільным алоўкам два лісткі, працягнуў Хмяльніцкаму.

— Чытай.

Слухалі ўважліва, стаіўшы дыханне. Камісар чытаў роўным, добра пастаўленым голасам:

«Таварыш Бондар, перадаю пламенны прывет табе, камандзірам і партызанам твайго атрада. Сустрэчу з табой 24.12.41 г. добра помню, рад, што ты выпаўніў абяцанне, вывеў у лес атрад. На першых парах вам будзе цяжка. Але нада дзяржацца, верыць у пабеду. Мы, акцябрскія партызаны, дзейнічаем з ліпеня 1941 года, накапілі вопыт, не крыўдуй на тое, што я табе даю ўказанні. Мы падначальваемся Мінскаму абкому і партызанскаму рукаводству, і табе прыйдзецца падначальвацца, бо другога рукаводства няма, упаўнаважаны Ермаловіч, які ад нашага абкома быў адзін, пагіб смерцю героя. Самая галоўная ваша задача аб'едзініцца з другімі атрадамі, групамі, граміць нямецка-фашысцкіх захопнікаў, дзе б яны ні былі. Праводзьце палітычную работу з насельніцтвам раёна, каб верылі ў пабеду. Зрывайце нямецкія пастаўкі, не давайце фашыстам хлеба і мяса. Са славакамі сувязь устанаўлівайце, трэбуйце, каб пераходзілі на ваш бок, не служылі немцам. У Капаткевіцкай зоне некаторыя славацкія афіцэры і радавыя да партызан перайшлі, служаць добра. У нас ёсць даныя, што сярод славацкіх войск ёсць недавольства паліцікай Гітлера, які паставіў сваёй паліцікай знішчыць славянскі народ. Такую палітычную сітуацыю трэба скарыстаць, весці работу сярод васпамагацельных войск, якімі з'яўляюцца славакі. Па звестках, славакі добра адносяцца да населенія, ваяваць супраць партызан не хочуць. Усё гэта трэба скарыстаць Тое самае ў адносінах да палякаў. У нашых атрадах васемнаццаць палякаў, якія ўцяклі з жалезнадарожнай станцыі Гарбылі, са страіцельнага батальёна. Адчоты аб зробленай рабоце пасылайце мне, па парційнай лініі — Грыньку. Мы перададзім у Мінскі абком, а адтуль пойдзе ў Маскву, бо пры абкоме імеецца рацыя. З бальшавіцкім прыветам Вакуленка, прадсядацель Рыка».

Хмяльніцкі — на танклявым, інтэлігентным твары блукае ўсмешка — скончыў чытаць, абвёў позіркам прысутных. Уздыхалі, пераглядваліся. Маўчанне парушыў Васількевіч, хударлявы, шчуплы сакратар Гарбылёўскага гарсавета, прызначаны начальнікам боезабеспячэння. Сядзеў, раз-пораз паплёўваючы на пляскаты камень, вастрыў ножык.

— Ім добра казаць. У іх сіла. Дырэктывы пішуць. Прасілі зброі, дык ні гу-гу. Знішчайце немцаў. Чым знішчаць? Дванаццаць чалавек без вінтовак. Страляй кукішам. Добра, што хоць Бальшакову далі аўтамат. Па знаёмству...

— Не яны, гомельскія далі,— Бальшакоў вінавата ўсміхаўся.— Іх штаб у Бараўцах. Спачатку арыштавалі, а потым накармілі.

— Табе не прывыкаць. Цябе ўсе арыштоўваюць.

Бондар сядзіць на калодцы, нездаволена хмурыцца.

— Лёгка гаварыць. А хто ім зброю даў? Ты ведаеш, што зімой на іх цэлы полк наступаў?

— Многа вёсак папалена,— пацвердзіў Бальшакоў.— Жывуць у зямлянках.
— З кім жа нам аб'едзініцца? Хіба з Аркашкам? У Крышанах, чутно, забраў масла з сепаратара, на Гудзічы наклаў кантрыбуцыю: дваццаць літраў самагонкі! — Гервась зарагатаў.
— Барэц за народнае дзела...
— Але ж і Аркашка ганяе паліцэйскіх. Буйкі дамачоўцам памог разбіць.
— З паліцэйскімі ваюе пад настрой. Калі не даюць гуляць з дзеўкамі.
— Дамачоўцаў знайшоў? — спытаў Бондар.
Бальшакоў уздыхнуў.
— Знайшоў. Шэлега не бачыў. Усяго войска— трыццаць чалавек. Як і было...
— Дырэктывы правільныя,— загаварыў Бондар.— У нас сто пяцьдзесят чатыры чалавекі. Зброі не хапае. Але аб'ядноўвацца пакуль няма з кім. Будзем самі расці. Вінтоўкі даставаць па вёсках. Асталося многа зброі, немцы падабралі не ўсё. Разведчыкі Гервася два кулямёты прынеслі. Яшчэ прынясуць. Толькі я хачу сказаць, таварышы, што доўга нам тут сядзець не дадуць. Немцы пяць эшалонаў не даруюць...
— Ёсць даныя? — спытаў Васількевіч.
— Ёсць. Гарнізон у Журавічах павялічваецца. Сочаць за намі...— працягваў Бондар.
— Разагнаць, пакуль не ўмацаваліся! — выгукнуў Гервась.
— Разгонім,— згадзіўся Бондар.— А цяпер паслухайце. Ёсць яшчэ прапанова. Калі падтрымаеце. Давайце захопім эшалон...
Працяглае, прыкрае маўчанне. Гервась і Васількевіч закурылі, колцы шызага дыму расплываюцца, цягнуцца ў адкрыты праём палаткі:
— Які план? — спытаў Хмяльніцкі.
— План просты,— шчокі ў камандзіра прыкметна запунсавелі.— Людзей дастаткова. Пяць ручных кулямётаў таксама хопіць. Аперацыю правесці ля Жарнавіц, на ўчастку славакаў. Ад славацкага паста цераз нашага чалавека ёсць запіска, што ваяваць з партызанамі не хочуць. Дамовімся цвярдзей. Разбяром рэйкі, хто-небудзь астановіць поезд. Каб эшалон не рушыў назад, паставім нацяжную міну. Усё ад нас і ад бога...
— Ідэя! — Гервась пацірае ад задавальнення рукі.— Павінна выгарэць. Калі славакі не ўмяшаюцца, любата...
— І калі эшалон не будзе воінскі,— усміхнуўся Хмялеўскі.— Так усыплюць, што не пазнаеш сваіх. Можна загубіць атрад.
— Калі эшалон воінскі, аперацыя не ўдасца,— спакойна згадзіўся Бондар.— Але атрад не загубім. Нападаць з лесу. Адыход прыкрыем кулямётамі...
Васількевіч са сподняй кішэні скуранкі дастаў зашмальцаваны блакноцік, аловак з бліщчастым медным наканечнікам.
— А калі ўдасца? Што будзем рабіць з голымі рукамі, калі спынім эшалон? На плячах многа не панясеш. Пра транспарт трэба думаць. А ў нас тры кані...
Дружна зарагаталі.
— Курачка ў гняздзе...
— Скуру незабітага мядзведзя дзеліш, таварыш Васількевіч.
— Чырвоны абоз арганізуем. Са сцягамі. Цябе пасадзім на першай падводзе.

— Паспрабаваць, таварышы, трэба,— ціха сказаў Бондар.— Атрад расце таму, што ёсць поспехі. Гэтым жывём...
Ардынарац Бондара Валодзя Шлег зазірнуў у палатку.
— Абед гатовы!...
— Валодзя, адну мінутку. У мяне, таварышы, яшчэ прапанова. Наконт спецыяльнага аддзялення. Разведкі, якой займаецца Гервась, мала. У кожным населеным пункце, як і ў горадзе, трэба, каб былі свае людзі. Тайныя, якіх ніхто б не ведаў. Інакш — прападзем. Прапаную паставіць на аддзяленне Бальшакова. Выдзеліць дзесяць чалавек...
— А ці не замнога — дзесяць у Гервася, дзесяць у Бальшакова? — з крыўдай запярэчыў Камар, узводны.— Хутка палавіна атрада будзе ў разведцы. Людзей на пасты не хапае...
— Спаць болей хочацца, праўда? — спытаў Гервась.— Глядзі, каб царства нябеснае не праспаў. Ты хочаш, як той сторож: суткі дзяжурыць, двое — спаць.
— А ты пастой кожнага дня. Думаеш, салодка? Шэсць чалавек на пастах пастаянна.
— Ціха, таварышы,— Бондар замахаў рукамі.— Аддзяленні разведак у падпарадкаванні ўзводаў. Калі не на заданні, ад каравульнай службы не вызваляецца ніхто!
— Што будзем рабіць са школамі? — спытаў Хмялеўскі, які дагэтуль маўчаў.— Праз два тыдні пачынаюць работу. Настаўнікі нашы, падручнікі таксама, але школы нямецкія. Пытанне палітычнае. Мая думка — нямецкую зацею там, дзе можна, сарваць. Немцы хочуць пасеяць ілюзію мірнага жыцця...
— Правільна!.. Ніякіх школ.
— Навучаць на пень брахаць...
— Насельніцтва адрамантуе будынкі, а займуць паліцаі...
Бальшакоў, калі выйшлі з палаткі, затрымаў Бондара, загаварыў напаўголаса:
— Вакуленка перадаў на словах — у Маскве збіраюць партызанскую нараду. Нібыта сам Сталін склікае. Мінскія партызаны рыхтуюць пляцоўку: сядзе самалёт. Ад іх нехта паляціць...
У Бондара высока ўзляцелі выгаралыя бровы, заружавелі шчокі.
— Дзівак чалавек! Чаму раней не сказаў? Самая важная навіна. Але, можа, і лепей. На абедзе скажаш усім. Наогул, раскажы ўсё, што бачыў...

II

На сустрэчу са славакамі пайшлі Бондар, Бальшакоў, Гервась. Узялі для аховы аддзяленне разведкі. Цёплая, ціхая, набірае сілу восень. На бярозе прабіваецца жоўты ліст. У маладых, з пясчаным долам сасняках ледзь не на кожным кроку купкі маслякоў.
Пераскочыўшы шашу, пайшлі, як і раней, сасновымі пасадкамі, пакінуўшы злева вёску Вялікія Лемцюгі. Спусціліся ў лагчыну, прабіраліся балотцам. На перасохлай балацявіне жаўцее некранутая касой жорсткая трава. Штосьці зашамацела ў лазняку. На голы прасцяг выскачыла дзікая каза. Прыгожая, з гладкай сіза-шэрай поўсцю свавольніца на імгненне нібы застыла ў здранцвенні, потым крутнулася, падскочыла — і толькі яе бачылі. Нячутная, панеслася балотнымі зараслямі.

Выбраўшыся на сасновы ўзгорак, разведчыкаў — іх без камандзіра дзевяць — пакінулі ў ахове. Самі выйшлі на ўзлессе, з якога відаць вузенькая каляіна лясной дарогі. Сюды павінны прыйсці славакі.

Гервась з Хмялеўскім прыселі на верасковы дол, закурылі. Бондар стаяў, глядзеў. Задуменнасцю, спакоем вее ад лясной паляны, ад маўклівай сцяны сосен па той бок дарогі. Паветра празрыстае, пануюць у ім мяккія, пераходныя колеры. Носіцца ў бязвоблачным небе ледзь прыкметная павуцінка. Самы час сеяць. Ціха ў лесе. Сонца негарачае, асенняе, вісіць збоку, за шашой. Прамені падаюць на вершаліны сосен, і ад гэтага там, наверсе, залатая празрыстасць.

Бондар глядзеў на дарогу, на круглы наручны гадзіннік — калі да слыху данесліся ледзь чутныя сумныя гукі. Як бы ціхі журботны звон ляцеў з паднябесся. Падняў галаву, стаў углядацца. Высока-высока — ледзь прыкметныя — дзвюма доўгімі паскамі незамкнутага трохкутнічка ляцелі на поўдзень журавы. Сэрца кальнула вострым болем. Тое, што тлела ў душы прытухшым полымем, успыхнула зноў, захліснула гарачай хваляй. Смутак яго — Гэля... Носіць смутак у сабе, ні з кім не дзелячыся, глушачы штодзённым клопатам, трывогай. За тры месяцы прынёс Гервась з Гарбылёў ад Гэлі два школьныя лісткі, спісаныя знаёмым, круглым почыркам. За Гэлю Бондар трывожыцца, бо ў Гарбылях арышты, там Самусь, ад якога можна чакаць усяго...

Жураvoў пачулі Гервась з Бальшаковым. Прыклаўшы да лба далонь, углядаюцца ў неба.

— Зіма ляжа рана,— сказаў Гервась.— Цёпла як, а лятуць...

Бальшакоў ляжыць на спіне, сашчэпленыя далоні рук падклаў пад галаву.

— У нас жураўлёў няма. Па рукавах Волгі ў зарасніках — чаплі.

Бондар прысеў, з задавальненнем выцягнуў стомленыя ногі. Сухі дубовы ліст, сарваўшыся з галіны, упаў на дол. Ад усланае леташнім лісцем зямлі ідзе халадок.

Яны ўтраіх дзеля сустрэчы з чужаземцамі, якімі, фактычна, з'яўляюцца славакі, трохі прыфранціліся — перацягнуліся партупеямі, перакінулі планшэты, надзелі чыстыя гімнасцёркі, падшылі каўнерыкі. Гервась, у якога ні партупеі, ні планшэта не было, пазычыў у Казачэнкі. Абвешаны зброяй — аж страшна глядзець. Акрамя аўтаматаў, кабураў з наганамі, на паясах гранаты-лімонкі, пляскатыя нямецкія нажы ў раменных футаралах.

Трохі хвалююцца ўсе трое. Яшчэ ніколі пры такіх абставінах не сустракаліся з салдатамі чужаземнай арміі.

У дакладна прызначаны час — а трэцяй гадзіне дня — на дарозе паказаўся чалавек з кошыкам. Ідзе спакваля, азіраецца. Бондар пазнае адразу: Жарнавік, пуцявы абходчык. Жарнавік з Жарнавіц — вёскі, якая ляжыць пры чыгунцы. Там палавіна такіх прозвішчаў. Бондар, заклаўшы ў рот два пальцы, пранізліва свіснуў.

Жарнавік прыбавіў кроку. Праз хвіліну ўзбуджаны абходчык трасе руку Бондару, як знаёмаму — бачыліся ў Гарбылях, з Гервасём абдымаецца — часты госць у абходчыка Гервась, з Бальшаковым вітаецца стрымана.

— Ідуць,— паведамляе Жарнавік.— А я — сваёй дарогай. Мне быць тут нягожа...

— Чакай, Пятровіч...— Гервась хапае абходчыка за рукаў, ківаючы на Бальшакова.— Запомні гэтага чалавека. Будзеш з ім дзела мець...

— А ты куды?

— Мне павышэнне далі.

Абходчык паспешліва зірнуў у твар новага начальніка і знік між хвой.

Славакі — вінтоўкі ў іх за плячамі — выйшлі з лесу ўтраіх. Ідуць размераным крокам, плячо ў плячо. Бондар адчуў: сэрца затахкала часцей, міжволі напружынілася цела. Не думаў, што будзе так хвалявацца...

Партызаны выйшлі на дарогу. Убачыўшы іх, хлопцы ў зялёных, добра прыгнаных мундзірах разгубіліся, як бы збавілі крок. Але замяшанне цягнулася нядоўга. Пайшлі яшчэ шпарчэй. Не дайшоўшы некалькі крокаў да партызан, як па камандзе, узялі пад казырок. Бондар выйшаў наперад, працягнуў руку. Малады славак, трохі вышэйшы за астатніх, з румянцам на круглаватым, прывабным твары, павітаўшыся з Бондарам, раптам сціснуў яго ў абдымках.

— Браці нашы. Мі на вас так чэкалі...

Ён быў нейкі няўрымслівы, гэты малады славак — кінуўся абдымацца да Гервася, потым да Бальшакова. Нельга было не верыць сержанту, двум яго таварышам, разгубленым, болей стрыманым у выяўленні пачуццяў, і ўсю нацятасць, якую нёс у сабе Бондар, як рукой зняло. Дыпламатычныя захады, да якіх ён унутрана рыхтаваўся, абдумваючы сустрэчу са славакамі, цяпер былі непатрэбны.

— Пойдзем, таварышы, у лес,— сказаў проста, як да сваіх.— На дарозе нас могуць убачыць.

Імя, прозвішча сержанта — Міхал Сліва — здзівіла роднай звычайнасцю: як бы паходзіў з якой-небудзь блізкай вёскі. Нічога такога, што рэзала б вуха подыхам далёкай чужаземнасці, не было і ў прозвішчах таварышаў сержанта — Ян Легнар, Юзэф Поймач.

— Ненавідзім германаў! — закрычаў Сліва, як толькі адышліся ў сасоннік, прыселі на дол.— Славацкі салдаці не будуць ваяваць супроць рускага народа! Мы ест браці... Не мусім страляць адзін другі... Імеем большое уважэніе к савецкі партызан. З первы дзень прыезду сюда...

— А што нам рабіць? — усміхнуўся Бондар.— Верым, што немцаў не любіце. Насельніцтва на вас не крыўдзіцца. Але ж служыце немцам. Чыгунку ахоўваеце...

— Ест пасланы насільно. Але партызан не страляем. Ні разу не страляем. Пускаем пулі ў паветра. Нямецкі патрон не жалка...

Гервась глядзіць на Сліву, не тоячы радаснага здзіўлення.

— Нам аддавайце патроны. Мы вашым пальцам немцам у вока...

— Так! — зноў узрываецца Сліва.— Мы трое просім прыняць да партызан. Чэраз недзелю срок. Просім зрабіць фальшывы нападзенне на наш пост. Каб там, у Славакія, фашысты не прымянілі рэпрэсій да радзіцелей. Імеем для вас пяць вінтовак, два яшчык патронаў.

Камандзіры пераглянуліся.

— У партызаны вас прымем,— сказаў Бондар, палажыўшы сваю руку на сержантаву.— Вашы людзі ў нашых атрадах ёсць. Але цяпер вы нам болей на чыгунцы патрэбны. Мы падрываем эшалоны, вы памагаеце. Зразумела?..

Славакі задумваюцца. Маўчанне непрыемнае.

— Всё разумем,— пачынае Сліва.— Ві нас хоціце праверыць. Вашы людзі ест очэнь асцярожны. Месяц мы прасілі абходчык аб сустрэчы з партызаны. Он малчал. Укланялся от разгавора.

Бондар чырванее — недзе ў размове дапушчана памылка. Узялі адразу ў кар'ер, пачалі з высокай палітыкі, не пацікавіўшыся, як і чым жывуць сімпатычныя славацкія хлопцы, што самі, без ніякай агітацыі, цягнуцца да партызан. Становішча — малайчына! — папраўіў Гервась: зняў з рукі гадзіннік, працягнуў Сліве.

— Дару як другу. Верце нам, хлопцы. Проста на чыгунцы нам трэба свае людзі. Хочам, каб вы былі нашымі разведчыкамі. Цяжка будзе — выручым, возьмем у атрад...

Гадзіннік — падарунак не надта вялікі, але ў славакаў заіскрыліся радасцю вочы, паружавелі твары.

III

Увесь дзень перад выхадам на чыгунку Бондара не пакідала смутная трывога. Не ведаў, адкуль яна ідзе. Насуперак халадку, з якім была сустрэта яго прапанова штабам, малодшыя камандзіры, партызаны прынялі яе з задавальненнем.

Выйшлі ноччу, а на світанні залеглі ў сасонніку, на прыгорку, метраў за пяцьдзесят ад палатна. Вісеў малочна-белы туман. Дзесяць фурманак, мабілізаваныя Васількевічам у Чарнаўшчызне і Альхове, чакалі ззаду, на лясной дарозе.

Ляжалі з гадзіну. Славацкі патруль — тры чалавекі — прайшоў, калі вяршаліны сосен пазалацілі першыя сонечныя промні. Як толькі славакі схаваліся ўдалечыні, на палатно ў прамежку чатырох тэлеграфных пралётаў выскачылі падрыўнікі. Камар з трыма памочнікамі развінчваў рэйкі, дэсантнікі на другім канцы, дзе меркаваўся хвост эшалона, прыладжвалі нацяжную міну.

У восем гадзін пачуўся гул цягніка. Па левай каляі ішоў на Гарбылі паражняк. Бондар ляжаў за ядлоўцавым кустом, глядзеў, як мільгаюць, грукочучы на стыках, бура-шэрыя, непрывычна доўгія нямецкія вагоны. Баяліся, што з паравоза ці з кандуктарскай будкі заўважаць развінчаныя рэйкі. Хвост паражняка мільгнуў за паласатым чыгуначным знакам. Небяспека мінула, але трывога Бондара не пакідала. Так няўпэўнена, пагана не адчуваў ён сябе ні разу.

Прыгнуўшыся, пайшоў па лесе. Партызаны ляжалі за соснамі, прыціснуўшы да плячэй прыклады вінтовак. Уздымалі галовы, глядзелі ўслед камандзіру. Палатно праглядвалася добра. Ля кулямётаў, высунутых трохі наперад, па два чалавекі. Бондар ішоў, кідаў на хаду:

— Калі эшалон воінскі, бою не прымаем. Адыход прыкрываюць кулямёты...

Пачуўся гул з боку Гарбылёў. Бондар прылёг на барвенак. Не заўважыў, калі побач прымасціўся Гервась з кулямётам. На тэлеграфным слупе насупраць — ардынарац Валодзя з Багдановічам. Адзін вышэй, другі — ніжэй. Арудуюць нажніцамі-кусачыкамі. Чуваць, як з пранізлівым посвістам, скручваючыся ў спіралі, адлятаюць правады.

Паравоз ужо відаць. Гервась штурхнуў Бондара пад бок. Па палатне, насустрач цягніку, які імкліва прыбліжаецца, ідзе Надзя Амельчанка. Ідзе спакойна, размахвае над галавой белай хусткай. Было чуваць, як дзіка — з-пад рэек сыпанулі іскры — заскрыгаталі тармазы, заляскалі буферамі вагоны. Эшалон збаўляў ход. З прыступкі паравоза, трымаючыся рукой за поручань, звесіўся машыніст...

Бондар не бачыў, як шуснула ў адхон Надзя, як упаў, зрашэчаны кулямі, машыніст. Разанулі кулямётныя чэргі, глуха забухалі вінтовачныя стрэлы, зліваючыся ў суцэльны, узмоцнены лясным рэхам гул. Бондар глядзеў на вагоны — доўгія, пазачыняныя, ніякіх салдат у іх не было — і з нецярпеннем чакаў выбуху міны ў хвасце эшалона.

Кулямёты змоўклі. Бухалі адзіночныя стрэлы, на вачах адшчэпліваючы ад сценак вагонаў кавалачкі дрэва. Эшалон скрыгатнуў тармазамі, павольна папоўз назад. Страляніна ўзмацнілася зноў, але эшалон, пыхкаючы парай, прыбаўляў ходу, і калі знік з вачэй, пачуўся пранізлівы — ту-ту-тру-ту-ту! — сігнал трывогі...

Адыходзілі подбегам. Калі ўжо выбраліся за дарогу, грымнуў аглушальны выбух — дэсантнікі ўзарвалі міну. Бондар азірнуўся і ўбачыў залітага потам, з распатланымі валасамі хлапчыну, які, разявіўшы ад частага дыхання рот, бег, трымаючы ў адной руцэ вінтоўку, у другой — пару чаравікаў.

Бондар іравануў з кабуры наган, падскочыў да анямелага хлопца — той быў з вясковых, што нядаўна прыбылі з Журавіч.

— Дзе ўзяў чаравікі?

— Там немец... Машыніст... Забіты ляжыць...

— Грабіць, сволач! Самавольнічаць!..

Не памятаючы сябе, Бондар узвёў наган, але да яго падскочылі Гервась з Бальшаковым і павіслі на руках...

IV

Бондару не спіцца. Даўно высвіствае носам Бальшакоў, ціха пасопвае Хмялеўскі. Казачэнка варочаецца, скрыгоча зубамі, спіць неспакойна.

Накінуўшы на плечы ватоўку, Бондар выйшаў з палаткі. Ціха, глуха ў лесе. Скрозь навісь хвоі ўрачыстае, зорнае неба з серабрыстым подсветам месяца-поўні. З балацявіны патыхае вільготнай зябкасцю.

З-за суседняга будана выйшаў вартавы, у нерашучасці спыніўся.

— Не спіцца, таварыш камандзір?

Па голасе пазнаў Гусоўскага, шафёра, які прыйшоў з Бальшаковым.

— Праверу пасты.

Шафёр ішоў поруч з Бондарам да кустоў, адкуль пачынаюцца кладкі.

— Усыпалі ім сёння, таварыш камандзір.

— Маглі ўсыпаць, дарагі чалавек. Выйшла па-дурному...

— Мінёраў не вінавацце. Хлопцы хацелі як лепей... Людзі ўсё адно давольныя...

Закрануты за жывое, Бондар спытаў:

— Чым жа быць давольнымі? Эшалон не захапілі...

— Усякае бывае... Важна, што паказалі сілу... Такога на ўсёй чыгунцы не было...

— Можа і не было,— невядома чаму радуючыся, згадзіўся Бондар.— Але немцы прымуць меры. Другі раз не ўдасца...

— Удасца. Кароткія рукі ў іх. Калі іх памагатыя нам памагаюць, то дзела нямецкае швах. Я кажу пра славакаў...

— Пра славакаў трэба маўчаць. Не ўсе памагаюць.

— Ды я хіба не разумею? Думаю так, таварыш камандзір — тут,

у атрадзе, людзі надзейныя. Можна давяраць кожнаму. Хто прыйшоў біць немцаў — чалавек свой. Такі не адступіцца...

— А думаеш, немцы шпіёна не могуць падаслаць? На лобе ў яго не напісана...

— Падаслаць могуць,— задумліва згадзіўся шафёр.— Вельмі проста. Ды можа раскусім як-небудзь...

Стараючыся не збіцца з жардзянога насцілу, асцярожна ступаючы, Бондар пайшоў на ўскраек балацявіны, дзе — з журавіцкага боку — кругласутачна стаіць пост. Другі пост на процілеглым канцы — паблізу лясной дарогі, якая адгаліноўваецца ад пясчанага шляху, што вядзе з Гарбылёў на Журавічы. Нападзенне на лагер малаверагоднае — ні немцы, ні паліцыя ў лес пакуль не лезлі. Але выйсця другога няма, пасты трэба трымаць, не лічачыся з тым, што на каравульнай службе занята многа людзей.

— Хто ідзе? — пачуўся зычны ў начной цішыні голас.

— Курск,— назваў пароль Бондар.

— Кастрама,— азваўся вартавы, выйшаўшы з кустоў.

На знешнім пасту Сямён Клімко.

— Не спіцца, Сямён Ігнатавіч?

— Мне, калі гаварыць напраўду, не спіцца і на саломе. Старыя сваё адаспалі...

— Не холадна?

— Прымаразкі мінулі. Цяпер, па прыкметах, цёплая восень будзе да «пакроў».

— А я жураўлёў бачыў. Паляцелі.

— Жураўлі рана адлятаюць.

— Як зімой будзем, Сямён Ігнатавіч?

— Зімой трэба ў дзярэўню. Пад цёплую крышу. Ці зямлянкі парабіць. У тую германскую мы зіму стаялі пад Сувалкамі. У балоце. Жылі ў зямлянках. Было мокра, але нічога...

— Нам у балоце нельга,— сказаў Бондар.— Высачаць.

— Могуць высачыць...

На кладцы пачуліся асцярожныя крокі, дзядзька ўстрапянуўся, спытаў пароль. Яму адказалі. Падышлі двое — узводны прывёў змену. Бондар ступіў на кладку — правяраць другі пост не мела сэнсу.

Узбіўшыся на востраў, да палатак не пайшоў — завярнуў да калодзежа. Ведаў, што не засне, хацелася пабыць аднаму. Ля калодзежа з пакінутага на зрубе вядра падаюць на дол частыя кроплі. Бондар прысеў на край выдзеўбанага з альховага камля карыта-жолаба, і толькі цяпер да яго даляцелі прыглушаныя галасы. Не хочучы палохаць парачку, сцішыўся: двое сядзелі зусім блізка, на сасновым бервяне па той бок калодзежа. Пазнаў па голасе — Гервась з Соняй, медсястрой. Адразу ўсё стала ясна: на заданне медсястра ўвесь час ходзіць з камандзірам разведкі. Варухнуўся ў грудзях востры, пакутлівы боль — хутка месяц у Гарбылі не хадзілі на сувязь, ён нічога не ведае пра Гэлю. Бондар асцярожна падняўся, прыгнуўшыся, ступаючы на наскі, падаўся да палатак.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

I

У сярэдзіне верасня ў Гарбылях пракацілася другая хваля арыштаў. Арыштавалі меней, чым першы раз,— чалавек дваццаць, і зноў найболей моладзь: некалькі хлопцаў з чыгункі, з электрастанцыі, двух камандзіраў-акружэнцаў, жанчыну з мясакамбіната.

Тапаркоў з раніцы круціўся ў сталовай, хаваючы за рухавай увішнасцю насцярогу, загаворваў са знаёмымі паліцэйскімі, якія цэлай талакой уваліліся абедаць у зальчык-бакоўку. З нецярпеннем чакаў Сяргея Скакуна, паліцэйскага справавода — з ім яшчэ з зімы за панібрата, пры кожным зручным выпадку выпівае чарку. Скакун — чорны, хмуры — да вайны быў прамкамбінатаўскім касірам. Прыйшоў п'янаваты, але выпіць згадзіўся. Зайшлі ў вузкі кабінецік загадчыка сталоўкі. Повар прынёс добрых, з чыстага мяса катлет, салёных агуркоў. Тапаркоў з графіна, які трымаў у тумбе канцылярскага стала, наліў па шклянцы светлай, як сляза, самагонкі. Выпілі, маўкліва закусвалі.

— На цябе паступіў данос,— адводзячы позірк у бок, паведаміў Скакун.— Вадзіў дружбу з тымі, хто зараз сабакам сена косіць. З бандытамі, якія ўцяклі ў лес.

— Сабачая брахня,— сказаў Тапаркоў.— Ты можаш паручыцца, што заўтра не ўцячэ твой памочнік? Ну, скажы чэсна, можаш?

— Не магу. Сёння можна верыць толькі самому сабе.

— То-та ж. Скажу чэсна — абрыдлі мне даносы. Разоў пяць выклікалі ў жандармерыю. Колькі можна?..

— Дыму без агню не бывае.

— Ды зразумей ты — служба ў мяне такая. Ваўка ногі кормяць. Думаеш, немцы даюць хоць каліва прадуктаў, што паступаюць па нарыхтоўках? Дудкі, дарагі мой. З мясакамбіната адпускаюць маслы́ ды галавізну. Вы, паліцэйскія, памагаеце немцам, а на закуску вам — маслы́. Грызіце, калі зубы моцныя. Каб не я, ляскалі б з голаду зубамі...

— Немцы г...еды парадачныя. З-пад сябе падбяруць.

— У тым-та дзела. Думаеш, за маркі ці за карбованцы што купіш? Свабодны гандаль... Сунь сабаку пад хвост свае карбованцы. Дзядзька глядзець на іх не хоча. Вот і прыходзіцца выкручвацца. Калі ўжо так хочаце мяне пасадзіць, садзіце за махінацыі. За маркі купляю ў немцаў сахарын, дрожджы, фарбу — ненарміраваныя тавары. Мяняю на прадукты...

— Прахадзімец ты парадачны. Гэта вядома. А двайную гульню кідай. Хочаш быць добрым і вашым і нашым? Можаш лёгка страціць галаву. Не забудзь, мы, паліцыя, цябе пакрываем...

— Якая мая двайная гульня, можаш спытаць у журавіцкага бургамістра. Яго, здаецца, у жандармерыі дапытвалі. На жыватах тры вярсты паўзлі з ім, калі партызаны напалі на Журавічы. Каб у мяне замест галавы быў на плячах медны кацялок, даўно б твой бургамістр парыў косці. І я разам з ім. Фактычна, я яго вырataваў...

— Згодзен, што не з усімі бандытамі ты знаёмы. Некаторыя могуць пусціць цябе на той свет.

— Дурныя жарты, Пятровіч. Ты мяне ведаеш не першы дзень. Хутка год, як кармлю паліцыю. А калі за маё старанне такая аддзяка — мне ўсё адно. Можаце давесці...

— Да чаго давесці? — падазрона спытаў расчырванелы Скакун, хрумстаючы агурок.

— Уцяку ў лес! — выгукнуў Тапаркоў, ставячы на стол недапітую шклянку.— Ну, скажы, якая мне радасць жыць кожны дзень пад страхам? Што маю за сваю службу? Абяцанку палучыць кулю ў патыліцу? Ад тых, каму служу...

— Ну, ты гэта кінь. Сказаў ясна — паліцыя цябе падтрымлівае. Але мацней за нас ёсць. Ведаеш сам...

— Дык што мне рабіць?

— Сядзі ціха. Носа з горада не высоўвай. Мала хіба свалачэй... Такое наплятуць, што потым з бацькам не развяжаш...

Скакун, пахістваючыся, падаўся са сталовай. Тапаркова не пакідала смутная трывога. Адчуваў — час яго настаў. Заставацца ў горадзе болей нельга. Паліцыя, як сказаў Скакун, сапраўды не ўсемагутная. У немцаў ёсць свае інфарматары. Ды і нельга бясконца выкручвацца. Не хапае сіл...

Перад заканчэннем рабочага дня Тапаркоў двойчы прайшоўся перад нанава пабеленым двухпавярховым будынкам райвыканкома, дзе размяшчаўся гебітскамісарыят і жандармерыя. Хацеў пабачыць Турбіну. Сустракацца на явачнай кватэры не выпадала: за ім маглі сачыць.

Са змешаным пачуццём трывогі і смутку пахаджваў Тапаркоў па дашчаным тратуары, раз-пораз паглядваючы на зацэментаваную дарожку, якая праз зарослы старымі акацыямі двор вяла да ганка гебітскамісара. На ганку стаяў немец-вартавы. Мільганула ў гарачай галаве Тапаркова нават дзікая думка: няхай бы на дарожцы паявілася Турбіна, а хто-небудзь з немцаў паспрабаваў яго ў гэты момант арыштаваць. Пабачыла б Эрна Іванаўна, чаго варты ўвішны загадчык сталоўкі... У кішэні пінжака пісталет, дзевяць куль ён ахвотна падараваў бы сваім гаспадарам. Тапаркоў нават усміхнуўся недарэчнасці жадання: не час паказваць адвагу. Але тут жа зноў нахлынуў смутак — калі ён і ўбачыць Турбіну, то апошні раз. Паўгода знаёмы, і глядзела яна на яго толькі як на скамароха, які незвычайна лёгка носіць два аблічча. Мабыць, не заўважала нават, што калі гаварыў з ёю, то наўмысна напускаў на сябе напаўжартаўлівую лёгкасць, за якой можна схаваць усё, што хочаш. Нямала жанчын за свае дваццаць восем гадоў ведаў Тапаркоў, сыходзіўся, пакідаў іх без асаблівых згрызот, але такой, як Турбіна, не сустракаў. Гэта — сапраўдная. Як сцяг, нясе ў сабе тайну жаноцкасці. Ён не закаханы ў яе — не, не тое. Але лічыў бы ўзнагародай за год пакут у нямецкім кодле, каб яна, яго падначаленая, хоць раз падумала пра яго, як пра мужчыну, чалавека.

Ён убачыў Турбіну здаля — дайшоў да скрыжавання вуліц, а яна ў гэты час выходзіла з двара на дашчаны тратуар. Тапаркоў вярнуўся, прыспешыў крок, разлічваючы дагнаць яе ў скверы. На тратуары яе запыніла нейкая жанчына, і ён узрадаваўся гэтай нечаканай затрымцы, праходзячы, кіўнуў і адразу падаўся праз вуліцу ў сквер.

Чакаў ён яе нядоўга: ішла, паглыбленая ў свае думкі, памахвала белым рыдыкульчыкам, які трымала ў правай руцэ. Ён падняўся з лаўкі, пайшоў ёй насустрач. Параўняўшыся, сказаў паспешліва, задыхаючыся:

— Шчаслівa заставацца, Эрна Іванаўна. Гэтай ноччу пайду. Мне нельга болей... Прыйдзе чалавек. Па прозвішчу Драгун. Скажа, што трэба рабіць...

Яна ўзняла на яго свае шэрыя прыгожыя вочы, прыкметная бледнасць заліла ёй твар. Прашаптала ледзь чутна:

— На Падольскую не прыходзіць?

Тапаркоў адмоўна кіўнуў галавой, пайшоў. Адчуваў дрыжанне ў нагах, абыякавую млявасць у целе. Гарачая хваля жалю да гэтай прыгожай, разумнай жанчыны, якая астаецца тут, у невядомасці, захліснула грудзі.

Перш, чым пайсці дамоў, да ўдавы-краўчыхі, у якой ён кватараваў, Тапаркоў вярнуўся ў сталовую. Ніякіх патайных рэчаў у службовым стале не хаваў, а толькі пачак грошай — нямецкіх марак, карбованцаў. Грошы варта было ўзяць. І маўкліва развітацца з людзьмі, якіх у сваю работу не ўцягваў, не хочучы, каб на іх галовы абрушылася нямецкая кара, але якія так ці інакш памагалі. Зайшоў да повара, параненага ў нагу, кульгавага хлопца, што ведаў лепшыя часы — гатаваў да вайны ў рэстаране, у партовым горадзе і воляй ваеннага лёсу апынуўся тут, у паліцэйскім кодле. Пагаварыў з ім наўмысна двухсэнсоўна, запрашаючы паехаць на рыбалку, у вёску Цемраўшчызна,— там працякала маленькая рачулка Віць і — па чутках — вадзіліся не толькі язі і акуні, а і стронга. Ведаў, што назаўтра, калі яго ў гарадку не будзе, повар вытлумачыць яго словы правільна, дабраўшыся да іх патайнога сэнсу. У будучым повар мог спатрэбіцца, і больш тут, у гарадку, чым у лесе. Адкрытай гаворкі з поварам не ўсчынаў ніколі, бо тут, у гарадку, ён, Тапаркоў, вёў вельмі заблытаную, двайную гульню, якая кідала цень на яго самога і якая стане зразумелай для другіх толькі тады, калі ён скіне маску, стане партызанам.

На кухні пажартаваў з судамыйкамі, афіцыянткамі — яны ўсе лічаць яго жулікам, ветрагонам, паліцэйскім прыхваснем, але і ўсміхаюцца яму. Такая ўжо жаночая парода. Няхай не забываюць свайго загадчыка...

Ведаў, што тут, у сталоўцы, нават у гарадку, пасля таго, як ён знік-

не, пра яго будуць расказваць байкі. Гэта цешыла самалюбства, поўніла душу стрыманай радасцю. Даўся ў знакі таварыш Тапаркоў!.. Паліцэйскія ад злосці будуць валасы на сабе рваць... Сапраўды, няма ў гарадку чалавека, выключаючы тых, перад кім не таіў сапраўднага аблічча, хто б распазнаў яго, раскусіў, зазірнуў у душу. Падазрэнне, допыты ў жандармерыі — не факт. Туды вадзілі і божых авечак, якія пальцам не паварушылі.

У апошнія тры месяцы, пасля таго, як частка падпольшчыкаў пайшла ў лес, адчуваючы нетрываласць свайго становішча, ён, Тапаркоў, новых сувязей не завязваў, нават парваў ранейшыя, якія здаваліся ненадзейнымі. Пра тое, што знікае, ён, каго трэба, папярэдзіў: Глушко з чыгункі, сувязную з мясакамбіната і гэтага агранома Драгуна, які хутка сам падасца ў лес.

Адно балючае месца — Турбіна. Вельмі высока стаіць, каб даверыць яе лёс каму-небудзь з падпольшчыкаў. Бондар перад выхадам загадаў ні з кім у горадзе яе не звязваць. Ён, Тапаркоў, наказ камандзіра не парушыў. Выключэнне — Драгун. Але гэты сам высокая птушка. Спецыяльна пакінуты.

Прыцемкам, калі Тапаркоў паспеў скласці ў рэчавы мяшок дзве пары бялізны, брытву, некалькі кавалкаў нямецкага мыла, даволі ёмісты прыпас цыгарэт, без стуку адчыніліся дзверы, і ў бакоўцы, асветленай слабым бляскам карбіднай лямпы, паўстаў Самусь. Як ён адчыніў зашчэпленыя на зашчапку дзверы ў сенечках, было загадкай. Стаяў няголены, узрушаны і не таіў узрушэння, дробна дрыжаў — такі ж, як у той вечар, калі адмовіўся ісці ў атрад.

— Правал...— выдыхнуў сіплым, прастуджаным голасам.— Групу маю перахапалі. Дома не начую. Туляюся па хлявах...

— Хто выдаў?

— З паліцаем адным звязаўся. Абяцаў забяспечыць зброяй. Не ведаў, што сволач. Ты ж сам з паліцэйскімі водзішся...

— Чаго ты хочаш?

— Слухай, Тапаркоў, памажы... У цябе сувязі... З немцамі, з паліцэйскімі... З Турбіной гэтай... Закінь слоўца... Няхай мяне не чапаюць... На вочы не буду паказвацца... Не магу цяпер пайсці ў лес... Адзін, без групы...

— Пайшлі,— сказаў Тапаркоў, адводзячы позірк.

Яны пералезлі адзін паркан, другі, прайшлі гародам, выбіўшыся на ўзмежак лугавіны. Наперадзе чарнеў сасоннік. Тапаркоў на імгненне адстаў, выхапіў з кішэні пісталет і, не цэлячыся, ва ўпор тры разы стрэліў у ссутуленую спіну...

Нагнуўся — чалавек захрыпеў, перастаў дыхаць.

Амаль подбегам рушыў Тапаркоў да сасонніку. Варочацца на кватэру не ставала сілы...

II

Бой з паліцэйскім гарнізонам, аднаўленым у Журавічах, наспяваў немінуча.

У навакольныя вёскі Альхоў, Цемраўшчызну, Барсукі, Мінічы, Вялікія і Малыя Лемцюгі партызаны заходзяць ноччу. Днёмналятаюць паліцэйскія. Гэта небяспечна. Бо калі ўдумацца — не такі непрыступны балотны востраў. Калі паліцэйскія гарнізоны аб'яднаюцца, зробяць штосьці накшталт блакады — ім, партызанам, капцы. Тым болей, што пад бокам, бліжэй, чым Журавічы, другі паліцэйскі гарнізон — у Дубным. Адно шчасце — Дубнае і лясны востраў падзяляе балота. Дрыгва, зарослае дзікай травой куп'ё, непраходная твань. Жорсткую, парудзелую асаку вяскоўцы косяць зімой, па лёдзе, на падсціл скаціне...

На разгром гарнізона выбраліся з вечара, маючы станковы і пяць ручных кулямётаў, сто дваццаць байцоў з вінтоўкамі. Ноч халаднаватая, зорная. Не даходзячы шасці вёрст да мястэчка, ля закінутай смалакурні на старым гарбылёўскім бальшаку атрад раздзяліўся на тры групы. Першая, пад камандай Бондара, мусіла наступаць ад лесу; другая, Гервасёва, абысці мястэчка з поўдня; невялікі заслон з дзесяці чалавек пакідаўся на шляху Журавічы — Гарбылі на выпадак, калі з горада будзе кінута паліцэйскім падмога.

На нарадзе камандзіраў дамовіліся дзейнічаць, як і першы раз — нечакана ўварвацца ў мястэчка, каменныя будынкі, якія, паводле звестак сувязных, ператвораны ў апорныя пункты, блакіраваць.

Групу, якую ўзначальваў Бондар, немцы з паліцаямі выявілі на падыходзе да мястэчка. У шэрай перадранішняй цішыні бухнула некалькі папераджальных стрэлаў, узвілася ракета, потым з каменнай званіцы гулка і часта, захліпаючыся чэргамі, затахкаў станковы кулямёт. Партызаны залеглі на агародах, сярод бульбоўніку і кіяшніку. Няўпэўненасць у іх радах пасялілася з першых хвілін. Дарэмна Бондар з наганам у руцэ насіўся па градах, таптаў пераспелыя агуркі і памідоры. Байцы падымаліся неахвотна. Прабегшы некалькі гоняў, кладліся на зямлю зноў.

Пачынала світаць. Цяпер білі не толькі са званіцы, беспрыцэльны, папераджальны агонь вёўся з акон-амбразур мураваных дамоў, размешчаных на плошчы. Мястэчка, асабліва цэнтральная яго частка, стаіць на глінянай гары, якая абрывіста спускаецца да Прыпяці і болей паката ў бок лесу. Пазіцыя паліцэйскіх мела перавагі, і яны карысталіся імі, як належыць.

Нарэшце загаварыў партызанскі станкач. Гервась наступаў з паўднёвага боку. Група Бондара падбадзёрылася. Разанулі паветра чэргі трох ручных кулямётаў. Страляючы на хаду, прыгінаючыся, партызаны ўварваліся ў двары, завулкі, на вуліцу — пад ахову будынкаў і парканаў.

Цяпер усё нібы пайшло належным парадкам.

Стрэлы несліся з суседняй вуліцы — прадзіраўся да плошчы Гервась. Група Бондара супраціўлення не сустракала. Партызаны, цiснучыся да парканаў, перабягаючы ад хаты да хаты, стралялі болей для формы. Перапалоханыя жыхары, з вузламі і клункамі, сядзелі ў бліндажах. У адным месцы проста з акна выскачыла фігура ў адной бялізне, але з вінтоўкай — перапалоханага паліцая, які, відаць, начаваў у жонкі, скасілі пасярод вуліцы.

Чым бліжэй да плошчы, тым выразней адчуваецца сапраўдны бой. Кулямётныя чэргі, вінтовачныя стрэлы зліліся ў суцэльны гул. Партызаны дрэнна ведаюць мястэчка, блытаюцца ў бязладных завулках. Гняце непрыемнае пачуццё — па іх страляюць зверху. Ужо ёсць першыя параненыя: войкнуў, прысеўшы на пясок і хапіўшыся за нагу вышэй калена, чорны, бледнаваты хлопец, трактарыст з вёскі Цемраўшчызна, які прыйшоў у атрад тыдні два назад. Яго павялі пад рукі двое. Параніла ў плячо маўклівага партызана-кулямётчыка.

Вырваліся на плошчу. Некалькі партызан падняліся ва ўвесь рост, кінуліся да пабеленага мураванага дамка, які стаяў збоку, крыху наводшыбе, але тут жа пападалі, скошаныя кулямётнай чаргой. Бон-

дар скалануўся: сярод тых, хто нерухома ляжаў на бруку, зялёная куртка Скаварады, галоўнага мінёра.

Бондар бачыў — трэба адыходзіць. На штурм камяніц ісці нельга.

Бондар адпоўз пад сцяну хлева, выняў з кішэні ракетніцу. Тры чырвоныя ракеты адна за другой узвіліся ў хмурае асенняе неба. Адыход...

Разанулі чэргамі па вокнах-амбразурах мураванак усе шэсць партызанскіх кулямётаў. Паліцаі змоўклі. На плошчу, прыпадаючы да бруку жыватамі, папоўз узвод Камара — падбіраць параненых, забітых...

Пад сцяной закінутай смалакурні двое скрываўленых, з зарослымі шчацінай тварамі, абарванцаў. Насупраць іх узрушаны, узбуджаны натоўп партызан. Клацаюць затворамі, крычаць, размахваюць рукамі. Бондар кінуўся туды. Крыкнуў, задыханы:

— Што такое? Хто дазволіў?

— Шпіёнаў злавілі! — урачыста аб'явіў Камар.— Самі прызналіся...

У вышэйшага ростам, апранутага ў страшэннае рыззё, крывёй заплыло вока. Ніжэйшы выцірае рукавом зашмальцаванага плашчыка кроў з разбітага носа.

— Хто такія? — падступіўшы да незнаёмых, спытаў Бондар.

— Будзем гаварыць толькі з камандзірам,— адказаў вышэйшы.

— Я камандзір.

— Тады адашліце прэч гэтых. Што, людзей не бачылі?..

— Хто вы такія? — крыкнуў Бондар.

— Савецкія разведчыкі. Ідзем з-пад Кіева.

— Дакументы ёсць?

— Няма дакументаў. Але дзе трэба, нас пазнаюць. Наконт мяне паслана з цэнтра радыёграма камандзіру мінскіх партызан. За таварыша,— высокі кіўнуў у бок нізенькага,— ручаюся.

— Шпіёны яны! — залемантаваў Камар.— Тут іх поўны лес. І ў атрадзе ёсць. Хто паліцаяў у Журавічах папярэдзіў?

— Мы шукалі партызан,— сказаў нізенькі, які дагэтуль маўчаў.— Пачулі стрэлы і ішлі ў той бок.

— Пойдзем з намі,— загадаў Бондар.

— Яшчэ ў атрад вазьмі шпіёнаў! — не сунімаўся Камар.— Мала набраў... Шасцёра з-за такіх лягло.

Бондар пабялеў, падступіў да Камара.

— Істэрычная баба!.. Пяць сутак арышту. Будзеш бульбу чысціць.

Падышоў Гервась, ірвануў з рук анямелага Камара вінтоўку.

Тут жа, ля смалакурні, выкапалі магілу, пахавалі забітых. Стаялі маўклівыя, без шапак. Вісела над соснамі шэрае, асенняе неба. Трохразовы салют з дзесяці вінтовак адазваўся глухім, раскацістым рэхам.

Толькі па дарозе ў лагер хапіліся, што зніклі без следу Сізых і Півавараў.

III

Вечар. Дождж. Аднастайна, панына шуміць вецер у соснах. Капітан Мазурэнка выйшаў з зямлянкі. У твар сыпанула халоднымі кроплямі. Там, у вершалінах хвой, як бы цяжкія ўздыхі. Мазурэнка пастаяў, прыслухаўся, вярнуўся ў зямлянку. На самаробным століку, які змайстравалі яны з Паляковым, гарыць каганец.

Палякоў круціць ручкі «Северка». Радыёстанцыя пашкоджана ў час прызямлення, але ў дыяпазоне кароткіх хваль можна злавіць Маскву. Голас ледзь чутны — садзяцца батарэі.

— Што новага? — пытае Мазурэнка.

— Баі ў Сталінградзе. Перадавалі вынікі за месяц.

На земляных нарах, засланых хваёвымі галінкамі, кашляе радыстка Ася. Твар худы, бледны.

— Пойдзем,— гаворыць Мазурэнка.— Ася, накрыйся коўдрай.

Коўдра сшыта з парашута. Як і бялізна ўсіх траіх, што жывуць у гэтай лясной зямлянцы.

Мужчыны ўскінулі на плечы аўтаматы, выйшлі. Цемень, хоць вока выкалі. Намацваючы абутымі ў разлезлыя боты нагамі дол, рушылі між соснаў. Самая цяжкая першая вярста. За выносістымі соснамі густы — не прадрацца — маладняк. Пасадкі, якія не працярэбліваліся гады тры. Кішэнныя ліхтарыкі даўно сапсаваліся.

Праз маладняк ледзь не на каленях паўзлі. Прамоклі да ніткі. Калі выйшлі на гала, стала лягчэй. Хоць за вочы можна не апасацца — не напорашся на сук.

Да шашы па балоце чвякалі з гадзіну. Дождж кончыўся, стала праясняцца. У разрыве шэра-цёмных воблакаў мільгануў срабрысты кружок месяца.

Цёмную стужку брусчаткі перамахнулі подбегам, выбіліся на прасёлкавую дарогу, якая вядзе да вёскі Няхамава Слабада. Ісці коўзка. Зрэшты, дарога знаёмая. Толькі і жыццё, калі прыйдзеш у вёску...

Ішлі маўклівыя, занятыя кожны сваімі думкамі. Брыдка атрымалася. Горш не прыдумаеш. І выйсця не відаць...

Дэсантнікаў скінулі ў канцы чэрвеня, тры месяцы назад. З таго часу жылі ў зямлянцы між палескіх соснаў. Вынікі дзейнасці мізэрныя. Месяц чакалі сувязнога, які мусіў з'явіцца на ўмоўленай лясной дарозе, але так і не дачакаліся. Відаць, загінуў. Замест яго напаткалі лесніка Івана Міцулю. Вартаўнік тутэйшага лесу проста жахнуўся, убачыўшы аброслых барадамі дэсантнікаў. Паверыў, што яны з Масквы, толькі тады, калі адкаркавалі бутэльку гарэлкі, пачаставалі савецкай папяросай.

Міцуля жыве ў Няхамавай Слабадзе, што стаіць між шашой і чыгункай. Вёска раскіданая, беднаватая — вакол пясок, але выгадная тым, што тут няма паліцыі. Памочнікамі ў Міцулі трое жанок. Кормяць, абмываюць дэсантнікаў. Нават выконваюць сякія-такія даручэнні. Вось і ўся агентура разведвальнай групы, якую ўзначальвае капітан Мазурэнка.

Мужчыны прыбрылі да Няхамавай Слабады. Спыніліся, прыслухаліся. Сям-там у вокнах паблісківаюць аганькі. Зацята брэшуць сабакі. На процілеглым канцы, бадай ля самай шашы, рыпае гармонік, глуха бухае бубен.

Тулячыся да парканаў, цёмнымі ценямі Мазурэнка з Паляковым рушылі да хаты лесніка. Яна з процілеглага ад шашы краю. Хата добрая, як і сам гаспадар, разумны, увішны, нягледзячы на тое, што кульгавы. Побач з лесніковай другая, меншая хата, у якой жыве Параска Дашко, адна з тых, што памагае дэсантнікам.

Мужчыны замёрлі, убачыўшы, што да Парасчынага паркана прыліпла чорная постаць. Стаялі за некалькі крокаў, чакалі, што будзе. Чалавек між тым рыпнуў веснічкамі, падышоў да цёмнага акна. Ціха пастукаў у шыбіну.

— Параска!.. Параска!.. Адчыні!..
Ніякага адказу.
— Адчыні, Параска!..
З акна пачуўся сонны голас:
— Хто тут? Ета ты, Макар?.. Ідзі дадому...
Макар забарабаніў у раму мацней — кулаком.
— Прашу цябе, Параска. Я на адну мінюту...
Акно з трэскам расчынілася. Пачуўся плёскат вады, а ўслед за гэтым прарэзлівы Парасчын голас:
— Чаго прычапіўся, шалудзівы сабака? Ідзі цяпер, сушыся.
З двара, не зачыніўшы веснічак, мацюкаючыся, вышмыгнула чорная постаць. Мазурэнка прынік да паркана і тросся ад бязгучнага смеху.
Хата ў Івана на дзве палавіны. Як толькі ўвайшлі, павіталіся, гаспадар выйшаў за дзверы. Стаў на варту. Гаспадыня, мажная, раздабрэлая, паставіла на стол яду.
— Лазеньку натапіла. Мо памыецеся?
Прыхінулася спіной да печы, з добрай жаночай спагадлівасцю глядзела, як, студзячы драўляныя лыжкі, апякаючыся, сёрбаюць мужчыны гарачы боршч.
Увайшла Параска — відаць, паклікаў ляснік.
— Як там на вайне, парцізаны? Доўга адзінокім салдаткам бедаваць?
Мазурэнка зіркнуў на Параску хітрымі вачамі.
— Ты, здаецца, не вельмі бядуеш?
— А то не? Без мужчыны, як без рук. Двара перайсці некаму.
— Дапусцім, пераходзяць. Нават сёння вечарам...
— Вы ўжэ ведаеце. То ж вяжацца Макар. Каб хоць мужчына, а то п'яніца, хірляк. З добрым мужыком і грэх лёгкі. А ета паскуда...
Гаспадыня залівіста, трасучыся ўсім гладкім целам, рагоча. Параска — бой-баба. Ходзіць рашуча, гаворыць гучна. Такая ж высокая, як і леснікова жонка, але па-дзявоцку тонкая, зграбная.
Мазурэнка, устаўшы з-за стала, бярэ Параску пад руку, вядзе ў чысты пакой.
Там цёмна. Ля вокан пад самую столь фікусы. Вобмацкам садзяцца на канапу.
— Была ў мястэчку? — пытае капітан.
— Була.
— Ну, і як?
— Крамер даже гаварыць не хоча. Кажа, я ў такія дзялы не ўмешваюся. Добра, што паліцыю не пазваў...
— А другія?
— Крамераў памочнік Лубан сказаў пазней прыйсці... Тожа віляе... Бачыцца з вамі не хоча. Баяцца етыя паліцаі.
— Ну, добра. Нікому ні слова. Нават Івану Лявонцевічу.
— Ды я сама баюся. Хоць начальнікі тыя хвамиліі не пыталі.
Мазурэнка выйшаў у пярэдні пакой, падзякаваў гаспадыні.
— Мыцца не будзем, Ганна Гаўрылаўна. Зябка. Наша Ася прастудзілася...
— Божа мой, божа... Як яно адно ў том халодном лесе? Беднае... Гарэлкі вазьміце. Гарэлка ад прастуды добра...
Мужчыны захапілі пакунак з харчамі, з вымытай бялізнай. На двары чорным ценем да шулы прыліп гаспадар.
Мазурэнка нахіліўся да яго вуха.
— Партызаны прыходзяць, Іван Лявонцевіч?

— Два разы былі. Па пяць чалавек. Да мяне не заходзілі.
— Трэба намацаць добры атрад. З вандроўнымі групамі звязвацца нельга. Аднойчы мы самі бачылі людзей з вінтоўкамі.
— Трэба падумаць.
— Падумай, дарагі. Адны ў лесе не вытрымаем.
Калі ўжо збіраліся выходзіць з двара, да Палякова падбегла гаспадыня, штосьці паспешліва дала ў рукі.
— Я тут малачка сагрэла. Пляшку ў анучку загарнула, але схавайце за пазуху. Хай дзевачка цёпленькага вып'е...
Неба зноў зорнае, выплыў човен месяца. Існі назад лягчэй.

IV

Ля зямлянкі вартавы.
Туды зайшлі Бондар, камісар Станіслаў Хмялеўскі. Затрыманыя памыліся, пагаліліся. Цётка Кацярына перадала праз вартавога іголку, катушку нітак — вязні падлаталі транты.
— Са мной камісар,— сказаў Бондар.— Разумееце самі — вас адсюль не выпусцім. Пакуль не дазнаемся, хто вы. Не маем права...
— А калі мы не можам раскрыць дзяржаўную тайну? — спытаў высокі, пабліскваючы халоднымі, бялеса-сінімі вачамі.
— Дзяржаўныя інтарэсы ў гэтай мясцовасці прадстаўляем мы,— сказаў Бондар.— Другіх савецкіх органаў няма.
— Вы маеце сувязь з Масквой?
— Не.
— Каму падпарадкоўваецеся?
— Міжрайкому.
— Дастаўце нас туды.
Тон, узяты гэтым, які называе сябе савецкім разведчыкам, не падабаецца Бондару.
— У дадзеным становішчы выстаўляем патрабаванні мы, а не вы,— Бондар стараецца гаварыць спакойна.— Мы не маем часу весці з вамі дыскусію.
Высокі рашуча мяняе тон.
— Маё прозвішча Праскураў,— гаворыць ён.— Маёр войск НКВД. Групу чэкістаў скінулі ў маі ля Житоміра. У Вінніцы — стаўка Гітлера. У тым раёне мы працавалі. Разумееце самі — сказаць вам больш не магу.
Бондар з Хмялеўскім пераглянуліся.
— А ваш таварыш?
Рыжаваты, прысадзісты ўстае з дубовага чурбачка, на якім дагэтуль сядзеў.
— Мяне завуць Іван Пітляр,— гаворыць ён спакойна.— Накіраван у тыл ваеннай разведкай. Воінскага звання не маю. Да вайны працаваў дацэнтам у Кіеве. Ведаю нямецкую мову.
Бондар падміргвае Хмялеўскаму і, ні слова не сказаўшы, выходзіць з зямлянкі. Праз некалькі хвілін вяртаецца з Фурманам.
— У нас ёсць свой разведчык,— гаворыць да затрыманых.— Вам, таварыш Пітляр, ён задасць некалькі пытанняў.
Фурман ні хвіліны не марудзіць.
— Вы з групы УПРА?
— Так.
— Дзе размяшчалася школа?
— У Троіцкім манастыры.

— Хто камендант інтэрната?
Пітляр на хвіліну замяшаўся.
— Ну, гэты вусаты хахол... Старшы лейтэнант. Насіў кавалерыйскі шынель. Вылецела з галавы...
— Вашчыла,— падказвае Фурман.
— Ну, але, Вашчыла. Яго пакой пад лесвіцай...
Праскураў нечакана выгукнуў:
— Што вы нам мазгі круціце!.. У вас жа ёсць разведчыкі. Звяжыце нас з Масквой.
— Не можам, дарагі таварыш,— адказаў Бондар.— Толькі два хлопцы прыбіліся. Аднаго ўчора пахавалі. Дзе астатнія — не ведаем...

Праз тры дні аддзяленне Мядзведзева, пасланае расстраляць фінагента з вёскі Сівалобы (насельніцтва прыціскаў горш за старасту, здзекаваўся з жонак чырвонаармейцаў), наткнулася ў лесе на адзінокую зямлянку, прывяло ў атрад двух мужчын і дзяўчыну. У затрыманых знайшлі болей як сто кілаграмаў толу, пашкоджаную радыёстанцыю і новыя, сорак другога года выпуску, савецкія аўтаматы.
Людзей у той дзень было ў лагеры не надта, і прыход навічкоў мала хто бачыў. Чарнявы, прысадзісты, з рэдкімі зубамі капітан Мазурэнка — начальнік прыведзеных — пра тое, хто ён, адкуль з'явіўся ў лясной зямлянцы, сваім канваірам нічога не сказаў.

V

У маленькую, размешчаную на пясчаным пагорку вёсачку Азяркі дамачоўцы завіталі ўсемярых. Паліцыі тут няма. Староста свой — Іван Гопчанка. Пастаўлены партызанамі яшчэ ўвосень.
Усцяж вуліцы ў Азярках старыя, купчастыя вербы. Застрэшшы хат, адрын, прыгрэбнікаў закладзены гарбузамі. Па агародах жанкі капаюць бульбу. На хвіліну разгінаюцца, позіркамі з-пад рук праводзяць партызан.
Шасцёра, мінуўшы вуліцу, схаваліся ў альховых кустах. Густы алешнік разросся па балацявіне, якая пачынаецца адразу за агародамі. Сёмы — гэта камандзір атрада Шэлег — зайшоў у перадапошні двор, пастукаў у шыбіну. Зараз жа на парозе паявілася чарнявая яшчэ маладая жанчына, ветліва ўсміхнулася.
— Заходзьце ў хату.
— Я не адзін, Надзя. У алешніку хлопцы.
— То я вам прынясу есці. Іван да вечара не вернецца.
— Нічога не гаварыў?
— Казаў, пастаўку будуць сілай выбіваць. Спаткай гразіўся наехаць з паліцыяй. Забярыце вы яго лепш да сябе!
— Няхай паслужыць, Надзя.
— Баюся я. Не толькі вы — партызаны. Прыйдуць, не дай бог, чужыя. Каго, як не старасты, хопяцца?
— Без нас не прыйдуць. Мы тут начальнікі.
Шэлег рушыў да алешніку агародам. Бралася на вечар. Асенні дзень дагарае ў празрыстай яснасці. Над дальнім лесам кучаравяцца белыя ў залатых водбліскаў воблакі. На плоце наперабой трашчаць цікаўныя сарокі.
Партызаны ляжаць на грудку, на пажоўклай траве. Ключнік, падклаўшы пад галаву раменную паляўнічую шабету, злёгку пахрапвае. Валюжыч, укленчыўшы, торкае яму ў нос травінай. Раз-пораз Ключнік узмахвае рукой — як бы муху адганяе.
Старастава гаспадыня прыбегла тут жа. Прынесла ў лазовым кошыку бохан хлеба, варанага мяса, агуркоў. На дне кошыка вялікая з павільгатнелым шклом бутэлька самагонкі.
— Ты — царыца, Надзя,— сказаў чарнявы Валюжыч.— Каб не твой Іван, прыстаў бы да цябе ў прымы. Узяла б?..
— А чаму не? Цяпер абы ў штанах, то і кавалер. На вайне да вашага брата не прыглядаюцца...
— Мы, Надзя, твайго Івана забярэм, а яго пакінем. Ты прыгледзься — хлопец гарны. Праўда, трохі чарнаваты, дык можна адмыць...
Стрэл — як гром з яснага неба. Шэлег слова не сказаў — як сядзеў, так і паваліўся грудзьмі на дол. Дзіка закрычала Надзя. Крык яе пагасіла бязладная страляніна. Паліцэйскія цяпер не таіліся — расхінуўшы кусты, з узмакрэлымі, п'янымі тварамі расстрэльвалі ва ўпор...
Ключнік, прачнуўшыся, не ўскочыў. Каменем скаціўся з грудка, нырнуў у кусты. Бег, не чуючы сэрца, абдзіраючы аб калючы ажыннік рукі, твар. Апамятаўся, калі выскачыў на голае балота.
Стрэлы сціхлі. Сонца садзілася за лес. «Нарваліся на засаду,— падумаў Ключнік.— Поўны алешнік паліцаяў...»
Ён пабрыў па балоце, раз-пораз азіраючыся. Ніхто з алешніку не выйшаў.
Над Азяркамі падымаўся слуп дыму. «Паляць стараставу хату»,— падумаў Ключнік.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

I

Выбрацца з Гарбылёў так, як задумаў, Драгуну не ўдалося. Ідучы на службу ў зямельны аддзел, убачыў на тратуары перад аблупленым гліняным домам знаёмую постаць. Сумненняў не магло быць — пахаджваў, кагосьці чакаючы, сусед па мястэчковай кватэры Басняк, якога ўзяла ў прымакі жонка эмтээсаўскага механіка. Выдаў падпольшчыкаў у Бацькавічах, цяпер перакінулі сюды. Але за кім сочыць?.. Непрыемным халадком абпаліла здагадка: «За мною... Вяровачка яшчэ ў мястэчку пачала віцца...»
Час яго настаў. Пакуль не злапалі — трэба ў лес...
На ганак глінянага дамка Драгун ступіў спакойна. Брывом не павёў, што пазнаў Басняка. Праз задні ход шуснуў на двор, выбраўся на бакавую вулачку.
Хадзіць па Гарбылях можна да адзінаццаці гадзін вечара. Парадак агульны для ўсіх гарнізонаў. Светамаскіроўкі няма. Драгун ідзе па дашчаным тратуары, абмінаючы рэдкіх прахожых. Найбольш небяспечна на цэнтральнай вуліцы, якую трэба перайсці. Там суцэльным ланцугом выстраіліся слупы з электрычнымі ліхтарамі.
На душы ў Драгуна смутная трывога. Спатканне з перакладчыцай гебітскамісарыята Эрнай Турбіной, якую ён амаль не ведае, толькі бачыў здалёк, відаць, будзе нялёгкае. Трывога ад няўпэўненасці. З жанчынамі ён умеў ладзіць. Але то былі дзяўчаты і жанкі з асяроддзя, да якога належаў сам. З імі было проста. Турбіна — чалавек іншага кругу.

Цяпер, калі Драгун збіраецца пакінуць горад, асветленая, забрукаваная вуліца выклікае ў яго другія пачуцці, чым дзень-два назад. Горад як бы робіцца варожым. На панелі, топчучы лісце падстрыжаных таполяў, вандруюць парачкі. Пад ручку з мясцовымі жанчынамі прайшлі два немцы. З іх адзін афіцэр — высока нясе курыную галаву ў седлаватай шапцы. Рослы славак-прыгажун вядзе двух дзяўчат. Смяюцца, весяляцца.

Драгуна поўніць злосць. Ілюзія мірнага жыцця. Адных арыштоўваюць, ломяць на допытах косці, другія робяць выгляд, што нічога гэтага не існуе. Скончыцца вайна — яны не вінаватыя. Яны ціха-мірна сядзелі, выконвалі нямецкія загады: хіба пойдзеш процігу сілы? Яшчэ выскаляцца будуць з такіх, як Драгун. Маўляў, якая розніца, пане Драгун, між намі і вамі? Усе мы працавалі на немцаў, зараблялі свой хлеб. Мяшчанства — гной гісторыі.

Драгун адчувае, што не зусім справядлівы ў сваёй злосці. Шпацыраванне па вуліцах яшчэ нічога не азначае. За гэтым можа хавацца, што хочаш. Ёсць сярод хораша апранутых парачак падпольшчыкі, партызанскія сувязныя. А можа іх і багата. Хто ведае? Вядома, ёсць і такія, хто пакуль што прыслухоўваецца.

Наперадзе — гарадскі парк. Проста кавалак лесу, абнесены жалезнай агароджай. Дрэвы старыя, разгалістыя. Пад нагамі шамаціць апалае лісце. Па выхадзе з парку пачынаецца вуліца Базарная (немцы пакінулі даваенную назву). У другім доме ад пачатку — у пабеленым, каменным асабнячку — жыве Турбіна.

Штосьці не дазволіла Драгуну адразу, як толькі параўняўся з асабнячком, прашмыгнуць у адчыненую фортку. Замест гэтага, ён яшчэ раз прадэфіляваў па вуліцы. Дайшоў да базарнай плошчы, на якой чарнелі ў змроку драўляныя гандлёвыя рады і прысадзістыя будкіларкі. Вяртаючыся назад, міжволі прыпыніўся. У зачыненую брамку, амаль па суседству з асабнячком перакладчыцы, настойліва грукаў высокі немец-салдат. Другі стаяў на дашчаным тратуары, бесклапотна пасвістваў. Мяркуючы па ўсім, салдаты не збіраліся ўчыняць вэрхалу. Яны былі нават без вінтовак. Вокны ў доме свяціліся, але ніхто на стук не выходзіў. Раптам высокі з маладым спрытам перамахнуў цераз парканчык, падабраўся да акна, але тут яго напаткала няўдача. Відаць, ён за нешта зачапіўся, і замест далікатнага стуку дзынкнула выбітая шыбіна. Напарнік, што застаўся на тратуары, гучна зарагатаў.

Драгун зірнуў на гадзіннік. Бліскуча-зеленаватыя стрэлкі паказвалі палавіну дзесятай. Шмыгнуў у фортку, падняўся на ганак, настойліва пастукаў у дзверы. Адразу бразнула зашчапка, і той, хто адчыняў дзверы, нічога не спытаўшы, рушыў у пакой. Драгун нерашуча ўціснуўся ў вузенькі, цёмны калідорчык, намацаўшы клямку, ступіў у пакой. На яго, стоячы ля кафельнай пліты, спакойна глядзела пажылая паўнацелая кабеціна ў пярэстым хвартуху.

— Тут жыве Эрна Іванаўна?

— Тут. Яе няма.

— Мне вельмі трэба бачыць Эрну Іванаўну.

— У кіно пайшла. Не ведаю, калі прыйдзе.

Голас у жанчыны абыякавы, нязлосны — відаць, прывыкла да позніх наведвальнікаў. Сесці не запрасіла, ён сеў на табурэцік сам, паклаў на калені кепку. Такая бесцырымоннасць жанчыне не спадабалася. Падцяўшы губы, яна падалася за паркалёвую занавеску. Грукае пасудай.

Адчыніліся пафарбаваныя белыя дзверы, і выглянуў хлопчык гадоў шасці ў адной кашульцы.

— Мамы няма?

— Славік, спаць! — пачуўся голас з-за занавескі.

Дзіця паспешліва зачыніла дзверы.

Драгун спадцішка аглядае пакой. Звычайная, не вельмі кідкая гарадская абстаноўка. Пакой адначасна кухня і прыхожая. Электрычная лямпачка пад жоўтым абажурам-парасончыкам. Такія прадавалі напярэдадні вайны. Круглы стол, засланы каляровым, з прозалацццю, абрусам, пры ім два старамодныя крэслы з выгнутымі спінкамі.

Жанчына выплыла з-за занавескі.

— У вас каго-небудзь арыштавалі немцы?

Ён уздрыгнуў.

— Чаму вы пытаецеся?

— Да яе часта прыходзяць прасіць. Мае да немцаў доступ.

— Не, у мяне нікога не арыштавалі.

Адразу пасля яго слоў на парозе ўзнікла зграбная постаць маладой жанчыны ў светлым, кароткім плашчыку. Жанчына надзвычай прыгожая.

Драгун падняўся з табурэткі.
— Прабачце, што так позна. Неадкладная справа.
Турбіна акінула яго хуткім, незадаволеным позіркам.
— *Вы староста з Буды?*
— Не з Буды і не з Грабовіч. (Добра, што не пазабываў вёсак.) Мне трэба пагаварыць з вамі вока на вока.
Стрэлкі густых, прыгожых броваў узлятаюць угору. На твары жанчыны — замяшанне.
— Сакрэтаў не люблю. Ідзіце з імі ў жандармерыю.
— Справа датычыць вас.
Драгун адчувае, як жанчына поўніцца да яго калючым недавер'ем. Яшчэ хвіліна і выставіць за дзверы...
— Прабачце, я не так сказаў. У нас ёсць агульны знаёмы.
Яна вагаецца. Ён вельмі няўдала пачаў гаворку.
— Я мог бы зайсці да вас у камісарыят. Працую ў сельскагаспадарчай камендатуры...
Турбіна глядзіць на яго спалоханым позіркам. Адно імгненне, і яна бярэ сябе ў рукі.
— Распранайцеся,— гаворыць абыякавым голасам.— Толькі папярэджваю — ненадоўга.
Драгун вешае плашч на спінку крэсла. Ідзе ў другі пакой услед за жанчынай. Зальчык вузенькі — канапа, крэслы, стол у засені фікусаў. *Гаспадыня запрашае садзіцца, сама нырае за занавеску,* у баковачку. Там спальня — чуецца ўзрадаваны дзіцячы голас.
Драгун прымошчваецца на ўскраек канапы. Цяпер ён спакойны. Хвілін *праз пяць паяўляецца* гаспадыня. Здаюцца ненатуральнымі пры чорных бровах высока ўзбітыя белыя валасы.
— Хто наш агульны знаёмы?
— Тапаркоў. І Бондар. Тапаркоў вас папярэджваў, што я прыйду.
Гаспадыня маўчыць. Ледзь прыкметна торгаецца верхняя, прыпухлая губа.
— Як ваша прозвішча?
— Драгун. Я ў горадзе апошні дзень. Да вас прыйдзе дзяўчына. Завуць Гэля.
У Турбіной шэрыя, бліскучыя, нібы абмытыя слязой вочы. Глядзіць на Драгуна прыхільна. Падымаецца, прыносіць з баковачкі пачак цыгарэт, запальнічку. Дае закурыць яму, і сама закурвае.
— Я ўжо хадзіла да адной жанчыны. Дзе знаходзяцца вашы, немцам вядома. Самі разумееце, што можа быць...
— Адкуль? — выдыхнуў Драгун.
— Аднаго злавілі. Дапытваюць. Ён сам ахвотна расказвае.
— Хто?
— Прозвішча Сізых. Ведае, праўда, не шмат.
Драгун падае Турбіной руку, паспешліва ўстае. Ужо на ганку падносіць да вачэй гадзіннік. Без дзесяці адзінаццаць...

II

Калі гарбылёўцы выбіраліся з Журавіч, Сізых і Півавар адсталі ў сасняку. Збеглі з пясчанага пагорка, зашыліся ў густы ляшчыннік.
— Палатачкі, ваенны статут...— сказаў Сізых, калі на дарозе сціхлі апошнія галасы.— Пацалавалі паліцаям у зад... А чаго было перціся? Бобікі ж не лезлі...

Півавар насуплівае шырокі, абветраны твар.
— Гаворыш правільна. А куды дзенемся? Зіма на носе.
— Возьмем курс на Брусы. Аркашка там. Ён не такі дурань, каб забыць мяса-малочную старану.
Сіняваты вячэрні змрок сцелецца між сосен. Настрой кепскі. З харчу ў кішэнях па кавалачку зачарсцвелага хлеба.
Па лесе блукалі доўга, аж ногі загулі ад стомы. Наперадзе бліснула чорнае вока ляснога азярка.
— Тут будзем піць чай,— сказаў Сізых.— Заварка бясплатная...
Прыселі ў кустах лазняку, надралі на *логвішчы* моху. Лёгшы, прытуліліся адзін да аднаго, жавалі хлеб. Стома ўзяла сваё — калі лес патануў у дзягцярнай цемені, моцна, нягледзячы на золкасць, заснулі. Прачнуліся на світанні ад шалёнага крыку. За некалькі крокаў — натоўп паліцаяў з настаўленымі рулямі вінтовак.
— Рукі ўгору!
Півавар падхапіўся, ірвануўся бегчы, але тут жа ўпаў, падкошаны кулямі. Сізых падняў рукі...
Яго звязалі і павялі на вяроўцы. Біць пачалі ў лесе. Не пыталі нічога — хто, адкуль — малацілі палкамі, кіямі, яловымі сукамі, не разбіраючы. Сізых падаў — падымалі, білі зноў.
На вяроўцы, звязанага, правялі па журавіцкіх вуліцах. Дубасілі яшчэ людзей. На плошчы Сізых страціў прытомнасць.
Ачнуўся ў сутарэнні. Цела гарэла, як у агні. Галава, твар, плечы — усё распухла. Сізых папрасіў піць — ніхто не адазваўся. Яго зноў паглынула бездань бяспамяцця.
Раніцай наступнага *дня ля* каменнага сутарэння журавіцкай каталажкі зароў матор нямецкага грузавіка. Паліцаі вынеслі Сізых, узяўшы за рукі і ногі. Дно кузава заслалі саломай. На барты села варта — чатыры жандары з вінтоўкамі.
Калі прыехалі ў Гарбылі, палоннага на насілках аднеслі ў камеру, паклалі на халодную цэментаваную падлогу. Адразу паявіўся сівы афіцэр-жандар у акулярах.
— Ты партызан? — спытаў афіцэр па-руску.
Сізых маўчаў.
— Ты павінен гаварыць. Інакш — смерць.
З распухлага, як гарбуз, твару глядзелі на афіцэра поўныя пакуты вочы. Парваны шэры пінжак і гімнасцёрка злубянелі ад крыві.
Афіцэр выйшаў у калідор, сказаў таўставатаму вахману:
— Ён страціў смак да жыцця. Трэба, каб ён зноў захацеў жыць.
Праз паўгадзіны жандары пераклалі палоннага на паласаты матрац. Паставілі на падлогу вядро вады, кацялок гарохавага супу.
Вахман выняў з бліщчастага партсігара тры цыгарэты, дастаў з кішэні пачак запалак. Гэтыя, не прадугледжаныя турэмнымі правіламі, дары паклаў на падлогу, побач з матрацам.
Вязень пачаў выяўляць прыкметы жыцця на трэці дзень. Дацягнуўся да вядра, разліваючы па падлозе ваду, доўга, прагна піў. Калі заўважыў цыгарэты і запалкі, у яго задрыжалі рукі. Цыгарэты да палавіны былі падмочаны. Мокрым канцом узяў цыгарэту ў распухлыя губы, непаслухмянымі пальцамі чыркнуў па карабку запалкай...
У поўдзень зашоргаў ключ у замку. На гэты раз побач з сівым афіцэрам стаяў высокі маладжавы немец у карычневым без пагонаў мундзіры з чорна-белым кругам свастыкі на чырвонай нарукаўнай павязцы.
— Ты партызан? — спытаў сівы.
— Не,— слабым голасам адказаў палонны.

— Але цябе злавілі з вінтоўкай.
— Без вінтоўкі ў лесе не пражывеш.
— Ты быў з партызанамі?
— Мяне захапілі сілай.
— Ведаеш, дзе лагер бандытаў?
— Ведаю.

Афіцэр стаў паспешліва тлумачыць немцу са свастыкай на рукаве сэнс адказаў палоннага. Той прыкметна паружавеў, пажвавеў.

— Табе допыт у паліцыі рабілі? — зноў спытаў афіцэр.
— Не. Толькі білі.
— Хто камандзір бандытаў?
— Бондар.
— Дзе яго сям'я?
— Прыйшоў з Гарбылёў. Зімой жыў у горадзе.
— Цябе не расстраляем,— сказаў афіцэр палоннаму.— Толькі гавары праўду. Адпачывай. Табе прынясуць яду і тытунь.

У строгім па-вайсковаму кабінеце начальніка гарбылёўскай жандармерыі — канцылярскі стол, два звычайныя крэслы, вялікі партрэт Гітлера над сталом — адбылася кароткая размова жандарскага падпалкоўніка Бергмана з гебітскамісарам Рогам (у камеру да палоннага партызана прыходзіў ён).

— Олухі з паліцыі ледзь не загубілі справу,— гаварыў падпалкоўнік, стоячы навыцяжку перад шэфам цывільнай улады, які сядзеў у крэсле.— Без допыту ледзь не адправілі на той свет каштоўнага палоннага. Добра, што мы ўмяшаліся своечасова.

— Я тут бачу другое, Вілі,— сказаў гебітскамісар, пастукваючы пухлымі пальцамі (на ўказальным — чорны пярсцёнак) па стале.— Паліцыя наўмысна хацела знішчыць сведак. Заўваж, аднаго забілі на месцы, другога вырвалі мы. Сярод паліцэйскіх, бясспрэчна, ёсць агенты партызан. Увесь наш вопыт гэта падказвае.

— Магчыма, так і ёсць. Хоць паліцыя з Журавіч мае падставы не любіць партызан. Яны двойчы на яе нападалі. Былі ахвяры.

— Згадзіся, Вілі, што атрад Бондара добра арганізаваны. Дзейнічае хітра, разумна. Для нас, практычна, быў няўлоўны. Колькі дыверсій на чыгунцы?.. Чыгуначная ахова перад ім бездапаможная. Хіба можна так дзейнічаць, не маючы агентаў у той жа паліцыі. Шэф жандармерыі ў Бацькавічах загінуў з-за сваёй неасцярожнасці. Ясна, што партызан папярэдзіў нехта з паліцыі.

— Згодзен, што рускім давяраць нельга. Акцыю супраць партызан трэба правесці сіламі немцаў. Але ў нас мала сіл.

— Папросім дапамогі ў камандзіра ахоўнага палка. У яго інтарэсах знішчыць бандыцкае гняздо.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

I

Асенняе сонца дагарае ў вершалінах сосен. Надвячоркам Бондар выстраіў атрад у шарэнгу па два. Шарэнга доўгая — заняла прамежак ад палатак да зямлянак. У страі ўсе — камісар, начальнік

штаба, камандзіры ўзводаў, аддзяленняў. Бондар у шэрай ватоўцы, падпяразанай шырокім вайсковым рамянём, у ботах, халявы якіх ледзь не да кален. На новай камандзірскай шапцы яркі чырвоны аколыш.

Людзі, што выстраіліся па два ў рад, тварам да камандзіра, апрануты хто ў што — у вайсковыя ватоўкі, шынялі, скураныя тужуркі, бобрыкавыя паліто, шэрыя сялянскія світы. Выдзяляюцца на гэтым разнастайным фоне чорныя шынялі палякаў-тодтаўцаў і ярка-зялёныя славакаў. Самых разнастайных колераў і фасонаў шапкі, а таксама абутак.

Перад шарэнгай на доле некалькі ручных і станковы кулямёт. Ля ног у байцоў вінтоўкі, карабіны, пераважна рускага ўзору, але ёсць караткаватыя нямецкія, паўтараметровыя французскія, у магазіне якіх толькі па тры патроны.

— Немцы ведаюць месца лагера,— глухім, хрыплаватым голасам пачынае Бондар.— Адсюль здымаемся. Гаспадарчы ўзвод, хворыя, параненыя выбіраюцца на новае месца. Куды — нікому нецікава ведаць. Сюды цяпер не вернемся. Дадзім немцам бой, пойдзем у Акцябрскі раён. Для сувязі з другімі атрадамі...

Па шарэнзе працягліы, як подых асенняга ветру, уздых. Людзі пераминаюцца, кранаюць адзін другога плячом, перашэптваюцца.

— У дарозе захоўваць паўнейшую цішыню,— працягвае Бондар.— Магчыма засада. Аддзяленне Мядзведзева — у дазор. Трымацца на адлегласці паўкіламетра. Сігнал трывогі — тры стрэлы. Прыпынак ля павароту на альхоўскі бор...

— На шашу,— чуецца нечы прыглушаны голас.

— Разгаворчыкі! — Бондар непрыхільна глядзіць на хлопца ў шэрай світцы і чырвонаармейскай пілотцы.— Ідзём у засаду. Можа працягнуцца два ці тры дні. Харчы браць з сабой...

Выйшлі хутка. Строю не захоўвалі. Наперадзе Бондар, Хмяльніцкі і начальнік штаба лейтэнант Казачэнка — адзіны ў атрадзе чалавек з галавы да ног апрануты ва ўсё вайсковае. Камісар нясе вінтоўку на манер паляўнічага ружжа — руляй уніз. Побач з падцягнутым, стройным Казачэнкам здаецца смешным.

Старая грэбля-зімнік, якой ідуць, зарасла высокай парыжэлай асакой. Узбоч чырванеюць арабіны, на цэлыя гоні цягнецца некрануты, абсыпаны пераспелымі чарнаватымі ягадамі ажыннік. Сонца амаль схавалася за далёкім лесам. На балотным абсягу, скрозь — як акінуць поглядам — надзьмута-круглыя шары белаватага лазняку. Пануе вакол цішыня, як бы прасякнутая трывожна-насцярожанай зацятасцю. Такі настрой заўсёды вынікае ў закінутых, аддаленых ад чалавечага жытла мясцінах перад заходам сонца, сціскае сэрца незразумелым смуткам.

Ідуць моўчкі. Чуваць толькі шоргат ботаў, чаравік, лёгкае бразгатанне кулямётных дыскаў, ды час ад часу трашчыць пад нагамі сухая, струхлелая галінка. Ісці цяжка — ногі блытаюцца ў жорсткай, някошанай траве. Добра хоць, што гарачае лета высушыла балота і не трэба плаваць па дрыгве і багавінні...

У бор, на цвёрды пясчаны грунт, выбіліся, калі ўжо зусім сцямнела. Але цемень вісела нядоўга: якраз з боку балота выкаціўся і павіс на краі неба круглы чырванавата-срабрысты гарбуз месяца. Неба засеялі зоркі. Пад соснамі паўзмрок і цішыня. Толькі недзе глыбей, у самым гушчары, перагукваюцца начныя птушкі.

Дазорцы — Мядзведзеў з Шурам Гарнаком — дачакаліся атрада на ўскрайку лесу.

— Ціха,— далажыў камандзіру Мядзведзеў.— Па ўсіх прыкметах — немцы сюды не прасачыліся...

— Трымаць ранейшую дыспазіцыю! — загадаў Бондар.— Калі што заўважыш, прышлеш Гарнака. За кіламетр ад шашы спыніцца. Далей не ісці...

Дазорцы зніклі між соснаў, а байцы, цяпер ужо не надта дбаючы пра цішыню і засцярогу, сталі размяшчацца на адпачынак. Зрэшты, да шашы яшчэ далёка, кіламетраў восем, а наперадзе цэлая ноч.

Курцы — іх бадай што палавіна атрада — чыркалі запалкамі, хаваючы агонь у далонях, прыкурвалі. Воўчым вокам мігцелі ў змроку аганькі папярос. Бондар з Казачэнкам, адышоўшы ў глыб лесу, аб нечым раіліся. Да іх прыглушаных галасоў спачатку прыслухоўваліся, стараючыся ўлавіць, аб чым ідзе размова, а потым перасталі, напаўголаса загаварылі, зашапталіся аб сваім. Так прамінула з паўгадзіны. Некаторыя, відаць, не спадзеючыся паспаць гэтай ноччу, прыдрамнулі, засвісталі насамі. Нехта грыз сухар. І тады ўзапар, адзін за адным, прагрымелі тры гучныя лясныя стрэлы.

— У ланцуг! — раздаўся зычны голас Бондара.— Без маёй каманды не страляць!

Затрашчала пад ботамі сухое вецце, яловыя шышкі. Мітусня працягвалася не болей мінуты. Потым у наступіўшай трывожнай цішыні пагрозна заклацалі затворы. З боку дазорцаў болей ні гуку. Прайшла адна насцярожаная хвіліна, другая, трэцяя. Нарэшце пачуліся таропкія крокі. Нехта бег.

— Не страляйце,— данёсся задыханы, збянтэжаны голас Шуры Гарнака.— Трывога дарэмная. Мабыць, праз кусты драўся звер.

— Калі заяц, то трэба было за хвост хапаць,— рагатнуў нехта з сасновага змроку.— Куляй толькі шкурку сапсуеш...

— Хто страляў? — злосна дапытваўся Бондар.— Ну, гавары!..

— Мы думалі...

— Перадай Мядзведзеву — галаву адкручу. Марш у дазор!..

Прыкрае здарэнне мела станоўчы вынік. Відавочна падняло настрой, зняло насцярожаную зацятасць, якая валодала людзьмі ўвесь вечар. Цяпер ішлі па ляснoй дарозе, не прыглушаючы кроку, курачы, размаўляючы. У поўнач спыніліся паблізу ад шашы...

Ля шашы лазілі да світання, абследаваўшы яе ў абсягу некалькіх кіламетраў. Ноччу руху няма. На ўзбочыне шашы выразныя адзнакі дарожнага жыцця — абрыўкі газет, бляшанкі з-пад кансерваў, у адным месцы скінутая пад адхон нямецкая фурманка з абламаным колам.

Заляглі ля мастка над перасохлым раўчуком, там, дзе на шашу ўзыходзіць прасёлкавая дарога на Альхоў. Немцы тут павінны паварочваць. Пазіцыя — прывабная ва ўсіх адносінах. З гэтай мясціны шаша далёка праглядваецца. Можна добра стаіцца: якраз ля мастка густыя зараслі ляшчыны, алешніку, вербалозу. Лепшай пазіцыі не выбераш, калі мець на ўвазе абстрэл шашы, дарогі і шляхі для адыходу. Па звілістаму рэчышчу раўчука, не прадзіраючыся праз зараслі, можна непрыкметна знікнуць. Бондар аддаў загад — без сігналу не страляць.

У засадзе ляжалі дзень, ноч і пачатак другога дня. Жавалі счарсцвелы хлеб, грызлі сухары, ціхенька, у кулак, курылі.

Шэрай стужкай перад вачамі шаша і шаша... Шура яе ведае — колькі разоў перабягаў. Выкладзеная рабрыстым колатым гранітам, скончаная перад самай вайной, злучае брусчатка два гарады, з якіх адзін на Прыпяці, другі — на Дняпры.

Шаша цяпер нямецкая. За ўчарашні дзень праехала машын дзесяць, адна танкетка.

Шура ляжыць паміж Мядзведзевым, які сам за кулямётам, і Багдановічам. У Мядзведзева засяроджаны зарослы рэдкім шчаціннем твар, навіслыя густыя бровы. Налёг плячом на прыкла́д, не зводзіць з шашы вачэй. Багдановіч адчувае сябе вальней. Карабін адклаў убок, асцярожна адломвае галінкі, падграбае пад сябе лісце, каб зрабіць мякчэйшае логава. Здаецца, Багдановіч зусім не думае, што будзе бой. Шура таксама не думае.

Паднялося ўжо сонца, хоць тут, пад густой навіссю арэшніку, яго цяпло яшчэ не адчуваецца. Праз густую сетку галін відзён кавалак шашы і такі ж непралазны ляшчыннік па той бок. Там як бы неяк трывожна перагукваюцца птушкі. Тут, над імі, птушак няма — пачуўшы людзей, зніклі. Насып шашы вышэй за іх схові́шча, і гэта лепш: выразней бачна цэль. Усё-такі марудна бяжыць час. Шаша бязлюдная.

Шура пераводзіць позірк на лапінку зямлі, якая перад самым тварам. Знізу куст арэшнку — у добры абхват. Можа дваццаць прамых з гладкай шэрай карой кійкоў цягнуцца ўверх, навісаючы там шырокім шатром. Сонечнаму промню цяжка прабіцца праз густы зялёны заслон, таму пад арэшнікам нічога не расце. Чорная зямля, укрытая апалым лісцем. Сярод мёртвага лісця — два зялёныя, жывыя, на тоненькай, кволай сцяблінцы. Можа гэта парастак ад карэння, а можа леташні апалы арэх. Шура не хоча дазнавацца прычыны і вырываць сцяблінку з зямлі. Няхай расце. Некалі яны, хлапчукі, ласаваліся вось такімі прарослымі арэхамі, саладзейшымі за звычайныя, сарваныя з галіны. Калі гэта было? Даўно-даўно, у дні бесклапотнага басаногага дзяцінства, якое мроіцца цяпер у хісткім, ружовым тумане. Цяпер Шуру васемнаццаць і зусім іншыя думкі...

Шаша бязлюдная. Чаму ніхто з мясцовых жыхароў не пройдзе, не праедзе па гэтай, некалі ажыўленай, дарозе?.. Зрэшты, вяскоўцаў можна зразумець — баяцца. Хто адважыцца высунуцца на шашу, якой цяпер валодаюць немцы, жорсткія, незразумелыя?..

Заняты думкамі, развагамі, Шура непрыкметна для сябе задрамаў. Прачнуўся ад натужнага, густога гулу, які даносіўся з-за павароту шашы. Шура сутаргава хапіўся за карабін...

— Не страляць,— чуе ён шэпт Мядзведзева.— Калона...

Нарэшце паяўляюцца машыны. Тупарылыя, чорныя грузавікі адзін за адным мільгаюць у кароткім абсягу шашы, які адкрываецца Шуравым вачам. Грузавікі, кузавы якіх укрыты пярэстым, размаляваным чорна-зялёнымі пасмамі брызентам, адкрытыя, поўныя салдат, апранутых у зялёныя мундзіры. Твараў Шура не бачыць, салдаты сядзяць спіной да яго, а машыны праносяцца імгненна. Калона здаецца бясконцай, нясцерпны пагрозны гул матораў праглынуў усе гукі лесу, зрабіўся стогалосым рэхам, ён адзін стаіць у вушах. На імгненне Шуру здалося, што адтуль, з боку старога бору, адкуль яны выбіліся да шашы, таксама насоўваюцца чорныя, тупарылыя грузавікі. Горкі камяк падступіў да грудзей, стала цяжка дыхаць...

— Га-а-тоўсь! — пранеслася па ланцугу каманда.

Калі на павароце з шашы на дарогу мільгнуў цёмны сілуэт грузавіка, працяжным громам трэснулі гранаты. Шаша, дарога ахуталіся дымам. З гэтага дыму, размахваючы рукамі, выскоквалі і падалі немцы — іх касілі кулямётныя чэргі, частыя, гулкія адзіночныя стрэлы. Шура страляў разам з усімі ў шызы дым, у зялёныя мундзіры. Затым, падхоплены агульнай хваляй, выскачыў на шашу. Падбітых, пакрэмсаных машын пяць ці шэсць. Дзве гараць. На шашы бязладным гуртам, не страляючы, не азіраючыся, бягуць немцы. Шура прыпаў на каменны насціл, зноў страляў, выразна, радасна бачачы, як пасля яго стрэлу адзін з тых, у спіну каму цэліўся, астаўся ляжаць на шашы.

Потым здарылася незразумелае. На павароце шашы паявіліся новыя грузавікі. З іх, як гарох, пасыпаліся салдаты. Тыя, што беглі, спыніліся, сталі разбягацца па абодва бакі шашы.

Астатняе адбілася ў Шуравай памяці бязладнай мітуснёй стрэлаў, громам гранатных выбухаў, нечалавечым енкам параненых. Немцы насядалі. Яны, здаецца, стралялі з усіх бакоў. У голлі арэшніку гулка і часта лопаліся разрыўныя кулі.

Партызаны адстрэльваліся. Цэлі цяпер не відаць. Самі немцы стралялі з лесу. Гахнула раз, другі — услед за свістам раздаваўся пранізліва-гулкі выбух.

— Міны!

Выбухі пачалі класціся бліжэй, амаль поруч. Свісту не чуваць, а толькі ціхае, амаль нячутнае шасценне ў перапынку паміж выбухамі. Шура бачыў, як за некалькі крокаў ад яго шуганула фантанам чорнай, лясной зямлі, а двое, якія беглі, наляцелі на гэты фантан, упалі і не падняліся.

— Акружаюць!

Беглі па перасохлай канаўцы раўчука. Прыгнуўшыся, у адзін міг пераскоквалі шашу. Увесь час адстрэльваліся. Немцы стралялі цяпер з ляшчынніку, з таго месца, дзе нядаўна ляжала засада. Гахалі міны. Партызаны ляжалі за соснамі, у прамежку лесу, заціснутым між шашой і чыгункай. Але гэта не палохала...

II

Ноч. Стаянка ў незнаёмым лесе. Заўтра атрад рушыць далей, у межы Акцябрскага раёна.

Высока шугаюць вогнішчы сярод выносных, барвовых сосен. Ляцяць пад цёмныя шаты светлякі іскраў. З палавіны, дзе канчаецца шэрая, шурпатая кара, хваёвыя камлі адсвечваюць залатым бляскам...

З даваенных, мірных яшчэ турбот асталіся ў лесе лаўжы валежніку, штабялі дроў — сляды санітарнай ачысткі. Нарыхтаванае, запісанае па акце дзерава ляціць у агонь. Вогнішчы аграмадныя. Сколькі вогнішчаў, столькі кампаній. Рогат. Выгукі. Шматгалосая гамана...

Сыпаны езджы шлях перасякае бор, ляжыць за паўвярсты ад стаянкі. Але начлег тут выбралі. Галоўнае — сухі, чысты лес, дроў не трэба збіраць.

Бондар ляжыць наводдаль ад вогнішчаў, на разасланай плашч-палатцы. Глуха ные прабітая асколкам далонь. Трэцяе раненне, калі лічыць з фінскай вайны...

З той хвіліны, як першы грузавік звярнуў з прасёлкавай дарогі на шашу, Бондар адчуў, што засада будзе ўдалай. Немцаў аглушылі, імгненна нарадзіўся той парыў, калі не трэба камандаваць, загадваць, калі людзі звышнатуральным чуццём угадваюць, што трэба рабіць. Нават самыя нявопытныя, неабстраляныя, якія жывуць у баі пад

уладай страху. Асобныя адмецiны разгубленасцi былi i ўчора, але толькi асобныя: патанулi ў хвалi ўсеагульнага ўздыму.

Самае страшнае — смерць Казачэнкi, начальнiка штаба, якi цягаў з сабой сумку з дакументамi. Глупства, якое нельга даравацъ. Ён, Бондар, хацеў, каб было па-вайсковаму. Тут памылка. Партызаншчына — вайна асобая. У Казачэнкавай сумцы — спiсы атрада, другiя паперы. Вiдаць, запiсана дакладна, хто, адкуль, калi прыйшоў, поўнасцю — прозвiшча, iмя, iмя па бацьку. Немцы, вядома, сумку падабралi. Будзе кроў. Калi расшыфруюць спiсы, страшна падумаць...

Пра забiтых, параненых Бондар не думае. На вайне як на вайне. Атрад абстраляны. Як сцiснутая пружына. За чатыры лясныя месяцы першы круг замкнуўся. Зачынаецца новы. Ясна, што трэба: доктар, медыкаменты, сямейны лагер. Паглядзяць, як прыдумалi гэта ў Акцябры. Прыйдуць не з пустымi рукамi. Дванаццаць эшалонаў — поўнасцю скiнутых цi часткова — усё-такi рэзультат.

А Турбiна — твая заслуга, пане капiтане. Вайсковая спецыяльнасць не падвяла. Талковы разведчык каштуе многа. Страшна ад думкi, што было б з атрадам, каб не гэтая незразумелая жанчына...

Сутнасць партызанскага руху не толькi ў тым, што ён сваiмi дыверсiямi, нападамi на чыгунку, на гарнiзоны, на калоны, на асобныя групы салдат, афiцэраў, палiцэйскiх наносiў прамую шкоду нямецкай ваеннай машыне, а ў невымерна большым.

Сабраныя ў адзiн кулак паўтараста, дзвесце, нават трыста чалавек уяўляюць сабой не такую ўжо грозную сiлу. I хоць слава кожнага атрада вымяраецца найбольш буйнымi дыверсiямi, нападамi, дзейнасць яго на гэтым не канчаецца. Справа якраз у тым, што паўтараста цi дзвесце чалавек сышлiся ў атрад з дваццацi цi трыццацi вёсак, пасёлiшчаў, i ў прамежку памiж буйнымi дыверсiямi — а такiя прамежкi i складалi асноўнае жыццё атрадаў — яны расплывалiся па наваколлю дзесяццю i дваццаццю дробнымi групамi, чынiлi сваю дзейнасць у розных, аддаленых адна ад другой мясцiнах.

Людзi не маглi жыць у лесе, як звяры, iх цягнула да чалавечага жытла. За кожнай з такiх дробных груп, якiя выйшлi на заданне, сталi памочнiкi з вёсак, мястэчкаў, гарадоў. Яны наводзiлi партызан на цэль, перадавалi патрэбныя звесткi, папярэджвалi аб небяспецы.

I калi вораг станавiўся перад фактам, што партызанам усё вядома, што яны ўсё бачаць, што яны для яго няўлоўныя, яму рабiлася страшна. Калi ў адзiн i той жа дзень узрывалася мiна на чыгунцы, выпорваўся з самага патайнога схоўiшча стараста-здраднiк, перахоплiвалася фурманка з яйкамi, акупанту, якi адказваў за спакой у сваiм адмiнiстрацыйным раёне, можна было прыйсцi ў адчай. I калi немец-салдат, якi вяртаўся з «урляўбу» на фронт, пад Вязьму цi пад Сталiнград, чуў пра партызан у Брэсце, Гомелi i Бранску, ён дрыжаў за сваё жыццё, нават едучы ў цэльнаметалiчным класным вагоне. У акопы ён прыбываў з маральнай траўмай, яго баявы дух даваў трэшчыну.

III

На камiсарыяце блукалi глухiя чуткi, што партызаны разбiты — частка перастраляна, частка здалася на мiласць немцаў у палон. Ноччу Турбiна не самкнула вачэй, i ад гэтага твар у яе быў шэры, зямлiсты, пад вачамi цямнелi сiнякi. Не паспела яна пераступiць

парог канцылярыi, як на стале дзынкнуў унутраны тэлефон. Гебiтскамiсар клiкаў да сябе.

Турбiна паднялася па прыступках лесвiцы на другi паверх, задыхалася. Кабiнет гебiтскамiсара — у найбольшым класным пакоi, у канцы доўгага калiдора.

Рог стаяў за сталом, хмуры ў белы выпеставаны твар.

— Фраў Эрна, схадзiце асабiста ў штаб ахоўнага палка. Там партызанскiя дакументы. Вазьмiце тыя з iх, якiя могуць нас цiкавiць. Вайскоўцы на ўсё наклалi лапу. Лiчаць, што мелi справу з рэгулярнай часцю на той падставе, што сумка з дакументамi знойдзена ў забiтага рускага афiцэра. Я такi пункт гледжання не падзяляю.

У Турбiной адлягло ад сэрца.

— Гер камiсар, я звычайная служачая. Хiба маю права ўмешвацца ў ваенныя сакрэты?

— Фраў Эрна, вы дапушчаны да большых сакрэтаў. Не забывайце, палiтычную лiнiю сярод насельнiцтва праводзiць гебiтскамiсарыят. Забярыце дакументы, якiя датычаць палiтычнай праграмы партызан, iх сувязей з партыйнымi цэнтрамi. Астатнiя возьме жандармерыя. Камандзiру палка я пазваню...

Штаб ахоўнага палка ў трохпавярховым з чырвонай неаблiцаванай цэглы доме. Амаль насупраць дом, у якiм займае пакой Фрыц Зонэмахер. Турбiна сюды часта завiтвае.

Турбiна зайшла ў канцылярыю штаба — шрайбенштубе. Дазнаўшыся, хто яна, лысаваты пiсар-фельдфебель павёў яе па калiдоры, пастукаў у абабiтыя чорным дэрмацiнам дзверы.

Над сталом у пакоi схiлiлiся два афiцэры — немалады, у пацёртым мундзiры капiтан i апрануты з iголачкi лейтэнант.

— Я старшая перакладчыца гебiтскамiсарыята...

— Фраў Цюрбiн. Вельмi прыемна...—Капiтан галантна прыстукнуў абцасамi, вымавiўшы прозвiшча Турбiной на нямецкi манер.— Просiм вашай дапамогi, фраў.

Ён даў ёй у рукi кнiжачку — вайсковае пасведчанне асобы. Яна разгарнула чырвоныя вокладкi i ледзь стрымалася, каб не крыкнуць. Дакумент — фотакартка была сарвана — належаў Казачэнку, таму самаму лейтэнанту, якi прылучыў яе да небяспечных партызанскiх спраў.

— Гэта аўсвайс рускага афiцэра? — спытаў капiтан.

— Так,— адказала яна, стараючыся гаварыць спакойна.

— А гэта? — капiтан узяў са стала выцерты нумар «Праўды».

— Савецкая камунiстычная газета. Выдаецца ў Маскве.

— Дата? — не хаваючы нецярпення, усклiкнуў капiтан.

— Дваццаць чацвёртага чэрвеня сорак другога года.

— Вальтэр, бачыш сам, я не памыляюся,— не зважаючы на прысутнасць Турбiной, загаварыў капiтан да лейтэнанта.— Мая здагадка пацвярджаецца. Нават без аўсвайса афiцэра i газеты ясна, што так весцi карту мог вайскова адукаваны чалавек.

Турбiна неўпрыкметку кiнула позiрк на стол. Там была разаслана карта-двухвёрстка з густым засевам чырвоных i сiнiх значкоў i ляжала скураная камандзiрская сумка з кiшэнькамi для алоўкаў.

— Фраў, яшчэ адна просьба. Паглядзiце, што напiсана ў гэтых паперах?

У Турбiной дрыжалi рукi, калi дакранулася да зашмальцаванага вырванага са сшытка ў клетачку лiстка.

— Тут, гер капiтан, лiчбы. Гадзiны сутак. Пасты, каравулы. Я ў ваенных справах мала разбiраюся.

— Так. Пакіньце нам.

Далей проста жахліва. Пацямнела ў вачах, калі Турбіна пачала гартаць акуратна разграфлены школьны сшытак. Асабовы склад атрада. Поўнасцю прозвішча, імя, імя па бацьку, год нараджэння, нацыянальнасць.

— А гэта што?

— Па-мойму, спіс вёсак раёна. Прозвішчы старастаў. Дакладна — колькі чаго пасеяна, колькі жывёлы...

— Вазьміце для гебітскамісара. Няхай паменшыць сялянам пастаўкі за кошт узятага партызанамі.

Некалькі паперак — тэксты лістовак, а таксама запісаныя, відаць, па радыё зводкі Саўінфармбюро за верасень.

Капітан страціў да папер цікавасць.

— Забірайце. І газету вазьміце. Няхай гер гебітскамісар у вольны час паразважае над тым, якімі шляхамі трапляе ў яго раён бальшавіцкая прапаганда...

Турбіна выйшла ў завулак. Яе ўсю калаціла. Жаночае жыццё дае нямала выпадкаў, калі трэба таіць узрушанасць, сапраўдныя пачуцці. Але такога яшчэ не было. Сшытак трэба зараз жа знішчыць...

Ішла па дашчаным тратуары, памахвала белым рыдыкюльчыкам, пастуквала абцасікамі туфель-лакіровак. Выкшталцаваная нямецкая лялька. Як у той песні пра легкадумную Лілі Марлен:

«Seine Schritte kennt sie, seine schöne Gang...» *

Успомніла, што ў летні дзень, за год да вайны, у гэтым завулку яе нечакана застала навальніца. Тады вярталася са станцыі, дзе адразу ў паштовы вагон укінула ліст свайму лётчыку, з якім разлучыла яе рэўнасць мужа і злосныя языкі. Каб не абмокнуць, заскочыла тады ў зялёны дворык, схавалася пад дашкам ганка. Маладжавая, чарнавалосая гаспадыня запрашала ў хату — не пайшла.

Знаёмы дворык — вось ён. Рыпнула веснічкамі, пайшла па выкладзенай цэглай дарожцы. Шасціць пад нагамі апалае лісце яблынь, сліў. Гаспадыня мые каля калодзежа таз, глядзіць насцярожана.

— Прабачце, цёця. Дзе ў вас адхожае месца?

Паслуга невялікая — гаспадыня ўсміхнулася.

Зайшла ў дашчаную будку-шпакоўню, дастала з рыдыкюльчыка сшытак, шчоўкнула запальнічкай. З кожнай старонкі — невяліччая чорная пасмачка попелу.

Далей будзе.

* Свае крокі ведае, любуецца сваёй хадой. (нямецк.)

Ніна МАЦЯШ

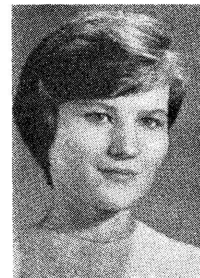

●

Ноччу вецер шурпаты з оста
І мяцеліцы вал дзевяты,
Як на богам забыты востраў,
На маю наляцелі хату.

Ліхаманіла шыбы ў вокнах,
Дробна дзверы, як зубы, ляскалі.
Ні зямлі, ні неба.
Навокал
Толькі бура, як над Аляскай.

І шматала хату, як трэску,
Толькі сцены стагналі глуха.
Ды прадраўся ружовай крэскаю
Ўрэшце золак праз завіруху.

І абмяклі пургі парывы,
І на ўздыблены снег упала,
Быццам ёй на кудлаты загрывак
Руку ўладна світанне паклала.

●

О калі б толькі мог мой жорсткі смутак
Палёту ластаўкі быць карацей!..
Ды ведаю, надоўга ён раскуты —
Да ўзлёту зноў акрыленых надзей.

А я тужу аб акіяне мудрым —
Рукой прылашчыць бы салёны лоб...
А мне недастае той шызай тундры,
Дзе сэрца мужнасць мо знайсці змагло б.

А я смуткую аб пякельным поўдні,
Аб той краіне, дзе ні ты, ні я
Не захацелі б боль і крыўды помніць,—
Тваё каханне і натхнёнасць дзе мая.

БЫВАЙ, ЛЕТА!

Чуеш, як усмешлівыя яблыкі
Зноў зямлю цалуюць па начах.
Павуцінне, сірата азяблая,
Восень зачапіла на карчах.

Там вятры барвова-залацістыя
Паміж голлем б'юцца у дажджы.
Дзе вы, росы чэрвеньскія, чыстыя,
На якой згубіліся мяжы?

Палягла трава дапетай песняю
У каралях яркіх журавін.
Чуеш?.. Да вясны з маім Палессем
Зноў развітаюцца журавы.

У ДОБРЫ ЧАС!

Умець убачыць вакол самае звыклае, але так, як да цябе яшчэ ніхто не ўбачыў — гэта ўжо талент. А калі ўбачанае ды яшчэ перадаць словамі так адчувальна, што прачытаеш і нібы дакранешся да яго?.. Першыя вершы і абразкі Тамары Лапы, з якімі мне было прыемна пазнаёміцца, даюць падставы заўважыць у шаснаццацігадовай дзяўчыны паэтычную натуру.

Жыве Тамара ў вёсцы Сядзейкі Ваўкавыскага раёна ў сям'і брыгадзіра-палявода і сельскай настаўніцы. Прагнымі вачыма ўглядаецца яна ў прыроду роднага краю, у адносіны між людзьмі старэйшага веку і аднагодкамі, пільна ўслухоўваецца ў вялікае жыццё краіны, бо за плячыма ў дзяўчыны, шчыра кажучы, і біяграфіі яшчэ няма. Як трапна заўважыла яе маці, Ганна Мікалаеўна, Тамара «радзілася, не хрысцілася, дзевяць год правучылася...»

У свае маладыя гады сустрэлася Тамара з цяжкімі выпрабаваннямі. У восьмым класе, тады, калі з'явілася неадольнае жаданне пісаць, адкрываць іншым таямніцы свае душы, дзяўчыну напаткала няшчасце — яна моцна захварэла. Нават у самыя адчайныя хвіліны, калі над Тамарай была навісла пагроза складанай аперацыі, яна не пала духам — усё гэтак жа бадзёра глядзела на свет, радавалася вясне; захаплялася шматфарбнасцю жыцця. Пра гэта сведчыць і абразок «Веснавы карагод», які прапануецца ўвазе чытачоў.

Добрых поспехаў табе, Тамара, у вучобе і сур'ёзнага стаўлення да свайго таленту, які трэба яшчэ гартаваць ды гартаваць. Гартаваць жыццём, якое ты так любіш.

Уладзімір ЮРЭВІЧ.

Тамара ЛАПА

ВЕСНАВЫ КАРАГОД

Абразок

Цёплы майскі поўдзень. Шчодрае веснавое сонца шчасліва смяецца з вышыні безліччу залатых праменняў, якія ззяюць, пераліваюцца ў блакіце, слізгаюць па краях беласнежных воблакаў, пакідаючы на іх свой залацісты след. Ветру амаль не адчуваецца. Ён ціхенька прытаіўся недзе ў густым зарасніку лоз і алешніку і хітравата цікуе, куды б гэта паляцець, дзе б можна было падурэць, пасваволіць. Вясёлы гарэза-жартаўнік, ён непрыкметна пералятае з дрэў на кусты, гойдаецца сабе на лістах, бы ў гамаку, або на момант затрымаецца каля маладых шаўкавістых траў і нашэптвае ім штосьці вельмі важнае і таямнічае.

У гэты час становіцца ціха-ціха. Здаецца, усё жывое і нежывое прыціхла дзеля таго, каб пачуць гэтую важную навіну. Ветрык не абмінае і мяне: спачатку, гледзячы, як веснавое сонейка лагодна лашчыць мае рыжыя валасы, ён таксама забіраецца ка мне на галаву, пачынае лашчыцца, прыемна казыча вушы, шыю. А потым раптам, як раздурэецца, растрапае пасмы ў розныя бакі, а сам уцячэ, задаволены маёю нездагадлівасцю і бездапаможнасцю. Але я не крыўдую на яго, мне нават прыемна адчуваць яго цёплае, духмянае дыханне.

Я сяджу на лясной паляне, зручна прымасціўшыся на старым замшэлым пяньку. Вакол нібы стракаты дыван засланы, так многа тут розных кветак ды траў. Яны рассыпаліся ля ног, разбегліся па ўсёй паляне і саткалі прыгожае зялёнае поле дывана, вышытага веснавымі мяккімі колерамі. І кожная кветачка — гэта кропелька жывога, свежага соку вясны, гэта мілая ўсмешка сонца. Уся паляна жыве, свеціцца: яна такая маладая, зялёная і прыветная.

З усіх бакоў яе абступаюць пышным кругам дрэвы. Некаторыя з іх ужо нямала пражылі, але цяпер, вясною, да іх зноў вярнуліся маладыя гады, сіла і прыгажосць.

Усе дрэўцы, кусцікі стаяць так ціха, спакойна, нібы ўважліва слухаюць чароўную, лясную музыку. Пышна красуюць алешыны, лёгка пакалыхваючы сваімі маладымі лісточкамі. Яны мне нагадваюць жанчын, што стаяць ля круга на танцах у вёсцы і любуюцца на маладых. Яны даўно ўжо не танцуюць, але, калі зірнуць на іх твары ў гэты час, то можна заўважыць лёгкі след іх былой маладосці і свежасці.

А маладыя бярозанькі сабраліся разам і ўсміхаюцца так люба, што і мне хочацца

ўсміхацца з імі. Бярозкі радуюцца сонцу, вясне, бы тыя маладыя дзяўчаткі сваёй крылатай маладосці.

Схіліліся непадалёку і кусты лазняку. Лісце яго мае крышку шараватае адценне. Наконт гэтага шмат было розных думак і меркаванняў. Адным дрэвам здавалася, што лозы так хутка шарэюць ад сваіх важных думак. Яшчэ ў маладосці, калі лісце не паспее як след зазелянець, на яго ўжо кладзецца адбітак старасці. Іншыя ж сцвярджалі, што гэта ад ветру ці ад сонца з'яўляецца шараватасць. І нарэшце, усе пагаджаліся на тым, што такая ўжо ў лоз парода. А сёння, у гэты святочны час адраджэння, у святочны час веснавога росквіту, лазняк мала чым адрозніваўся ад іншых дрэў і кустоў. Ён таксама высунуўся з лесу — цікавасць усё ж узяла верх — і быў такі ажыўлены, вясёлы, веснавы. Тонкія лазінкі далікатна схілілі галоўкі пад залатым сонейкам, якое саграавала і цалавала іх.

Елкі стаялі важна, задумліва, з выглядам бывалых жыхароў лесу. Каля старых елак чарадою тоўпіліся малыя. Яны шырока раскінулі ўбакі свае галінкі і сплялі, звязалі цесна між сабою ўсе дрэвы. Елкам таксама весела было стаяць у гэтым зялёным карагодзе дрэў. Усе радаваліся, але трымалі сябе стрымана, паважна. Нават бойкія асіны з іх вечным гоманам і смехам суцішыліся, прыслухаліся.

Асіны маюць свой, даволі цікавы характар — вясёлыя яны вельмі. А ўсё яшчэ ад продкаў пайшло. Калісьці, як толькі першыя асіны з'явіліся, а на іх, вядома, першыя лісточкі прабіліся, было ім вельмі цесна ў родным месцы. А чаму? Хто яго ведае. Асабліва ж не сядзелася на месцы маленькім кругленькім лісточкам. Малыя яны тады былі ды і дурненькія, не разумелі жыцця. Усё іх кудысьці цягнула, усё ляцець ім кудысьці карцела. Нібы надакучыла ім на родных асінах сядзець. Так яны рваліся, бедныя, да таго часу, пакуль не падраслі крышку.

Аднойчы паглядзелі яны так адзін на аднаго, ды і смешна ім стала ад гэтага, што яны тут увесь час рвуцца ўперад, тузаюцца. Ды і куды! З роднага дрэва ніхто не ляціць вясною. Дзе іх лепш прыме хто, чым родныя маці-асіны! І лісточкам так смешна стала ад свайго непаразумення ды нездагадлівасці, што іх ажно пачало калаціць са смеху. Так і засталіся аж да цяперашняга часу гэткімі вясёлымі ды неўгамоннымі. Іншы раз змоўкнуць на хвілін колькі, памаўчаць, а потым зноў хто-небудзь з лістоў успамяне былое, ды зноў усе разам засмяюцца. Цяпер яны смяяліся і радаваліся. Бо над імі было цёплае майскае сонейка і бяскрайні прастор блакітнага неба.

Непадалёк ад елак раслі дубы — моцныя, разумныя дрэвы. Нездарма іх так любяць у нас на Беларусі. Дубы заўсёды разважлівыя, удумлівыя. Усе дрэвы паважаюць гэтых старых, разумных волатаў лесу. Да гэтага дня дубы стаялі яшчэ зусім голыя, без лістоў, без цвету. Але сягоння і яны мімаволі прыслухаліся да чароўнай мелодыі вясны. Ды так заслухаліся, што і не прыкмецілі, як на іх раскрыліся почкі і адтуль паказаліся маленькія зялёныя лісточкі. Калі дубы заўважылі гэта, то толькі лагодна ўсміхнуліся.

Прырода сустракала вясну. Зямля цвіла, радавалася. Самыя малыя на маёй паляне былі кветкі. Нібы адгадаўшы іх запаветныя жаданні, ласкавае сонца пяшчотна дарыла ім свае праменні. Малыя заўсёды любяць, калі ім дораць што-небудзь добрае, прыемнае.

Прырода чакала вясну. І вясна прыйшла. Завітала яна на лясную паляну, зацвіла, зазелянела, зашумела маладой ліствой у лясах і гаях, заспявала песні звонкія птушыныя, закружылася ў зялёным карагодзе. Прынесла на зямлю вясна вялікую радасць і падарыла сваю першую ўсмешку.

Алесь СТАВЕР

СЫН

Памяці капітана
Леаніда ЗАЙЦА.

Сёмы годзік яму... Сёмы годзік...
А паводзіць хлапчук, як стары.
— А чаму к табе тата не ходзіць?—
Часам кінуць у садзе сябры.

— Майго тату вы не... не чапайце!
Тата мой у палёце згарэў...
Раптам хруснуць маленькія пальцы,
Спахмурнее хлапчук і замрэ.

А калі надвячоркам у садзік
Па сяброў яго
таты ідуць,
Ён схаваецца ў цёмнай абсадзе,
Ён не можа іх бачыць і чуць.

— Вова! Дзе ты падзеўся, мой Вова?—
Матчын голас дайме, як праз сон...
Спахмурнелы, маўклівы, суровы
Выступае са схованкі ён.

Аж да дому ён крочыць маўкліва,
Нібы хлеба набраўшы у рот.
І сціскае ў руках палахліва
Рэактыўны малы самалёт.

Маці гляне на тварык зацяты:
— Ну чаго ты, сынок? Ну чаго?..
Дома ветліва стрэне іх тата —
Не яго... Не яго! Не яго!..

І жыве ён адзін, сам сабою,
Покуль вечар марудны міне...
Свайго роднага тату-героя
Ён трывожна страчае у сне.

СПОВЕДЗЬ

Мой родны дом! Мая старая маці!
Я вам прысягу чэснасці даю.
Мяне вы ліхам хоць не памінайце —
Прыміце споведзь гэтую маю.

Мяне з маленства ўскалыхала бура.
Маё дзяцінства на шляхах вайны,—
Праз столькі год яшчэ канцлагер Рура
Мяне наводзіць на цяжкія сны.

Калі я там сцярпеў і не загінуў,—
Дык буду жыць!
І вы паверце мне,
Што годнасці маёй, грамадзяніна,
Ніхто ў маёй душы не пахісне.

Шумі, шумі, жыццёвая завея!
Я застаюся на сваім пасту.
І зберагу я ў чысціні надзею
На шчырасць, на людскую дабрату.

ЛАСТАЎКІ

Пыліць пад сонцам доўгая дарога.
Маўкліва нікнуць лозы над ракой.
Гляджу я: каля берагу крутога
Дзве ластаўкі мільгаюць над вадой.

То прападуць, нібыта летуценні,
То перакрэсляць крыллямі раку.
Спыніўся я ў дзівосным захапленні,
Насустрач ім ускідваю руку.

Снуюць яны ў парыве весялосці,
Нібы наўмысля, што адзін стаю...
Я дзвюм гарэзам шчыра пазайздросціў,
Успомніўшы каханую сваю...

Алесь НАЎРОЦКІ

САША

Апавяданне

Мал. вучня 10-га класа 55-й школы г. Мінска **А. Бранцава.**

Як часта на ўроках у класе я неспакойнымі вачыма лавіў надзьмутыя губкі і адтапыраныя Сашыны шчокі — не надзьмуць і не адтапырыць іх нельга, калі хочаш без ніводнай памарачкі напісаць не толькі кожную літару ў сказе, але не забыць і паставіць нават кропку на самым канцы яго.

Плаўна і роўна Саша падымалася з-за лавы на козлах і да школьнай дошкі несла ў бялявай галоўцы знойдзенае рашэнне той задачы, якую ніхто не мог рашыць. Малюсенькія, бы макавінкі, рыжэлі тады рабацінкі на яе худзенькіх, бледных шчоках — без іх яна, мабыць, была, як абдуванчык без пуху.

Ніколі не забуду, як, пашкробшы пальцам замураванае марозам акно і абдзьмухваючы снежны пылок з пазногця, Саша паднесла іней да кончыка языка, потым схавала яго за паўкругам зубоў, памыляла губкамі, жуючы, і, злавіўшы мой спасцярожлівы позірк, зaружавела строгімі, як глыбкі неба, вачыма.

Жартоўна-тужлівым голасам юнай жанчыны аднойчы яна заявіла, што некалі ўбярэцца ў гады і будзе матузком на жываце пераціскаць клятчасты чырвоны андарак, у шырокіх складках якога будуць румзаць дзеці... Смешная, дзіцячая наіўнасць!

Я ўбачыў нейк у яе альбоме намаляваны гурок — крамяны, зялёны, з трошкі пажаўцелым канцом і хвосцікам, на якім матаўся шурпаты, з няроўнымі краямі лісток. І мне так захацелася той гурок з'есці, што я аж аблізваў губы, ідучы кожны раз са школы дамоў...

Усё часцей я мроіў пра той час, калі мы, не саромеючыся адно аднаго, усядземся на куп'істыя ахапкі растрывожанай курамі леташняй саломы, прытулімся спінамі да трухлявай шчыліны ў хляве, заткнутай цвілым галошам і кастрыцаю, і растапыраныя пальцы нашых далоняў сыдуцца... Як жа прыемна нам будзе ўдыхаць паветра, настоенае на пахах заляжалага картапляніку, і пазіраць на гладка прыплясканыя жалязняком капцы з бульбаю, з якіх свінні лычамі павыкорпвалі жоўтыя вехці саломы...

Толькі, мабыць, тое ніколі не будзе, бо я ў сваім шэрым салдацкім шынялі з абарваным хлясцікам, у сваіх пазбіваных чаравіках, з якіх вытыркалася рыззё брудных ануч, быў нішто перад ёю.

Каб Саша прыкмеціла мяне і выдзеліла сярод аднагодкаў, я ніколі кішэняў сваіх не

набіваў снежкамі, не кідаў нікому мокрай галачкі снегу за каўнер, што паўзе па спіне зябкаю змейкаю... Я ніколі не абціраў свайго пяра аб вуха суседа. Ніколі ні адзін настаўнік не выгнаў мяне за парог класа з крыклівым наказам не прыносіць заўтра палатнянай торбачкі з кніжкамі і абгрызеным алавіком, калі не прыйдзе сам бацька... Ніколі, як віхор, не ўварваўся я ў клас, забыўшыся зачыніць дзверы з адламанай ніжняй завесаю. Я адно толькі апускаў на лаву роўненька рукі і нават не варушыў шыяй і цаляў вачыма ў самы настаўнікаў рот, стараючыся ўразумець, што той рот тлумачыў... Ужо тады адзінота гняла мяне, і каб як-небудзь скрасіць яе, я прынаравіўся чытаць тоўстыя кніжкі ў цупкіх вокладках, на якіх, звычайна, маляваліся зігзагамі траншэі, калючы дрот і чырвонаармейцы ў касках... Пасля такога чытання мне хацелася заціскаць адной рукою прабіты асколкам жывот, а другой, выхапіўшы зубамі чаку, размахнуцца на поўнае плячо і шыбануць шурпатую лімонку туды, дзе чулася гергетанне... Як жа было б добра, каб мне сама Саша адмочвала прыкарэлы бінт і каўтала моўчкі слёзы, пазіраючы, як кусаю я губы ад невыноснага болю... Яна б упадабала мяне, калі б сам генерал паляпаў мяне па плячы перад суроваю шарэнгаю салдат...

Соладка ныла ў сярэдзіне, калі я абдумваў, як тупымі нажніцамі, што віселі на ржавым цвіку сцяны, выражу прыгожы чатырохкутнік паперы і напішу на гэтым чатырохкутніку сваё прызнанне... Саша прачытае яго і прынясе на поплаў, пад альховы куст ружовыя шнурочкі сваіх губ... Мы будзем потым хадзіць з ёй па лесе, слухаць, як чэкаюць дзятлы і ціўкаюць сініцы... Я нааббіваю ламачынай дзічакгруш і разам з лісцем і калючымі галінкамі выспелю іх у патайным схованцы пад шыпшынавым кустом; Саша будзе жаваць іх, жоўценькія, сопкія, з адлежанымі падгнілымі бакамі, з кісленькай мясістай сярэдзінкаю, адшчыкваючы зубамі чорненькія прыгарачкі і выкідваючы махрастыя з семачкамі хвосцікі...

Аднаго разу я з братам пілаваў дровы на халодным скавышы, што гнаў пачарнелае лісце аджаўцелых бяроз. Піла з глухім стогнам усмоктвалася ў сукаватыя хваёвыя круглякі, шыпела па тоўстай шчарбатай кары і, падскокваючы, папісквала на суках.

— А вунь Шура пілуе!..— пачуў я голас і азірнуўся.

Чародкаю паўз калючую агароджу нашага двара прагаманілі дзетдомаўскія дзяўчаты. Сярод іх была і Саша ў сваім зялёным паліце. Твары дзявочыя падвясельвалі нас — пілуйце, маўляў, пілуйце, а мы будзем чыкіляць сваёй сцежкаю, будзем абыходзіць калюжыны, у якіх шарэе попел і кіснуць папяросныя недакуркі, і будзем успамінаць, як вы шчыравалі... Шчасце клюнула мяне ў той міг... Шчасце праз тое, што яна, Саша, бачыла, як я сціскаў абшморганую дзяржанку і з мужчынскай зацятасцю швіргаў туды-сюды пілою і жмурыўся, каб пырса не пляваласяў вочы... Шчасце праз тое, што яна, Саша, бачыла, як я абушком аплявушыў недапілаванае палена і яно абламалася са смалістым крэктам...

Успамінаю я і марозны дзень, калі вокны хат маладзіла чыстае сонца, а на галінках заінелай бярозы весела перапырхваліся, пыжыліся, ціўкалі, махнаціліся вераб'і. Востра пахла расцярушаным лугавым сенам... Снег молада і звонка рыпеў пад валёнкамі... Самы задзірысты вучань, Толя, здзівіў усіх, ён знянацку ўпаў на калені перад Сашаю ў глыбокі снег і выгукнуў: «Перад такімі дзяўчатамі і на калені можна». Пад вачыма ў Сашы панабракалі чырвоныя плямы...

Яе адкрадуць у мяне, думаў я... Яе адкрадуць, а белабокія сарокі

будуць, як і раней, агінацца пад вокнамі хат, і паўнагрудыя бабы ў расхлістаных кужэльных сарочках, у паласатых андараках будуць проста з сенечных парогаў шугаць пад сарочыя цыбатыя ногі брудныя памыі на чысты снег... Яе адкрадуць, а сусед шчарбатай сякераю, на якой застыне кроў забітага кабана, будзе калоць зялёны, намёрзлы ля калодзежа, лёд, і белая пара будзе ватаю вырывацца з яго роту і выбеліць яму аўчынны каўнер кажушка і бровы... Не, я, мабыць, не выжыву, калі нейкі Толя абедзвюма рукамі будзе гарнуць яе плечы ў зялёным паліце да сябе, а яна сваю галоўку з жаўтлявым адлівам валасоў, свой тварык з рабацінкамі, з блакітнымі глыбкамі вачэй схіліць яму на плечы...

Што ж зрабіць мне такое, каб яна думала пра мяне, каб яна трызніла мною? І вось я споўдаюся на скрыпучых маснічынах з кута ў кут, абшчаперваю ў вялікім гневе сваю галаву, у якую ніяк не хоча залазіць урок. Заўтра ў настаўніка павінны збегчыся на пераноссі бровы, адвіснуць ніжняя губа і прыцмокнуць язык. Ён, настаўнік, павінен аж не паверыць і разважыць уголас: «Глядзі ты, у нас, акрамя Сашы Лось, аказваецца, ёсць і яшчэ пяцёрачнікі...»

Ніколі не забуду, як хлопцы, паўгінаўшы свае стрыжаныя галовы, халадзеючы спадылба пукатымі бялкамі вачэй, перасяляліся да дзяўчат, куды накіроўваў іх грозны палец дырэктара школы. Перад тым абкураным і жоўтым пальцам ніхто не асмеліўся нават заікнуцца. Палец пасадзіў мяне збоку Сашы. І ў той жа міг я пачуў нейчы парывісты шэпт: «Давай мяняцца месцамі, га?» Я ніякавата адвёў у бок вочы... Сядзець побач з Сашай, любавацца яе шыяй, тварам, вяснушкамі, яе строгімі блакітнымі глыбкамі вачэй, удыхаць пах яе валасоў, бачыць зблізку ўсё тое, што некалі будзе тваім — хіба ж я мог хвіліну таму нават марыць пра гэта?

Помню, убачыўшы ў маіх руках таўшчэзную глыбу «Ціхага Дона», Саша папыталася, якія кніжкі я чытаў. Я напісаў на шматку паперы: Джэка Лондана «Любоў да жыцця», каб гэтым намякнуць і на свае пачуцці. Саша заружавелася і, невясёлая, перасела на другі бок лавы. Навошта я спудзіў яе тады?

Нейк на прадвесні, калі чаравікі плюхалі па лужах і наздраваты снег пачарнеў у канавах, да мяне падышоў Толя. Быў ён старэй за мяне і, здаецца, вышэй за мяне на галаву, насіў на шчацэ шрам і гэтак жа, як і большасць вучняў, перамінался з нагі на нагу перад класнай дошкаю, крышыў пальцамі крохкую крэйду, ніяк не могучы ўцяміць, дзе ж гэта закралася ў сказе памылка і чаму трэба ў першым складзе перад націскам пісаць не «е», а «я».

— Шура, ты любіш Сашу? — папытаўся Толя ў мяне нейкім цвілым голасам, якім пытаюць: «Ты сёння еў капусту?»

Прыгаломшаны, я не ведаў, што сказаць.

— Знаеш, Шура, а я люблю...

Баючыся страціць свае правы на каханне, прызнаўся і я.

З таго часу мы адно толькі чакалі, калі званок на паўслове абарве настаўніка і можна будзе за вуглом хлява, не баючыся закашляцца папяросным дымам, прыпомніць усё да драбніцы — і як Саша сядзела, і што гаварыла, і ў чым яна была адзета...

З тае пары прайшло семнаццаць гадоў, і я ні разу не сустракаў яе.

Але як часта, ідучы па вуліцы, я бачу ў мроях жанчыну ў клятчастым чырвоным андараку, у складках якога румзаюць дзеці...

І не я, а нехта чужы збірае недзе на дрывотні альховае ламачча, прыносіць яго ў хату і кідае ля печы...

Генадзь ТУМАС

●

●

Знаходзілі ў зямлі маёй манеты халіфата,
Манеты Рыма, Залатой Арды.
Віталі ў скарбах закарузлых нумізматы
Сівой мінуўшчыны гады.
Пазбаўленыя вокісаў і нарасці,
Глумлівай шматвяковай старасці,
Дапісвалі гісторыю манеты,
Манетныя легенды і партрэты.
Для іх ніколі сейфам не была
Мая непераможная зямля.
Яна суніцай цёплай барвавела
І жытам маладым рунела,
Калі ашчадна скарбы берагла.

●

Даводзілася вам, канечне, бачыць,
Як засціць белы свет мяцеліца
І глуміць неба і зямлю
І як праз злосную над вамі мітульгу
Ледзь-ледзь праб'ецца сонца нечакана.
Яшчэ яго праменні не кранууца
Далоняў з крывізною ліній.
Ды будзе сонца.
Вы чакайце, калі ласка, сонца.
Не думайце зважаць на тых,
Хто гляне на яго адчужана-скептычна

І пойдзе, не закурыўшы з вамі у чаканні
І не паверыўшы ў няпэўнае святло
Заснежанага сонца.

●

Гуляў я з табою у тэніс настольны.
І калі ад удару рэзкага
Маленькая планета трэскала,
Ты брала ў рукі шарык белы
І пазірала на мяне з дакорам.
Я разумеў, што гэта ўсё гульня,
Што закаханым застанецца цішыня.
Я разумеў: рукой сагрэтая ракетка —
Не доўгая халодная ракета,
Што дзесьці ўжо нацэлена на нас.
І я баяўся фобіі настырнай,
Я уяўляў чужой рукі узмах,
Сябе з заціснутай маленькаю планетай
У руках.

★★★★★

50 ГАДОЎ КАСТРЫЧНІКА — ГЭТА АЖЫЦЦЯЎЛЕННЕ ЛЕНІНСКАГА ПЛАНА КААПЕРАВАННЯ ВЁСКІ, СТВАРЭННЕ БУЙНОЙ САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ. У ВЫНІКУ ПЕРАМОГІ КАЛГАСНАГА ЛАДУ ЗРОБЛЕН САЦЫЯЛЬНЫ ПЕРАВАРОТ ВА ЎКЛАДЗЕ ВЯСКОВАГА ЖЫЦЦЯ. ПАВЫСІЎСЯ МАТЭРЫЯЛЬНЫ ДАБРАБЫТ КАЛГАСНІКАЎ, НЯЗМЕРНА ВЫРАС ПАЛІТЫЧНЫ І КУЛЬТУРНЫ ЎЗРОВЕНЬ ПРАЦАЎНІКОЎ ВЁСКІ. СЛАЎНАЕ КАЛГАСНАЕ СЯЛЯНСТВА, РАБОЧЫЯ САЎГАСАЎ З НЯСТОМНАЙ ЭНЕРГІЯЙ ПРАЦУЮЦЬ, КАБ ЗАБЯСПЕЧЫЦЬ ДАЛЕЙШЫ ЎЗДЫМ СЕЛЬСКАЙ ГАСПАДАРКІ, ПАМНОЖЫЦЬ БАГАЦЦІ РАДЗІМЫ.

(З пастановы ЦК КПСС аб падрыхтоўцы да 50-годдзя Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі).

ТАК ПЕРАБУДОЎВАЛАСЯ ВЁСКА

З сяўнёю праз плячо—жменю за жменяй кідалі ў глебу зярняты першыя калгаснікі сяла Грын Мінскай вобласці.

Піншчына. Край балот. Ці думаў калі паляшук, што ўнукі яго будуць вось так выязджаць на сяўбу.
Фота Л. Эйдзіна.

Пад кіраўніцтвам камуністычнай партыі савецкія людзі пабудавалі ў сваёй краіне сацыялізм. Пра гэтую сусветна-гістарычную заваёву ўсім нам, асабліва моладзі, надзвычай важна ведаць, бо пройдзены шлях не быў усеяны толькі ружамі. Партыя і народ у барацьбе за сацыялізм адведалі як радасць вялікіх здзяйсненняў, так і горыч страт, часовых няўдач і памылак. Але, як адзначаецца ў пастанове ЦК КПСС аб падрыхтоўцы да 50-годдзя Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі, «з усіх выпрабаванняў наша партыя выходзіла яшчэ больш загартаванай, больш моцнай, з

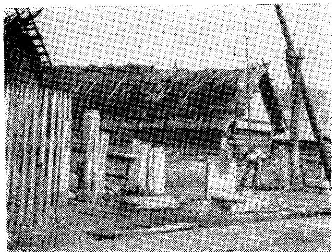

Цемра, галеча былі нязменнымі пасяленцамі беларускай вёскі (1896—1897 гг. Белавежа).

непахісным рэвалюцыйным аптымізмам і ўпэўненасцю ў перамозе вялікай камуністычнай справы».

Гісторыя барацьбы за перамогу сацыялізма ў вёсцы асабліва цікавая, бо працэс гэты, як і прадбачылі класікі марксізма-ленінізма, быў даволі складаны і цяжкі, звязаны з вялікімі намаганнямі па перавыхаванню дробных уласнікаў у духу калектывізму. Сялянства мела адвечную прывычку жыць і працаваць паасобку. Яго інтарэсы абмяжоўваліся рамкамі дробнай уласнасці, якая служыла сацыяльнай асновай для пашырэння розных дробнабуржуазных, эсэра-анархісцкіх ідэй. Ф. Энгельс некалі пісаў, што прыватнаўласніцкая псіхалогія сялян з'явіцца самай вялікай перашкодай на шляху да сацыялізма. У. І. Ленін лічыў перавыхаванне сялян у духу сацыялізма больш цяжкай задачай, чым звяржэнне самаўладдзя, ліквідацыя панавання памешчыкаў і капіталістаў. Выступаючы на III з'ездзе камсамола, ён гаварыў, што «селянін як працаўнік горнецца да сацыялізма, аддаючы перавагу дыктатуры рабочых перад дыктатурай буржуазіі». Разам з тым Ленін падкрэсліваў практычнасць сялян і ў сувязі з гэтым папярэджваў, каб сацыялізм ім не навязваўся сілай, а раскрываліся б яго перавагі шляхам масавай жыццёвай практыкі.

Ленінскі прынцып абсалютнай добраахвотнасці пры абагульненні дробных сялянскіх гаспадарак у таварыствы, сельскагаспадарчыя арцелі і камуны быў замацаваны ў прынятай VIII з'ездам партыі рэзалюцыі «Аб адносінах да сярэдняга сялянства» і пазней у пастанове ЦК ВКП(б) «Аб выніках саўгаснага і калгаснага будаўніцтва» (1926 год). Распрацаваны У. І. Леніным план кааперавання раздробленай сельскай гаспадаркі адкрываў перад шматмільённымі масамі працоўных сялян прамую дарогу да сацыялізма.

1939 год. Заходняя Беларусь. Вёска Собалева галасуе за падзел зямлі пана Любамірскага.

Кампартыя Беларусі шырока прапагандавала ленінскую ідэю кааперавання вёскі. Ужо ў 1925 годзе ў рэспубліцы было ахоплена рознымі формамі сельскагаспадарчай кааперацыі больш за 18 працэнтаў сялянскіх двароў, узнікла звыш 370 земляробчых арцелей, камун і таварыстваў па супольнай апрацоўцы зямлі.

Арганізатарамі ўсёй работы ў вёсцы па каапераванню індывідуальных сялянскіх гаспадарак выступалі сельскія партыйныя і камсамольскія арганізацыі. Хаця яны ў тыя гады і былі нешматлікія — некаторыя з іх складаліся не больш як з 3—4 камуністаў або камсамольцаў, — але гэта былі баявыя, адданыя ленінскай справе актывісты, нястомныя рэвалюцыянеры. У Крупскім раёне, напрыклад, Ігрушніцкая ячэйка КП(б)Б, якая складалася з трох членаў і некалькіх кандыдатаў у члены партыі, праводзіла партыйна-палітычную і агітацыйна-масавую работу сярод насельніцтва трох сельсаветаў. Арганізоўваючы гурткі палітычнай асветы па ліквідацыі непісьменнасці, гутаркі, лекцыі, даклады аб ролі кааперацыі ва ўздыме сельскай гаспадаркі, камуністы гэтай партыйнай ячэйкі здабылі сабе вялікі аўтарытэт.

Аршанскі акруговы камітэт ЛКСМБ увосень 1926 года ў Горках склікаў нараду сялян-камсамольцаў і абмеркаваў з імі мерапрыемствы па разгортванню ў вёсцы кааператыўнага будаўніцтва і актыўнаму ўдзелу ў ім сельскай моладзі. Такія ж нарады былі праведзены і ў іншых акругах.

З дапамогай рабочых, служачых, выкладчыкаў і студэнтаў навучальных устаноў, якія шэфствавалі над вёскай, акруговыя камітэты, райкомы, сельскія ячэйкі КП(б)Б і ЛКСМБ праводзілі масавыя сялянскія сходы, мітынгі, злёты сельскіх актывістаў, арганізоўвалі экскурсіі ў калгасы, саўгасы, прамысловыя кааператывы. Штомесяц у пэўныя дні ва ўсіх населеных пунктах чыталіся для сялян

Іх паслалі вяскоўцы ў сяло Ясенева з дзяржаўнай місіяй — на перавыбары сельскага Савета.

лекцыі, даклады, праводзіліся з імі гутаркі аб землеўпарадкаванні, аб уздыме аграномічнай і заатэхнічнай культуры, аб ролі кааперацыі ў развіцці сельскагаспадарчай вытворчасці. З лекцыямі і дакладамі аб сацыялістычнай рэканструкцыі сельскай гаспадаркі выступалі перад сельскімі працаўнікамі сакратары і члены ЦК КП(б)Б, члены ЦК ЛКСМБ, адказныя работнікі рэспубліканскіх партыйных, савецкіх, прафсаюзных і камсамольскіх органаў.

ЦК, акруговыя камітэты і райкомы КП(б)Б аддавалі вялікую ўвагу арганізацыйна-палітычнай рабоце сярод сялян нацыянальных меншасцей. Толькі на працягу першых пяці месяцаў 1926 года былі праведзены: у студзені — Віцебская акруговая канферэнцыя латышскіх сялян, у лютым — Усебеларускі з'езд сялян, у сакавіку — Рэспубліканскі з'езд яўрэйскіх сялянак, у красавіку — Усебеларускі з'езд латышскіх сялян, у маі — Калінінская акруговая канферэнцыя літоўскіх сялян. На іх абмяркоўваліся самыя розныя

У калгас імя Будзённага Заслаўскага раёна паштальён прывёз свежыя газеты (1929 год).

пытанні гаспадарча-культурнага будаўніцтва ў вёсцы.

Уцягваючы масы сельскіх працаўнікоў у актыўнае палітычнае жыццё, выхоўваючы ў іх пачуццё грамадскага абавязку, а таксама развіваючы цікавасць да калгасных форм гаспадарання, партыйная і камсамольская арганізацыі рэспублікі дабіліся таго, што ўжо к канцу 1927 года 43,3 працэнта ўсіх сельскіх гаспадарак былі членамі спажывецкіх таварыстваў і 35,9 працэнта былі ахоплены рознымі формамі сельскагаспадарчай каапераціі.

1927 год. Побач з масавым уступленнем сялян у малочныя, масларобчыя, сыраварныя, машынныя, меліярацыйныя і іншыя кааператыўныя аб'яднанні, перадавая частка беднякоў і сераднякоў, пераканаўшыся ў перавазе супольнага гаспадарання і набыўшы пэўны вопыт, усё смялей пераходзіла да аб'яднання сваіх гаспадарак у таварыствы па супольнай апрацоўцы зямлі і сельскагаспадарчыя арцелі. Пад канец 1927 года ў рэспубліцы ўжо было 440 калектыўных земляробчых гаспадарак.

Прасцейшыя віды кааперацыі, як і прадбачыў У. І. Ленін, з'явіліся добрай школай, якая падрыхтавала пераход сялянства да больш складанага этапа — стварэння калгасаў. Таму, калі партыя на сваім XV з'ездзе абвясціла курс на калектывізацыю сельскай гаспадаркі, дык ён атрымаў усеагульнае адабрэнне з боку асноўных мас сялянства. Рашэнні XV з'езда ВКП(б) і XI з'езда КП(б)Б па сацыялістычнай рэканструкцыі вёскі з вялікай цікавасцю вывучаліся ўсімі сельскімі працаўнікамі Беларусі. Многія сяляне адразу ж выказваліся за неадкладнае аб'яднанне ў буйныя калектыўныя гаспадаркі.

Сельскія партыйныя і камсамольскія арганізацыі глыбока растлумачвалі беднякам і сераднякам аб'ектыўную неабходнасць калектывізацыі. У літаратуры, якая выпускалася для вёскі, шырока папулярызаваўся вопыт работы лепшых грамадскіх гаспадарак, расказвалася аб выкарыстанні імі машыннай тэхнікі.

Сяляне асобных вёсак за дзесяткі кіламетраў хадзілі ў першыя калектыўныя гаспадаркі і знаёміліся з іх дзейнасцю. Асабліва іх цікавіла сельскагаспадарчая тэхніка. Увосень 1928 года, напрыклад, група сялян Вярхочынскага сельсавета Полацкага раёна, якую ўзначальваў сакратар мясцовай камсамольскай ячэйкі, пабывала ў Экіманскай сельскагаспадарчай камуне, што знаходзілася ад іх за 25 кіламетраў. Сялянам вельмі спадабалася, як працуе трактар, і, вярнуўшыся дадому, яны пачалі разам з камсамольцамі актыўна агітаваць за стварэнне калектыўных гаспадарак у сваіх вёсках. У сельскім Савеце пачала рэгулярна выходзіць насценная газета, якая называлася «Трактар». І першы калгас, арганізаваны зімой 1929 года ў гэтым сельсавеце, таксама быў названы «Трактар».

Абагульненне сялянскіх гаспадарак у буйныя земляробчыя калектывы ўсё шырэй разгортвалася па меры развіцця індустрыялізацыі краіны. Хоць у рэспубліцы было яшчэ мала трактараў, затое амаль у кожным калгасе была іншая сельскагаспадарчая тэхніка, і сяляне бачылі радыкальную палёгку цяжкай працы земляроба.

Вясной 1929 года па ініцыятыве ЦК партыі камсамол правёў Усесаюзны масавы паход за ўраджай і калектывізацыю сельскай гаспадаркі. У ім прымалі самы актыўны ўдзел камсамольцы Савецкай Беларусі. Яны арганізоўвалі спецыяльныя агітацыйныя брыгады, абозы па ачыстцы і падрыхтоўцы насення да веснавой сяўбы, ініцыятыўныя групы па стварэнню новых калектыўных гаспадарак. У выніку ў 47 раёнах БССР (са 100) быў створаны 191 калгас.

З сярэдзіны лета і ў асаблівасці з восені 1929 года ў рэспубліцы разгарнуўся масавы калгасны рух. Толькі на працягу чатырох месяцаў было арганізавана 700 калгасаў. Да новага года 21 працэнт усіх сялянскіх гаспадарак рэспублікі ўжо быў у калгасах.

Бурна раслі тэмпы калгаснага будаўніцтва. Але ў рэспубліцы, як і ва ўсёй краіне, не хапала трактараў і іншых сельскагаспадарчых машын, кіруючыя кадры ў вёсцы былі мала падрыхтаваныя. У маладых калгасах не хапала арганізаванасці, была нізкая прадукцыйнасць працы. Формы кіраўніцтва адставалі ад самога руху.

У вёсцы абвастралася класавая барацьба. Кулакі і так званыя «былыя людзі» (дваране, памешчыкі, афіцэры, ураднікі, жандары, служыцелі рэлігійных культаў) вялі барацьбу супраць сацыялістычнага пераўтварэння вёскі. Яны агітавалі сялян не ўступаць у калгасы, запалохваючы іх рэлігійнымі забабонамі. У вёсцы Туроўля (Полацкі раён), напрыклад, былы царкоўны староста па заданню кулакоў кожны раз пасля вечароў адпачынку моладзі, якія праводзілі камсамольцы ў клубе (былой царкве), ноччу расчыняў усе дзверы і ля ўваходу выстаўляў крыж. У вёсцы Гарохава Лоеўскага раёна кулакі і сектанты ў жнівеньскую ноч пад акном дома старшыні калгаса закапалі ў зямлю крыж, а раніцай разнеслі па ваколіцы чутку, што «сам бог папярэджвае сялян не ісці ў калгас».

Кулакі падкуплялі, спойвалі самагонкай беднякоў і батракоў, ператваралі іх у сваіх падпявалаў. Вялікую надзею яны ўскладалі на сельскую моладзь, лічачы яе найбольш схільнай да ўспрыняцця ідэалогіі буржуазных нацыяналістаў, трацкістаў і правых капітулянтаў. Яны спадзяваліся, што правыя апартуністы на чале з Бухарыным звернуцца з заклікам да народа і будуць патрабаваць змены палітыкі партыі ў вёсцы, і тады моладзь павінна падняцца на паўстанне. Так, кулакі ў Клімавіцкім раёне пісалі ў адной са сваіх лістовак: «У той час, калі чуваць будуць усюды вогненныя бухарынскія словы, тады не павінна спаць моладзь».

Варожыя сацыялізму элементы

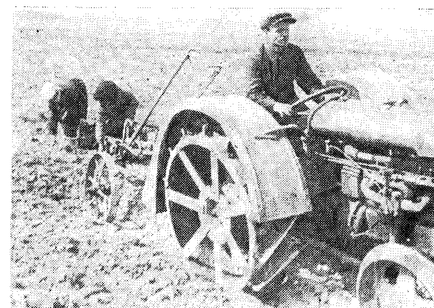

Першы раз за сталёвым канём садзяць бульбу калгаснікі Бабруйшчыны.

станавіліся асабліва актыўнымі ў перыяд перагібаў, памылак, якія дапускаліся ў калгасным руху. Яны наладжвалі налёты на сходы беднякоў, на хаты-чытальні, клубы, народныя дамы, знішчалі іх абсталяванне, зрывалі плакаты, арганізоўвалі тэрарыстычныя акты супраць сельскіх камуністаў, камсамольцаў, беспартыйных актывістаў, падпальвалі іх дамы, нападалі на іх сем'і.

ЦК ВКП(б) заклікаў усе мясцовыя партыйныя і камсамольскія арганізацыі да мабілізацыі рабочых, беднякоў і сераднякоў на рашучы бой з кулацтвам. Партыйная арганізацыя рэспублікі дабівалася ўзмацнення выхавання

Пасля заканчэння курсаў гэтыя сыны рабочых і сялян узначаляць калгасы на Гомельшчыне (1930 год).

працоўных у духу рэвалюцыйнай пільнасці да прошукаў класавага ворага, нацэльвала ўвагу камуністаў, камсамольцаў, беспартыйных актывістаў на барацьбу за арганізацыйна-гаспадарчае умацаванне калгасаў, ачышчэнне іх ад кулацкіх і іншых варожых элементаў, якія спрабавалі знутры шкодзіць калгаснаму ладу.

Партыя і ўрад прымалі меры, каб хутчэй забяспечыць маладыя калгасы трактарамі і іншымі сельскагаспадарчымі машынамі. На работу ў вёску пасылаліся шматлікія кадры спецыялістаў і арганізатараў калгаснай вытворчасці.

Чырвоны абоз з хлебам — падарунак сялян вёскі Зенскаўцы для рабочых Ваўкавыска (кастрычнік, 1939 год).

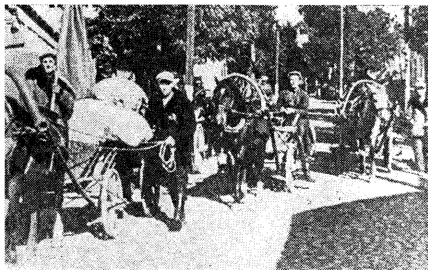

ЦК КП(б)Б, выконваючы рашэнне ЦК ВКП(б) аб пасылцы ў калгасы 25 тысяч лепшых пралетарыяў, падабраў для гэтай мэты 534 фабрычна-заводскіх рабочых, сярод якіх знаходзілася 433 камуністы, 41 камсамолец і 60 беспартыйных. Акрамя іх, у парадку шэфскай дапамогі Ніжагародскі гарком партыі камандзіраваў у калгасы Беларусі сто сармаўскіх рабочых.

Рабочыя, пасланыя ў вёску партыяй, адыгралі важную ролю ў згуртаванні беднякоў і серадцякоў на барацьбу з кулацтвам. Хутка на многіх бядняцка-серадняцкіх сходах Полацкага, Віцебскага, Магілёўскага і іншых акруг пачалі выносіць рашэнні аб неабходнасці ізаляцыі і высялення кулакоў як ворагаў калгасаў. Такія патрабаванні працоўнае сялянства ставіла па ўсёй краіне. Ідучы насустрач ім, партыя перайшла да новай палітыкі ў адносінах да кулацтва, да ліквідацыі яго як класа на базе суцэльнай калектывізацыі. Гэта пастаўленая ўсім ходам развіцця палітыка была замацавана ў пастанове ЦК ВКП(б) ад 5 студзеня 1930 года «Аб тэмпах калектывізацыі і мерах дапамогі дзяржавы калгаснаму будаўніцтву».

ЦК партыі вызначыў тэрміны, формы, метады калектывізацыі і ліквідацыі кулацтва з улікам эканамічных і нацыянальных асаблівасцей таго ці іншага раёна краіны. Але нягледзячы на гэта, у практыцы калгаснага будаўніцтва было дапушчана нямала сур'ёзных памылак і недахопаў. Амаль скрозь, у тым ліку і ў нашай рэспубліцы, асабліва ў першыя гады калектывізацыі, парушаліся ленінскія прынцыпы кааперавання вёскі. Тэмпы калектывізацыі завышаліся, і ў сувязі з гэтым звярталіся да адміністравання пры абагульненні сялянскіх гаспадарак, насаджалі камуны замест арцелі, прызнанай самімі сялянамі асноўнай формы кааперавання сельскай гаспадаркі.

ЦК партыі рашуча асудзіў памылкі, якія дапускаліся ў калгасным будаўніцтве, раскрыў іх вялікую шкоду і прыняў меры да іх хутчэйшай ліквідацыі. Кампартыя Беларусі правяла шырокую арганізацыйна-палітычную і агітацыйна-масавую работу па пераадоленню ўсіх памылак, якія дапускаліся ў калектывізацыі сельскай гаспадаркі. Асаблівая ўвага аддавалася выкрыццю права-апартуністычных, трацкісцкіх, нацыяналістычных элементаў, якія спрабавалі раздуваць памылкі і недахопы ў калгасным руху.

XVI з'езд ВКП(б), які адбыўся летам 1930 года, вызначыў далейшыя задачы калгаснага будаўніцтва ў краіне. Кампартыя Беларусі на сваім XIII з'ездзе з усёй рашучасцю асудзіла скрыўленне партыйнай лініі, якое мела месца ў калектывізацыі, і паралельна хутка забяспечыла ўстанаўленне ў вёсцы нармальнай абстаноўкі.

Развіваючы ініцыятыву знізу, мясцовыя партыйныя і камсамольскія арганізацыі ўцягвалі ўсё больш працаўнікоў беларускай вёскі ў калектыўныя гаспадаркі. Калі на 1 чэрвеня 1930 года ў сувязі з адлівам з калгасаў абагульненне сялянскіх гаспадарак рэспублікі складала ўсяго толькі 11,1 працэнта, а да канца першай пяцігодкі крыху больш за 43, дык на 1 ліпеня 1937 года 85,5 працэнта ўсіх сялянскіх гаспадарак БССР ужо знаходзілася ў калгасах і 96 працэнтаў іх пасяўных плошчаў было абагульнена. На калгасных палях тады працавала 7.212 трактараў, 674 камбайны і вялікая колькасць самай разнастайнай сельскагаспадарчай тэхнікі.

Багатай была восень 1938 года ў хойніцкіх хлебаробаў. На калгасным таку ідзе ачыстка зерня.

Перамога калгаснага ладу ў беларускай вёсцы, як і ўсюды ў

Калгас «Рассвет» Кіраўскага раёна. Двухпавярховыя камяніцы прыйшлі на змену драўляным будынкам.

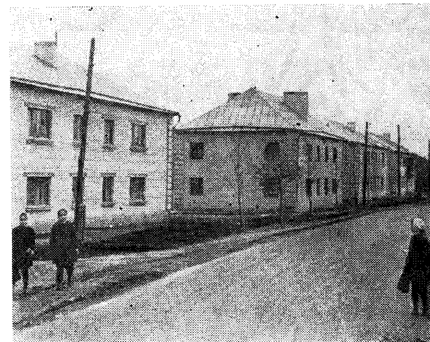

Следам за сярпом пайшла ў адстаўку каса. Так убіраюцца зараз травы ў калгасе імя Арджанікідзе Слуцкага раёна.

краіне, з'явілася вялікім вынікам такой рэвалюцыі, якая назаўсёды пакончыла з апошнім эксплуататарскім класам — кулацтвам і адкрыла працоўнаму сялянству шлях да заможнага і культурнага жыцця.

Калгасны лад вытрымаў усе выпрабаванні. У суровыя гады Вялікай Айчыннай вайны калгасы, саўгасы і МТС нашай краіны бесперабойна забяспечвалі фронт і тыл хлебам і ўсімі сельскагаспадарчымі прадуктамі. Калгаснікі і рабочыя саўгасаў разам з усімі савецкімі людзьмі кавалі перамогу над ворагам. Нягледзячы на ўсе спробы фашыстаў ліквідаваць заваёвы калгаснага ладу ва ўсіх акупіраваных раёнах краіны, сяляне дружна абаранялі заваёвы Кастрычніцкай рэвалюцыі. І як толькі акупіраваныя раёны вызваляліся, сяляне па сваёй ініцыятыве прымаліся за аднаўленне разбураных ворагам калгасаў, саўгасаў і МТС.

Глыбокая вера савецкага сялянства ў калгасны лад садзейнічала хуткаму аднаўленню разбуранай вайной сельскай гаспадаркі. За гады чацвёртай пяцігодкі ў вызваленых раёнах Беларусі, у тым ліку і ў заходніх абласцях, цалкам была завершана калектывізацыя.

Цяпер працаўнікі вёскі шырокім фронтам вядуць барацьбу за выкананне намечанай XXIII з'ездам КПСС пяцігадовай праграмы далейшага ўздыму сацыялістычнай сельскай гаспадаркі. Вынікі 1966 года і спаборніцтва за дастойную сустрэчу 50-годдзя Савецкай улады, якое разгарнулася ў рэспубліцы, як і па ўсёй краіне, паказваюць, што сельскія працаўнікі Беларусі стрымаюць сваё слова, парадуюць Радзіму новымі радаснымі перамогамі ва ўсіх галінах сельскагаспадарчай вытворчасці.

Іван КАВАЛЁЎ,
кандыдат гістарычных навук.

Генадзь БУРАЎКІН

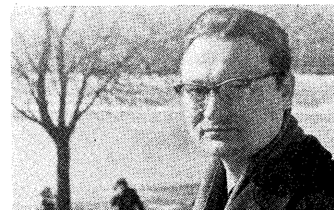

МІНСКІ ТРЫПЦІХ

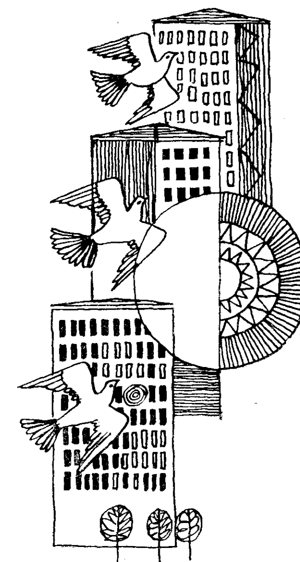

I

Перад тузінам гарадоў,
Перад сотняю ціхіх вясяў
У мяне неаплочаны доўг
Самай лепшай маёю песняй.

І ў цябе я ў даўнім даўгу,
Мінск любімы, мая сталіца.
Слоў шукаю —
і не магу
Да яшчэ некранутых прабіцца.

На праспекты твае іду —
Плёск Нямігі схаванай чую.
І гаротных вякоў лебяду
Пад асфальтам тваім тапчу я.

Бачу:
плечы тваіх камяніц
Узнімаюцца вышай і вышай...
І ў грудзях маіх сэрца трымціць
Нераскрытай вясновай пупышкай.

І вось-вось
шугануць, як прыбой,
Словы ўскінуць да сонца далоні

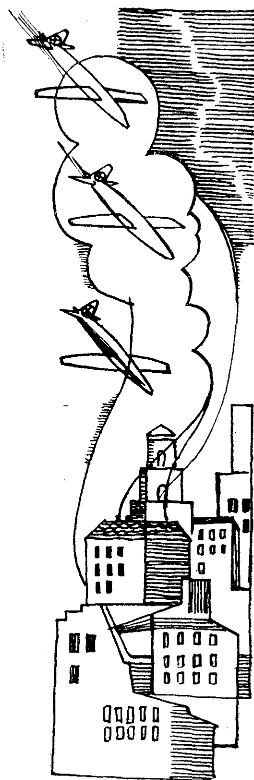

І прарэжуцца
сам сабой,
Як лісткі на маўклівым клёне...

II

Калі адгрукочуць трамваі і самазвалы,
Пагаснуць у інтэрнатах запозненыя агні,
Па Мінску задумліва крочыць
Янка Купала,
Радкі ненапісаных вершаў шэпчучы
ў цішыні.

Ён даваенныя ліпы каля праспекта
шукае.
А вочы яму засцілае
сорак першага горкі дым.
І ён разграбае руіны паранемымі рукамі.
І тысячы «месершмітаў» расстрэльваюць
неба над ім.

Да вуснаў ён паднімае
зямлі беларускай жменьку.
О якая яна цяжкая ад слёз і свінца!
Навекі
ў ёй запякліся
клятвы,
праклёны,
енкі,
Расплаўленая цэгла Брэста,
акрываўлены жвір Трасцянца...

Ён узнімае вочы.
У небе сінія зоры.
Ускрыкваюць сонныя чайкі каля ракі.
Двое закаханых летуценна брыдуць
па гораду —
І кубінец
на беларускай мове
шэпча яго радкі...
Пасляваенныя клёны гладзіць Янка
Купала,
А любімыя ліпы ля скроняў шумяць
без канца...
...Каб жа
ніколі-ніколі
на іх лісты не ўпала
Ні кроплі
крыві ці ўрану,
слёз ці свінца!..

III

Я за руку вяду цябе,
мінчанін,
Белагаловы трохгадовы сын.
Цябе і Мінск я часта сню начамі
У сіняй дымцы заўтрашніх вышынь.

І так баюся ў нечым памыліцца,
Вас,
новых,
разглядаючы здалі,—
Каб ты,
мая любімая сталіца,
І ты,
сынок,
мяне не падвялі.

Каб ні крупінка сонца не упала
З крывёю заваёваных сцягоў,
Каб кожны дзень да вас
ішоў Купала
Народнай незарослаю сцягой...

Я за руку вяду цябе,
мінчанін,
Асфальтам і ускраіннай травой.
І я ў табе
і ў Мінска
прыкмячаю
Характар
трошкі мой
і трошкі твой.

Я ў вас,
нібы ў сваю удачу,
веру.
Я грэю вас на самым дне душы...
...Калі пра Мінск не напішу я вершаў,
Дык ты, сынок, іх заўтра напішы...

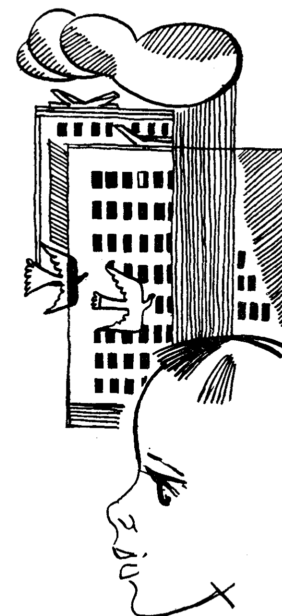

□ □ □ ——————————

МІНСК І МІНЧАНЕ

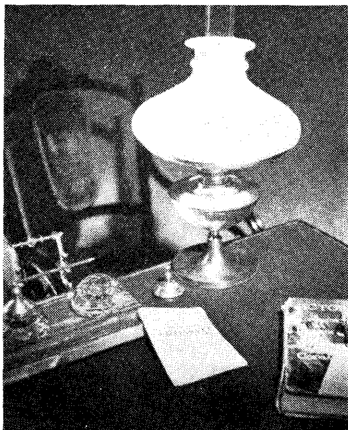

Сюды, у музей І з'езда партыі, прыходзяць на спатканне з гісторыяй.

Мой родны горад — імяніннік. Яму стукнула дзевяцьсот. Цяжка сказаць — для горада гэта многа ці мала? Адным словам — сталы век, калі ёсць што ўспомніць, на што глянуць, пра нешта вялікае памарыць. І ёсць чым ганарыцца — Мінск за тытанічны подзвіг у вайне і пасляваенным аднаўленні прыняў на свае дужыя грудзі ордэн Леніна.

Стаю на ўзбярэжжы ракі Свіслачы, што віецца ўзбоч вуліцы Камуністычнай. Тут, ля гранітнага парапета, які аддзяляе зямлю ад вады, заўсёды людна, асабліва надвячоркам, ды калі гэты надвячорак яшчэ цёплы, пагодлівы. Мінчане, выходзячы на прагулку, чамусьці больш кіруюцца сюды. Можа таму, што так хораша тут відзён заход сонца? Мінскі заход, якому яшчэ не пашчасціла быць перанесеным на палатно мастака.

Побач, на мосце — такім масіўным у параўнанні з ракою — няспынны гул жыцця. Вялікага жыцця вялікага горада. Мільгаюць штохвіліны ўзад-уперад блакітна-белыя аўтобусы, гэткія ж і яшчэ чырвона-белыя тралейбусы, легкавушкі самых розных памераў і колераў. Спяшаюцца, нясуцца, імчацца...

Мінчане папрывыкалі і да несціханага гулу, і да няспыннага мільгацення постацей ды машын... Усё ў руху, у вечным імкненні наперад. І я, не зважаючы на гул і рух, стаю задуманы і зачараваны незвычайнасцю заходу сонца. Яно вось-вось сядзе на свой кароткі спачын. А пакуль слізгае залаціста-чырвонымі касымі промнямі па дахах шматпавярховых гмахаў, запальвае агні-дзівы ў самых верхніх вокнах, гарыць пажарам у вузкіх праёмах будынка-вежы Беларускай оперы, чапляецца за крыжы цудам уцалелай царквы — помніка XVI стагоддзя.

Стагоддзі за плячыма ў майго Мінска. Дзевяцьсот — гэта толькі ад першага ўпамінку ў старажытным летапісе: «У год 6575 (г. зн. 1067) трое Яраславічаў у моцную сцюжу падышлі да Менска, і меняне пазачыняліся ў горадзе. Браты ж узялі Менск і перабілі ўсіх мужчын, а жанчын і дзяцей захапілі як ваенную здабычу...» А што было раней?

Шмат касцей пахавана ў нетрах мінскай зямлі, а крывавыя берагі Нямігі, закаваныя цяпер у жалезабетонны тунель, тояць яшчэ шмат непазнаных старонак старажытнасці, якая штогод становіцца здабыткам усё меншай і меншай колькасці новых пакаленняў мінчан.

Іосіф Пятровіч Голубеў.

Памяць чалавецтва нішто не пакідае незаўважаным, нішто не забывае. А вось памяць аднаго чалавека, бывае, надта лёгка растрачвае ўражанні маленства ці ўзятыя з кніжак веды, захапляючыся надзённасцю спраў сённяшніх, якія ў стократ значнейшыя за тыя, што адышлі ўжо ў нябыт, і саступаюць мо толькі клопатам заўтрашнім, якіх сёння не вымераеш яшчэ і не ацэніш як след. І трэба памагаць чалавеку — пакідаць больш на зямлі помнікаў гісторыі.

Верныя неадменным законам развіцця грамадства, мы заклікаем сваю памяць паглыбляцца ў гісторыю не дзеля адных толькі ўспамінаў, а і дзеля сённяшняй нашай дзейнасці. Хіба, глянуўшы на старое мінскае замчышча ці на тыповую для дарэвалюцыйнага Мінска будыніну, у якой цокаль цагляны, а над ім адзін драўляны паверх (калі б гэта захавана было), не лепш адчуў бы дыстанцыю, якую прайшоў *наш народ*, і тую вышыню, на якую ён узняўся?!

Гісторыя Мінска, як і ўсёй Беларусі, *вельмі складаная, цяжкая*. А мы яе спрашчаем, абчэсваем, ператвараючы магутнае разгалістае дрэва ў роўненькі абгабляваны слуп. І мінскія будаўнікі прыклалі (і, на жаль, прыкладаюць і сёння!) свае рукі да гісторыі.

Перадачу вядзе Тамара Бастун.

Так знікла вежа з гарадскім гадзіннікам, знік былы губернатарскі дом, дзе пасля рэвалюцыі пасяліўся быў першы орган рабоча-сялянскай улады — ЦВК і ўсебеларускі староста А. Р. Чарвякоў прымаў сялян-хадакоў, дзе месцілася рэдакцыя газеты «Савецкая Беларусь», якую рэдагаваў Міхась Чарот.

Знікла наогул плошча Свабоды, ці пляц Волі, як называлі яе спачатку. Знік брук, паліты крывёю змагароў за Кастрычнік, зніклі сцены, якія ўпершыню чулі гімн камуністаў і прынялі на сябе не адзін след ад кулі, пасланай царскімі служкамі ў мінскіх пралетарыяў, што выходзілі пратэставаць супроць царскага сваволу. Па гэтым гістарычным бруку праходзілі роўным строем атрады чырвонай пяхоты і конніцы — удзельнікі першых парадаў на зары новага веку... На гэтым бруку мінчане віталі сваіх вызваліцеляў з фашысцкага палону — слаўных воінаў Савецкай Арміі ў ліпені 1944 года...

Нічога страшнага не здарылася б з самым сучасным аўтамабілем, калі б прымусілі яго пасажыраў на якую хвіліну адчуць, што такое брукаваная дарога... А адчуўшы і ўз'ехаўшы на асфальтаваную Паркавую магістраль,

Рукамі будаўніка Станіслава Ярашэвіча і яго шматлікіх сяброў узняты да сонца Мінск.

здабыць з асабістага параўнання вывад: як далёка мы сягнулі!

А сапраўды, як далёка мы апынуліся не толькі ад сівой, шматвяковай мінуўшчыны, але і ад той, што на памяці майго пакалення, пакалення аднагодкаў Кастрычніка. Няма цяпер Мінска старога. Ёсць Мінск новы. Можа ён не такі самабытны, але затое які тэхнічны, цывілізаваны, і ў сваёй штодзённасці нейкі афіцыйна-ўрачысты. Такі, як і належыць быць сталіцы суверэннай Беларускай сацыялістычнай дзяржавы.

Сённяшні Мінск увесь у будучыні. Самыя смелыя планы кладуцца на паперу ў архітэктурных майстэрнях «Мінскпраекта», а многія — ужо становяцца явай, пераносяцца ў камень нястомнымі рукамі будаўнікоў.

...Расце Мінск: сёння ў ім амаль тры чвэрці мільёна жыхароў, заўтра будзе мільён. Значыць, трэба завіхацца — рыхтаваць жыллё, ды такое, каб задавальняла самыя высокія запатрабаванні часу. Забудаван ужо Зялёны Луг — той самы, дзе некалі, едучы з-пад Лагойска ў Мінск, з начлегам, спыняліся мы ў лесе адпачыць. Сёння тут лес дамоў, што належаць Савецкаму раёну — самаму буйнаму ў горадзе. І заўтра ён будзе расці найболыш інтэнсіўна.

Адкінеш у думках гэтак гадоў дзесяць і ўжо, як у тумане, бачыш зялёную рунь, што бушавала вясной тут, дзе цяпер асфальт. Заўтра ж тут вырастуць і кінатэатр, і дзіцячы гарадок, і бібліятэка, і тэлеграф, а ля ручаіны са старой назвай Сляпянка зашуміць дружнай ліствой парк, разляжацца стадыён і спартыўныя пляцоўкі будуць поўніцца гоманам юнакоў і дзяўчат... А яшчэ бліжэй пад цяперашнюю мяжу Мінска вырасце мемарыяльны парк. Кожны, хто будзе ўязджаць у Мінск па Маскоўскай шашы, не міне не спыніцца перад вечным агнём і аддаць знак пашаны тым, хто загінуў у змаганні з фашызмам на палях Вялікай Айчыннай вайны.

Знікла з далягляду былое Высокае месца. Зарасла дрэвамі Траецкая гара, забудавалася шматпавярховымі дахамі Залатая горка... На змену прыходзяць новыя, узнесеныя пад аблокі рукамі будаўнікоў арыенціры — мачта тэлецэнтра, дванаццаціпавярховая камяніца на Берасцянскай вуліцы, Палац спорту на былым Замчышчы... А паўстануць яшчэ новыя — гасцініца «Інтурыст» на Калгаснай вуліцы, вышынны адміністрацыйны будынак на Цэнтральнай плошчы, шаснаццаціпавярховы корпус педінстытута на плошчы імя Леніна.

Расплыўшыся ад былога цэнтра ва ўсе бакі на дзесяткі кіламетраў, Мінск як бы спахапіўся і пачаў імкнуцца ўвышыню, набываць выразнейшыя рысы свайго пакуль не зусім пэўнага аблічча. Мінчане пішуць новыя старонкі будучай гісторыі, будзем спадзявацца, што цікавейшыя, чым перагарнутыя ўжо.

А перагорнута шмат, асабліва тымі, хто парадніўся з Мінскам не адзін дзесятак гадоў таму назад. Перагорнуты цэлыя таміны, поўныя радасцей і трывог, шчасця і гора, здзяйсненняў і страт... І мусіць таму, што пройдзены шлях быў такі няроўны, такі нялёгкі, сэрца поўніцца вялікім гонарам за тых гараджан, якія здабылі Мінску вячыстую славу.

Кожны раз, калі бываю ў раёне плошчы Перамогі, так і карціць зайсці ў сціплы, патанулы ў густой зеляніне домік, дзе на зары XX стагоддзя пісаўся пралог гісторыі партыі камуністаў. Мне не толькі дорага памяць тых смелых сокалаў, якія пад носам у паліцыі сабраліся на кватэры чыгуначніка Пятра Васільевіча Румянцава, каб правесці I з'езд РСДРП. Мне неяк надта прыемна глядзець на ўзноўленую да драбніц абстаноўку тагачаснай кватэры, бо і ў нас дома стаяў некалі гэткі ж стол пад светлым абрусам, гэткія ж выгінаныя венскія крэслы, гэткі ж на пятнаццаць шклянак самавар і гэткая ж пятнаццацілінейная лямпа з белым абажурам... Імя мінчаніна Румянцава залатымі літарамі запісала гісторыя на свае скрыжалі.

Мінчанамі, што пакінулі нязгладны след у гісторыі, былі, хай сабе на нядоўгі час, рускі Міхаіл Фрунзе і армянін Аляксандр Мяснікян (Мяснікоў), паляк Станіслаў Берсан і латыш Вільгельм Кнорын — слаўныя бальшавікі-ленінцы, што памаглі рабочым і сялянам Беларусі стаць пад сцяг Вялікага Кастрычніка і адстойваць гэты сцяг ад знешніх ворагаў і ўнутранай контррэвалюцыі.

Мінчанамі сталі тады ж капыльскі гарбар Змітрок Жылуновіч (пазней вядомы як пісьменнік Цішка Гартны) і настаўнік з Дукоркі Алесь Чарвякоў, што ўваходзілі ў першыя органы савецкай улады на Беларусі, ладзілі сацыялістычную дзяржаўнасць роднага народа.

Хіба можна пералічыць сотні, тысячы мінчан, якія за гады савецкай улады ўзняліся на нечуваныя вышыні славы і ўсенароднай пашаны, здабылі сабе права быць пачэснымі грамадзянамі беларускай сталіцы, бо яны стварылі яе, будавалі яе, баранілі ад ворага, узнімалі з руін, а сёння дбаюць пра яе росквіт.

...Стаю, услухоўваюся ў звонкасць паветра, у стракатую, нястройную, але магутную сімфонію вялікага горада. Услухоўваюся, а думкі ўзнаўляюць тую, ранейшую сімфонію канца 20-х гадоў, калі мне, вясковаму хлапчуку, выпаў лёс прыняць на сябе тытул мінчаніна.

Першая вочная сустрэча з Мінскам была сорак гадоў таму назад на Траецкай гары, як называлася тады плошча Парыжскай Камуны. Не было тут ні будынка опернага тэатра, ні парку, кожнае дрэва якога цяпер нібы бяжыць з гары, спяшаецца акунуцца ў прахалоду Свіслачы. Быў вялізны брукаваны пляц, які два ці тры разы на тыдзень запаўнялі да самых краёў сяляне, што прывозілі плён свае земляробчай працы, каб абмяняць яго на гарадскія тавары.

Стаю, бывала, на возе і дзіўлюся: спачатку тым, што, як ні стараюся, але ўсіх фурманак ніяк не палічу — дайду пад сотню і збіваюся... Пачынаю зноў і зноў, пакуль не надакучыць... Потым дзіўлюся камяніцамі, што відны былі адсюль, як на далоні і спераду і ззаду, і з боку, мілуюся на чырвоную вадакачку, якая стаяла ў кутку цяперашняга сквера на Цэнтральнай плошчы, спыняю позірк на зіхатлівых ад сонца вокнах адзінай тады электрастанцыі ля моста праз Свіслач, гляджу яшчэ далей, дзе фабрычныя коміны няспынна выпускаюць у неба чорныя клубы дыму, а ён спакваля расплываецца па-над зялёным морам садоў і паркаў, у якіх патанаюць чырвоныя дахі драўляных дамоў... Так, Мінск, той губернскі горад, які дастаўся нам у спадчыну пасля рэвалюцыі, быў за гады грамадзянскай вайны даведзены акупантамі да разрухі, у аснове сваёй выглядаў аднадвух павярховым.

Колькі ж спатрэбілася сіл, энергіі, часу, каб зрабіць яго сталічным горадам, цэнтрам індустрыі і асяродкам культуры маладой Савецкай Беларусі! Але хіба лічыліся людзі, што адчулі здабытую ў рэвалюцыйных баях свабоду, з сіламі, з часам. Усё ахвяравалі на адбудову Мінска. Як заўсёды,

Беларуская Акадэмія навук. Чорныя правалы вокнаў, павуцінне калючага дроту,— такую «культуру» прынеслі нам гітлераўцы.

Так пачыналася Круглая плошча — плошча Перамогі.

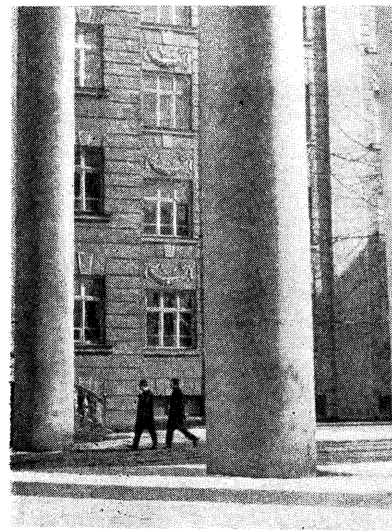

З руін паўсталі карпусы Акадэміі. Сёння нараджаюцца тут новыя адкрыцці, гіпотэзы.

Маленькі мінчанін Паўлік Бараноўскі. Гэта яго першыя крокі.

Вышынныя каменіцы па вуліцы Талбухіна — правобраз будучыні Мінска.

Пра гарманічнае развіццё юных мінчан клапоцяцца ў спартыўных клубах сталіцы.

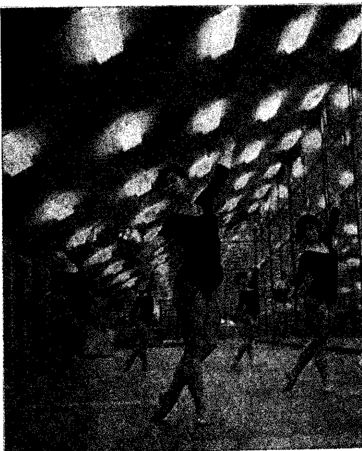

Фота Аляксандры і Міхаіла Ананьіных, Віталя Бараноўскага, Аляксандра Дзітлава, Валянціна Ждановіча.

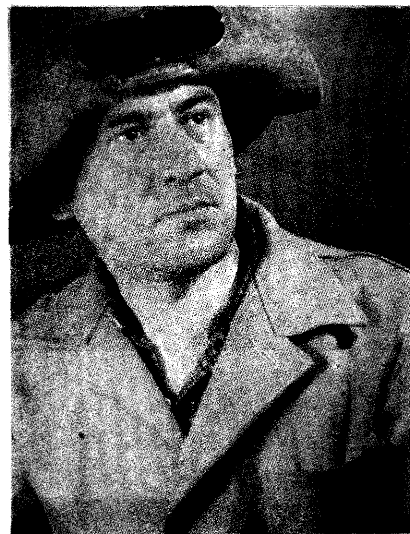

Мірную сталь для мірных машын — трактараў «Беларусь» — варыць Леў Бондар.

Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР
аб узнагароджанні горада МІНСКА ордэнам ЛЕНІНА

За мужнасць і гераізм, самаахвярную партызанскую барацьбу з нямецка-фашысцкімі захопнікамі працоўных горада Мінска ў Вялікай Айчыннай вайне і за поспехі, дасягнутыя ў аднаўленні горада і ў развіцці народнай гаспадаркі, узнагародзіць ГОРАД МІНСК ордэнам ЛЕНІНА.

Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР
М. ПАДГОРНЫ.

Сакратар Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР
М. ГЕАРГАДЗЕ.

Масква, Крэмль, 3 снежня 1966 г.

Плошча Перамогі.

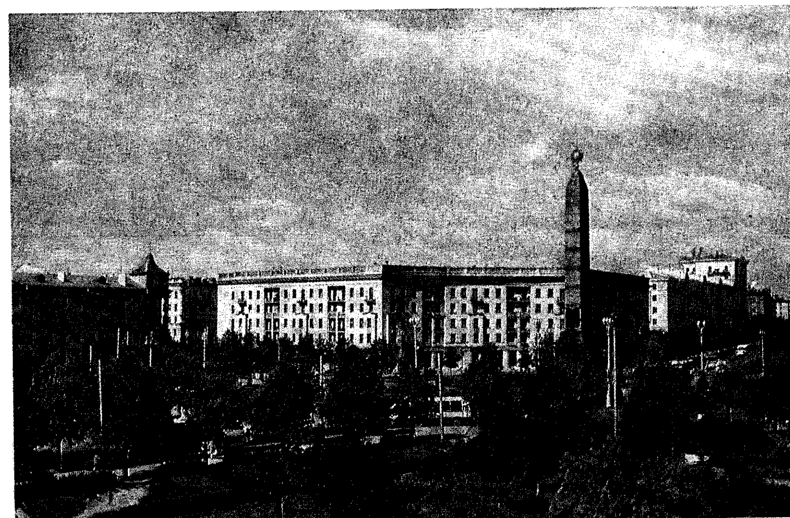

Стары і новы Мінск жывуць у згодзе.

Палац спорту — месца цікавых сустрэч мінчан з дужымі, спрытнымі, смелымі.

Мемарыяльны парк сустрэне кожнага, хто будзе ўязджаць у горад з Маскоўскай шашы. Над яго праектам працуюць маладыя архітэктары Юры Градаў, Леанід Левін і Валянцін Занковіч.

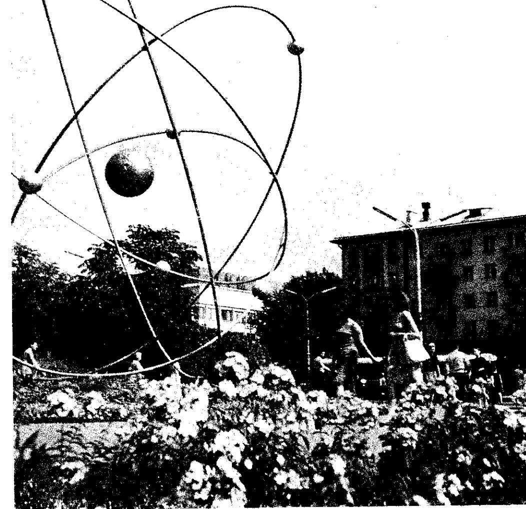

Нафтахімія — новая галіна навукі і новая спецыяльнасць, якой авалодваюць студэнты ўніверсітэта Канстанцін Каханоўскі, Аляксандра Загароднікава, Людміла Мільгуй, Іосіф Юрша і Міхаіл Бражнікаў.

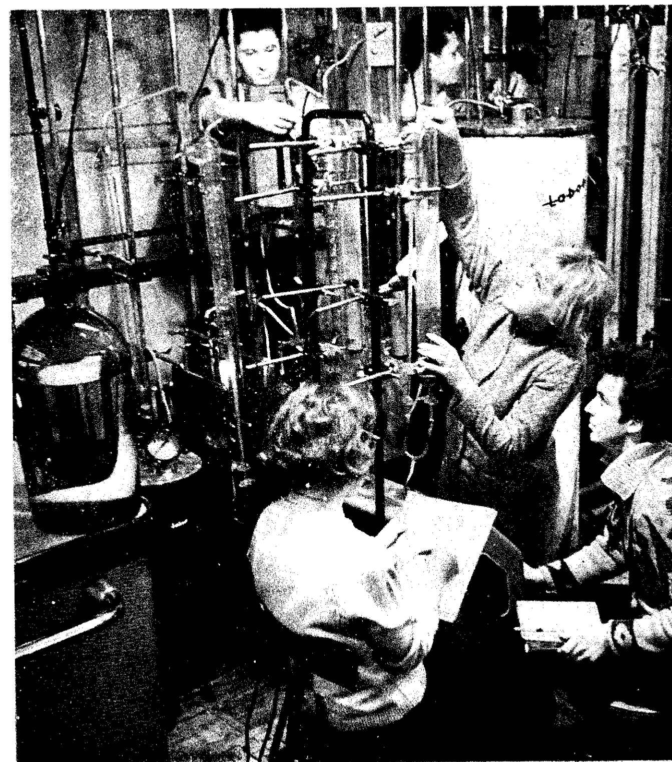

Мінскі вакзал пасля выгнання гітлераўцаў.

побач з кадравымі пралетарыямі была моладзь, якая не ведала ніводнай суботы без суботніка, ніводнай нядзелі без нядзельніка. З ламамі і рыдлёўкамі ў зімовую сцюжу і ў летнюю спёку выходзілі маладыя мінчане рыхтаваць месца пад новабудоўлі першых пяцігодак, разгружаць эшалоны братэрскай дапамогі, якую, верныя свайму інтэрнацыянальнаму абавязку, слалі масквічы і ленінградцы, уральцы і данбасцы...

А ў будныя дні — зноў праца, праца і вучоба... Рабфакі, прафтэхшколы і тэхнікумы — асноўныя тады навучальныя ўстановы. Называліся яны кузнямі рабочых кадраў. І ў гэтыя кузні валам ішла моладзь горада і вёскі. Краіне не хапала слесараў і сталяроў, электраманцёраў і муляроў... Моладзь рвалася больш да працы, чым да вучобы. Шаснаццацігадовыя юнакі ля станкоў і варштатаў былі адметнай рысай тагачаснага Мінска. Прагна ўглядаліся навучэнцы ў вочы старэйшых, лавілі кожны іх рух, стараліся быць ва ўсім падобныя на кадравых...

У дні юбілею роднага горада, які зрабіў мяне сталым, хачу ўспомніць добрым словам майстра-мадэльшчыка Іосіфа Пятровіча Голубева з завода «Энергія» (цяпер імя Кастрычніцкай рэвалюцыі). Усё без астатку сваё сумленнае жыццё, жыццё рабочага, змагара, камуніста, аддаў ён дзеля таго, каб квітнеў у шчасці і славе сённяшні Мінск.

Мне давялося сустрэцца з Голубевым тады, калі студэнтам індустрыяльна-педагагічнага тэхнікума праходзіў на тым заводзе вытворчую практыку. Пільныя карыя вочы і вузлаватыя рукі мадэльшчыка і сёння стаяць у вачах. Не столькі, можа, майстэрства набраўся я тады ад дзядзькі Восіпа за тры месяцы штодзённых сустрэч, колькі яго павагі да працы, яго ўлюбёнасці ў сваю прафесію.

Толькі пасля вайны, калі як журналіст сустрэўся я з ветэранам працы, пачэсным пенсіянерам, які нязвыклымі да алоўка пальцамі спрабаваў нешта запісваць у вучнёўскія сшыткі, раскрыў ён сваю багатую біяграфію. Выходзіць, што Голубеў — удзельнік Кастрычніка на Беларусі. Пасля лютага 1917 года ўступіў у партыю бальшавікоў, а калі з Петраграда данеслася ў Мінск водгулле залпаў «Аўроры», узначаліў Першы чыгуначны атрад, каб бараніць заваёвы рэвалюцыі. У 30-я гады яму было прысвоена званне Героя Працы. Герой Кастрычніка і Герой Працы! Шмат было іх тады, у перадваенныя гады, калі шырокім фронтам наступаў сацыялізм.

Узнімаліся новыя гмахі фабрык і заводаў, рос пад аблокі найвышэйшы на тым часе ў горадзе будынак Дома ўрада, а перад ім, як грыбы, станавіліся пад сонцам карпусы Універсітэцкага гарадка... Дом Чырвонай Арміі (цяперашні Дом афіцэраў), оперны тэатр былі тымі акцэнтамі, якімі карысталася архітэктура, каб надаць правінцыяльнаму месцу выгляд сацыялістычнага горада.

Можа таму, што кожны метр катлавана для падмурка новай будыніны даставаўся рыдлёўкай, можа таму, што з працы і на працу даводзілася вымерваць пешкі не адзін кіламетр, што вольны час трэба было дзяліць на вучобу і на чаргу ў сталоўцы ці хлебнай краме, каб атрымаць свае студэнцкія трыста грамаў на суткі, — такімі невымерна радаснымі былі і падзеі з жыцця горада, якія цяпер успрымаюцца з іранічнай усмешкай. А тады...

Тады людзі выходзілі з кветкамі і сцягамі, каб павітаць першы трамвайны вагон, што, весела пазвоньваючы і выкрасаючы дугой маланку за маланкай, бег з Таварнай станцыі праз увесь горад пад воклічы бурнай радасці і захаплення мінчан.

Дзень і ноч кіпіць жыццё на мінскіх перонах. Вакзал сустракае, праводзіць гасцей.

Мне памятаюцца словы, якія гаварыў Міхаіл Іванавіч Калінін 11 ліпеня 1935 года, уручаючы рэспубліцы першы ордэн Леніна: датычыць гэта прамысловасці, сельскай гаспадаркі, культуры, мовы — усюды беларускі народ пачынаў з самага пачатку.

Не кожнаму народу наканаваны гісторыяй такі цяжкі лёс пачынаць усё з самага пачатку.

На Старажоўцы маладыя збудавалі штучнае возера і збіраліся 22 чэрвеня 1941 года ўрачыста ахрысціць яго Камсамольскім. Ды па дарозе на ўрачыстасць пачулі з радыёрэпрадуктараў суровае слова: «Вайна!» Праз два дні на Мінск наляцела чорная зграя фашыстоўскіх чорнакрыжых груганоў.

Можна было спаліць, разбурыць горад, але нельга было забіць жыццё. Абвугленыя камяні клікалі людзей на адплату, і мінчане, схаваўшыся ў падполле, стаіўшыся, у першыя ж месяцы акупацыі пачыналі плаціць ворагу нянавісцю і смерцю. Помста была лютая — аж да забойства гітлераўскага намесніка ў Беларусі Кубэ... І ўсё рабілася рукамі мужных, адважных гараджан, верных патрыётаў радзімы. Іх імёнамі — Кедышкі, Варвашэні, Галы і дзесяткаў другіх — названы вуліцы Мінска. Вечны агонь на плошчы Перамогі нагадвае кожнаму, хто тут бывае, пра тых вядомых і невядомых герояў, што ў гады Вялікай Айчыннай вайны стварылі эпапею мужнасці і славы беларускага народа.

Ліпнёвым днём 1944 года прыйшло і ў Мінск доўгачаканае вызваленне. Горад крывавіў жывымі ранамі-руінамі, абвугленымі каробкамі дамоў, разбуранымі карпусамі заводаў і фабрык... Да вайны іх было 332 — уцалела толькі 13.

Як сон прыгадваю той дзень, калі, выйшаўшы з цягніка, я з Прывакзальнай плошчы адразу ўбачыў будынак інстытута фізкультуры на Камароўцы. Цяжка было перажыць такое... Але мінчане перажылі. Яшчэ ішлі праз горад войскі на захад, каб дабіваць ворага ў яго логаве, яшчэ цягнуліся праз горад пазбіраныя ў лясах каровы і авечкі, а мінчане браліся за адбудову. Горад пачынаў жыць, па яго забінтаваных артэрыях пульсавала жыццё. Яму памагалі браты-суседзі.

Зноў пачыналі з самага пачатку. Разбіралі руіны, вылузвалі кожную ўцалелую цагліну, выпроствалі метр за метрам старыя вадаправодныя трубы, збіралі электрапровад, каб хутчэй удыхнуць жыццё ў беларускую сталіцу. На працоўным рахунку мінчан, нават старых і падлеткаў, не адна тысяча чалавека-гадзін, ахвяраваных род-

Стары і новы Мінск: царква на фоне дзесяціпавярховага Дома праектаў.

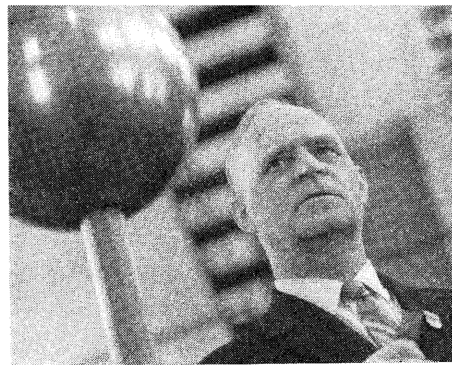

Алесь Іванавіч Руцкі — дэкан энергафака Беларускага політэхнічнага інстытута — адзін з пачэсных мінчан.

наму гораду, які дыхае сёння на поўныя грудзі, расце, дужэе, прыгажэе.

Адгарнуўшы вокладку гэтага нумара часопіса, ты, мабыць, заўважыў, дарагі чытач, фотаздымак тых першых пасля вызвалення дзён, калі пачыналася другое нараджэнне беларускай сталіцы. Руіны, лістоўкі з клятвай хутчэй аднавіць родны Мінск.

Былі і проста аб'явы — вывешаныя на абгарэлай сцяне фанерныя шчыты з запрашэннем на фабрыку-кухню, дзе адкрываўся камерцыйны рэстаран. Камерцыйны, г. зн. без картак, па павышаных цэнах. Усё ж астатняе было нармаваным — і харч, і адзенне, і абутак. Нават курыва было па картках.

Сёння ўсё гэта ў нябыце. Я іду Ленінскім праспектам — галоўнай магістраллю горада, збочваю на бакавыя артэрыі, выходжу на прастор плошчаў і скрозь спыняю свой позірк у захапленні перад справамі будаўнікоў,

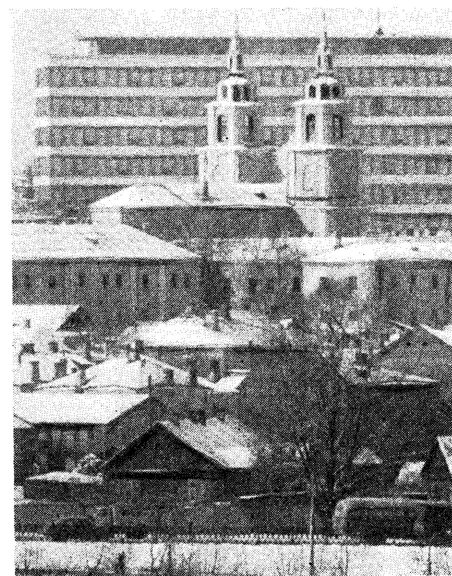

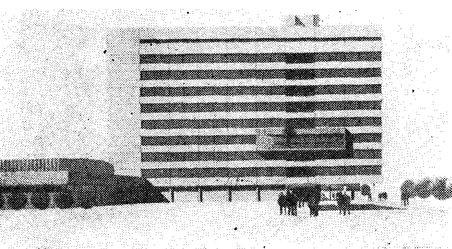

У гэтым будынку паселіцца Навукова-даследчы інстытут меліярацыі і воднай гаспадаркі.

якія, бы тую казачную птушку з попелу, узнялі горад з руін і зрабілі яго адным з прыгажэйшых у краіне. І куды б ні павёў цябе цікаўны позірк, усюды сустракаеш нешта новае, прыгожае, можа не столькі звонку, колькі сваім унутраным зместам.

А што ўжо казаць пра саміх мінчан! Пра іх можна пісаць бясконца. Нават, калі ўспомніць толькі пра сваіх добрых знаёмых, суседзяў па працы і па дому, хапіла б на ўсё жыццё... Бо ў кожным з іх не толькі асабістая біяграфія, але і гісторыя многіх вялізных здзяйсненняў, з якіх складваецца адно сціслае формай ды багатае зместам слова — Мінск.

Позна аціхае горад... Ды і ці аціхае ён? Мусіць не. І ўночы працуе. Гудуць няспынна турбіны ў машынных залах электрастанцый, нясе сваю вахту ля электрапечы сталявар, ля аперацыйнага стала хірург, завіхаецца ля канвеера хлебапёк...

Жыццё вялікага горада няспыннае. Кончыўся працоўны дзень у асноўнай масы мінчан, і яны спяшаюцца ў бібліятэкі (іх жа каля 400!), у тэатры і канцэртныя залы (іх дзесяткі!), у кіно... Дамаседы ж прымошчваюцца ля блакітных экранаў тэлевізараў, каб далучыцца да багатага жыцця краіны, паглядзець панараму свету за дзень, адчуць асалоду мастацкага вобраза. Як заўсёды, да мінчан звяртаецца з мілай усмешкай чалавек, у якога найбольш знаёмых — дыктар тэлебачання Тамара Бастун. Добры вечар, Тамара. Мне прыемна, што вы спраўдзілі самыя лепшыя мае спадзяванні, якімі цешыўся я дваццаць гадоў таму назад, перадаючы эстафету новай тады для вас прафесіі дыктара. Мне прыемна, што вы астаяцеся самабытным, беларускім выканаўцам.

А ты, дарагі чытач, адхініся на хвілінку ад тэлевізара і перагарні каляровыя ўкладкі гэтага нумара нашага часопіса, каб адчуць подых шматаблічнага і шматгалосага Мінска—прайсціся яго вуліцамі, пабываць на заводзе, у лабараторыях, у спартыўных залах і проста ў кватэры, дзе жыве самы маленькі мінчанін Паўлік Бараноўскі, сын аднаго з аўтараў нашага фотанарыса.

Перагарнуў?! Угледзеўся як след? І што ж? Сапраўды, як імяніннік, наш родны Мінск, наша ардэнаносная беларуская сталіца, горад мужнасці і славы, горад-працаўнік, горад вечнай маладосці. А калі заўтра будзеш ісці на працу ці на вучобу, спыніся на якую хвіліну, зірні ўвысь. Цяпер жа вясна і неба над горадам у празрыстым блакіце. А сам горад!.. Які вышынны, які высокі, які прыгожы і шматгалосы дзевяцісотгадовы Мінск! Выйдзі ж, прывітай зару яго новага веку!

Уладзімір ЮРЭВІЧ.

23-павярховая гасцініца «Інтурыст» аздобіць нашу сталіцу.

АФІШЫ ЮБІЛЕЙНАГА

На сцэне тэатра прэм'ера—«Зорка Венера». Максім Багдановіч—артыст Барыс Барысёнак, Вераніка — артыстка Людміла Луцанкова.

Фота **А. Кудраўцава.**

Як складзецца рэпертуар юбілейнага года?

З якой афішай прыйдзе тэатр да знамянальнай даты — 50-годдзя Вялікага Кастрычніка?

Пытанне важнае і сур'ёзнае, бо вельмі важна ўлічваць не толькі тэматыку п'есы, але і яе мастацкія якасці, каб пад маркай юбілейнага года не з'явіліся ў рэпертуары так званыя прахадныя спектаклі, якія проста запаўняюць тэматычны вакуум, не пакідаючы ніякага следу ў мастацтве.

І яшчэ — рэпертуар юбілейнага года толькі з п'ес, пазычаных у маскоўскіх і ленінградскіх тэатраў, не можа задаволіць ні сённяшніх запатрабаванняў тэатральнага мастацтва рэспублікі, ні гледача.

Справа гонару стварыць у гэтым годзе як мага больш спектакляў па п'есах, напісаных беларускімі драматургамі, па п'есах, што ўзнімалі б пласты рэвалюцыйнай гісторыі ў нас на Беларусі, уваскрашалі б вобразы слаўных герояў, рэвалюцыйных падзей грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнаў, а таксама адлюстроўвалі б жыццё сучаснай моладзі.

Дзе ж узяць такія п'есы? У апошні час іх з'яўляецца вельмі і вельмі мала. Асаблівыя цяжкасці ўзнікаюць пры пошуках п'ес пра сённяшні дзень. Думаецца, што ў нашых умовах кожны тэатр, не чакаючы, пакуль да яго прыйдуць і пакладуць на стол гатовую п'есу, павінен сам знайсці шляхі да драматургаў. Безумоўна, паставіць спектакль па п'есе, апрабіраванай ужо ў якім-небудзь тэатры, лягчэй, чым стварыць свой новы, арыгінальны твор. І рызыкі менш, і турбот. На жаль, многія рэжысёры аддаюць перавагу менавіта гэтаму, больш лёгкаму шляху. Таму ацэньваючы вынікі юбілейнага (ды і не толькі юбілейнага) года, неабходна будзе ўлічваць у першую чаргу, што зроблена тэатрам дзеля ўзбагачэння нацыянальнага рэпертуару.

Беларускі рэспубліканскі тэатр юнага гледача мае немалы вопыт работы з маладымі аўтарамі. Пачатак яе пакладзены яшчэ даваенным тэатрам юнага гледача, калі яго ўзначальваў вядомы драматург і рэжысёр Еўсцігней Афінагенавіч Міровіч. Менавіта тады ў Беларусі з'явіліся першыя п'есы, адрасаваныя юнаму гледачу. Шмат зрабіла ў гэтых адносінах і заслужаны дзеяч мастацтва рэспублікі Любоў Іванаўна Мазалеўская, якая была адной з заснавальніц і першым галоўным рэжысёрам цяперашняга тэатра юнага гледача. На гэтым нялёгкім шляху былі значныя здабыткі і непазбежныя страты.

Цяпер у нашым тэатры робіцца ўсё, каб на яго афішах як мага больш значылася назваў арыгінальных п'ес бела-

«Марат Казей» — спектакль аб гераічных днях.

рускіх аўтараў. Зразумела, няма гарантыі, што кожная з іх абавязкова будзе вялікай удачай, хоць, вядома, да гэтага трэба імкнуцца. Тут нельга забываць, што сапраўдны поспех прыходзіць толькі ў сур'ёзнай, нястомнай працы. Кожнаму поспеху папярэднічаюць нейкія подступы. Цяжка сказаць, ці займаўся б Іван Шамякін і далей драматургіяй, каб у свой час тэатр юнага гледача не паставіў яго першую, хоць і не ва ўсім дасканалую п'есу «Не верце цішыні»? І невядома, ці атрымала б беларуская драматургія дзве цікавыя, глыбока народныя п'есы Івана Козела, калі б на яго не звярнуў увагу той жа тэатр юнага гледача, калі б не знайшоўся такі зацікаўлены і ўдумлівы рэжысёр, як Л. Мазалеўская.

У свой час нас папракалі за тое, што мы ўключылі ў свой рэпертуар п'есу Валянціна Зуба «Марат Казей». У драматургічных адносінах яна не бездакорная. І тым не менш, мы цвёрда перакананы, што зрабілі правільна, не адхіліўшы п'есы, а працягваючы працаваць з аўтарам. У выніку спектакль і сёння карыстаецца поспехам у юнага гледача.

Гэта яшчэ раз пацвярджае, як важна для нашага тэатра героіка-рамантычная тэма. Праз паказ герояў, якія могуць з'явіцца ўзорам для пераймання, мы можам уплываць на фарміраванне ідэйнага светапогляду і характару тых, хто толькі ўступае ў жыццё.

Як жа канкрэтна ўяўляем мы сабе рэпертуар тэатра юнага гледача на бліжэйшы час? Што робіцца для таго, каб здзейсніць добрыя намеры?

Тэатр падрыхтаваў спектакль па п'есе Барыса Бур'яна і Міколы Алтухова «Зорка Венера». У цэнтры яго — вобраз выдатнага беларускага паэта Максіма Багдановіча. У нас ёсць надзея, што гэты спектакль, які ставіць галоўны рэжысёр тэатра У. Маланкін, выкліча цікавасць не толькі ў юнацтва.

Пісьменнік Уладзімір Мехаў вядомы як аўтар аповесцей на гісторыка-рэвалюцыйную тэму. Па нашай просьбе ён напісаў п'есу пра легендарнага героя рэвалюцыйных падзей і грамадзянскай вайны на Беларусі — народнага камісара Станіслава Берсана. Пасля абмеркавання першага варыянта аўтар працуе над п'есай далей, і ў нас ёсць упэўненасць, што тэатр атрымае добры твор для юнага гледача.

Нядаўна мы пазнаёміліся з новай п'есай Івана Шамякіна, якая расказвае пра ўдзел дзяцей у партызанскім руху на Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. У аснову драматургічнага матэрыялу пакладзены сапраўдныя факты з жыцця выхаванцаў аднаго дзіцячага дома, якія засталіся на захопленай фашыстамі тэрыторыі. Гэты твор зацікавіў нас, хоць і патрабуе яшчэ аўтарскай дапрацоўкі.

П'есу пра маладыя гады Фелікса Эдмундавіча Дзяржынскага прапанаваў тэатру Валянцін Зуб. Гэты твор таксама патрабуе ўважлівага абмеркавання і далейшай дапрацоўкі, аднак сама магчымасць паказаць на сцэне вобраз юнага Фелікса Дзяржынскага, яго першыя крокі рэвалюцыйнай дзейнасці на сваёй радзіме — у Беларусі, вельмі прываблівае.

Сур'ёзна думаем мы і пра вобраз п'есы аб юнацкіх гадах Уладзіміра Ільіча Леніна. Можа гэта будзе вядомая ўжо «Сям'я» А. Папова, можа — «Мой сын — Валодзя» Ю. Якаўлева... А можа, адмовіўшыся ад гатовых п'ес, мы рызыкнём і паспрабуем стварыць паэтычнае прадстаўленне па паэме Анатоля Вялюгіна «Вецер з Волгі».

Сцэна з «Пузыркоў»

Справа з п'есамі на рэвалюцыйную і гераічную тэму складзецца ў нас даволі ўдала. Значна горш з п'есамі аб сённяшнім дні. Праўда, мы вядзём работу з маладым драматургам Іраідай Пісьменнай, якая напісала п'есу пра школьнае жыццё, пра імкненне дзяцей да гераічнага, пра выхаванне пачуцця чалавечай годнасці і сумленнасці. Але ж адна гэтая п'еса не можа запоўніць прабел. У нейкай меры гэта можна было б зрабіць спектаклямі па адной з такіх п'ес, як «Сведкі» Я. Воўчака або «Начная аповесць» польскага драматурга К. Хаінскага. На якой з іх спыніцца — гэтае пытанне чакае свайго вырашэння.

У сваіх планах на будучае не забываем мы і пра самых малодшых гледачоў. Вельмі хацелася б паставіць спектакль па цудоўных паэтычных казках Васіля Віткі. Мы хочам, каб папулярны герой нашых казак Вася Вясёлкін стаў сцэнічным братам Бурацiна і Чыпаліна.

Любімец маленькіх — Бураціна (артыстка Юлія Палосіна).
Фота Ш. Остшага.

Думаючы над рэпертуарам на бліжэйшы час, нельга не сказаць некалькі слоў пра сённяшняе творчае аблічча нашага тэатра, пра накірунак яго далейшага развіцця. Мы можам адкрыта сказаць, што імкнемся зрабіць тэатр рамантычна ўзнёслым, паэтычным. Гэта адпавядае асаблівасцям юнацкага ўспрыняцця свету.

Калі мы гаворым «рамантыка», дык маем на ўвазе не тую рамантыку, якая адыходзіць ад рэчаіснасці, а тую, што памагае пранікаць у сучаснае складанае жыццё. Такая рамантыка ніколькі не супярэчыць рэалістычным традыцыям тэатральнага мастацтва.

Грым для артыста — рэч не апошняя.

І тут неабходна задаць адно пытанне: ці не час нашым драматургам звярнуць увагу на тое, што жанрава-стылявыя рамкі беларускай драматургіі ў апошні час вельмі звузіліся?

Хочацца спадзявацца, што з дапамогай драматургаў тэатр юнага гледача здолее стварыць спектаклі, якія адпавядалі б духоўным запатрабаванням нашага юнацтва.

Артур **ВОЛЬСКІ**, дырэктар Беларускага рэспубліканскага тэатра юнага гледача.

Пятрусь **МАКАЛЬ**, загадчык літаратурнай часткі.

Спектакль вядзе памочнік рэжысёра Георгі Мікалаевіч Ручымскі.

Шмат маладых урачоў працуе ў 6-й мінскай аб'яднанай клінічнай бальніцы.

Крылатая дапамога гатова да вылету.

Фота **А. Сасіноўскага.**

НА ВАРЦЕ ЗДАРОЎЯ

Чырвоны крыж. Яго мы бачым на кузаве аўтамабіля хуткай дапамогі, на фюзеляжы самалёта санітарнай авіяцыі, на скрыначцы хатняй аптэчкі... Таварыства Чырвонага Крыжа—арганізацыя масавая, грамадская. Сваімі каранямі яна глыбока ўваходзіць у гісторыю. Яшчэ ў час Крымскай вайны па ініцыятыве славутага рускага хірурга М. І. Пірагова сёстры міласэрдзя—члены Пецярбургскага таварыства дапамогі хворым і раненым воінам падахвоціліся даглядаць параненых абаронцаў Севастопаля.

У 1863 годзе ў Жэневе адбылася канферэнцыя 14-ці краін, на якой былі сфармуляваны асноўныя прынцыпы дзейнасці Таварыства Чырвонага Крыжа і прынята яго эмблема—чырвоны крыж на белым полі. Так быў створаны міжнародны камітэт Чырвонага Крыжа.

Рускае Таварыства Чырвонага Крыжа афіцыйна было ўстаноўлена 3 мая 1867 года. Яго санітарныя атрады праявілі ўзоры гуманізму і чалавечнасці на палях бітваў у час франка-прускай вайны і вайны Англіі з Трансвалем.

Сваю другую маладосць перажывае Чырвоны Крыж у нашай краіне. У яго радах сёння—мільёны членаў. Таварыства праводзіць вялікую санітарную і патрыятычна-выхаваўчую работу.

Сябры-прыхільнікі Чырвонага Крыжа нясуць сваю слаўную вахту здароўя ў вялікіх і малых гарадах, у гарачых пясках Кара-Кумаў і горных схілах Алтая, на Далёкай Поўначы і ў пушчах Палесся. Іх атрады ўсюды, дзе патрэбна дапамога чалавеку. Донары здаюць кроў для выратавання чалавечых жыццяў. Члены таварыства на фабрыках і заводах сочаць за чысцінёй і парадкам у цэхах і бытавых установах.

Кожная бальніца, кожны ўрачэбны ўчастак у вёсцы, дзе ў згуртаваных калектывах працуюць высокакваліфікаваныя медыцынскія работнікі—гэта выпрабаваная гвардыя Таварыства Чырвонага Крыжа. Студэнцкая і вучнёўская моладзь, школьнікі, камсамолія—добраахвотнікі і надзейныя сябры варты здароўя. Сярод лепшых арганізацый Чырвонага Крыжа ў нашай рэспубліцы—калектывы Мінскай абласной клінікі, дзе налічваецца больш 400 членаў, 6-я мінская аб'яднаная клінічная бальніца, дзе звыш 1500 членаў, і многія іншыя. Добра зарэкамендавалі сябе санітарныя атрады на Мінскім камвольным камбінаце, на мінскай швейнай фабрыцы імя Фрунзе, у школе № 60 г. Мінска і іншыя.

Нашых медыкаў—слаўную гвардыю Чырвонага Крыжа—ведаюць і высока цэняць за рубяжом. У суседнім Афганістане савецкія атрады Чырвонага Крыжа дапамаглі перамагчы чуму. У Індыі і ў іншых краінах паспяхова праведзена барацьба з эпідэмічнымі захворваннямі. Эшалоны з медыкаментамі, прадуктамі харчавання не раз накіроўваліся Таварыствам Чырвонага Крыжа і Чырвонага Паўмесяца СССР у краіны, дзе працоўныя пацярпелі ад стыхійнага няшчасця ці агрэсіі.

Чырвонаму Крыжу ў нашай краіне—сто гадоў. Пажадаем усім, хто з'яўляецца яго прыхільнікамі (а іх мільёны), новых творчых поспехаў і здзяйсненняў на варце здароўя.

Аляксандр МЫЗНІКАЎ.

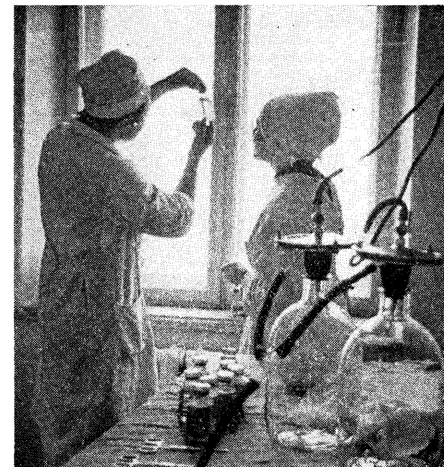

Беларуская рэспубліканская станцыя пералівання крыві. Прэпараты рыхтуюць урач Віктар Карнейчык і медыцынская сястра Людміла Віткоўская.

ПАДАРОЖЖА ЦЫМБАЛ

...Белае воблачка пары з-за лесу пачало імкліва набліжацца да станцыі. Неўзабаве пачуўся паравозны гудок і перастук колаў. Людзі, якія стаялі на невялічкай платформе, заварушыліся, пачалі браць свае рэчы. Кучаравы хлопчык, замест таго, каб падысці бліжэй да рэек, палахліва падаўся назад.

Чалавек у старой форме тэлеграфіста паклаў яму руку на плячо і ўсміхнуўся:

— Не бойся, Юзік! Паглядзіш, як мы з табой зараз асядлаем гэтага жалезнага каня!

— Дык я ж, Міхась Іванавіч, ніколечкі не баюся! — адказаў хлопчык, хоць яму было страшнавата.

Пачалося гэтае падарожжа нечакана: Юзік ніколі не думаў, што яго цымбаламі зацікавяцца ў такім горадзе, як Мінск. І вось ён туды едзе са сваёй музыкай. А здружыўся з гэтым інструментам хлопчык яшчэ ў дзяцінстве: з даўніх часоў сям'я Жыновічаў славілася ў родных Арэшкавічах выдатнымі музыкамі. Іграў на цымбалах Юзікаў бацька, ігралі дзед і прадзед, і не было нічога дзіўнага, што адпаліраваныя рукамі некалькіх пакаленняў музыкантаў, цымбалы перайшлі цяпер у спадчыну яму.

У дзяцінстве Юзік ведаў мноства беларускіх народных песень і танцаў, а калі падрос — пачаў іграць іх на вяселлях і вечарынках. Праз год-два пра яго загаварылі ва ўсім Пухавіцкім раёне, але ён ніколі не лічыў, што ігра на цымбалах — гэта прафесія. Музыка прыносіла асалоду і радасць, але галоўным заняткам была сялянская праца, якая магла пракарміць чалавека.

Нямала давялося папрацаваць і хлопчыку. Яму было сем гадоў, калі сусветная вайна забрала з іх вёскі амаль усіх мужчын. Пасля была Кастрычніцкая рэвалюцыя, а за ёю грамадзянская вайна. Войны зусім спустошылі вёску, зруйнавалі сялянскую гаспадарку.

Але вось грамадзянская вайна скончылася, пачало патроху наладжвацца жыццё. Сэрцы людзей зноў запрасілі музыкі. Амаль кожны вечар Юзік дзенебудзь іграў — на свяце ці на вечарынцы. І здарылася так, што аднойчы яго пачуў Міхаіл Іванавіч Іванчанка — сціплы тэлеграфіст, але добры знаўца народнай музыкі і аматар тэатра. Ён бываў на спектаклях Першага Беларускага дзяржаўнага тэатра, слухаў аркестр, сябраваў з некаторымі артыстамі.

Пачуўшы ігру юнага цымбаліста, Іванчанка заўважыў яго музычныя здольнасці і прапанаваў паехаць у Мінск, паступіць у тэатральны аркестр.

...Многія, хто ў той дзень слухаў вясковага музыканта, міжвольна хавалі ўсмешку: занадта ўжо маладым, сарамлівым і нязграбным выглядаў «артыст» у даматканых штанах і ільняной кашулі. Калі ж ён крыху асвоіўся і пачаў сыпаць на сваіх цымбалах народныя песні і танцы — усмешкі зніклі. Перад артыстамі тэатра быў сапраўдны самародак, які, не ведаючы нот, мог падабраць любую танальнасць, сыграць на памяць мноства песень, адразу ўзяць упершыню пачутую мелодыю. Гэта было ў 1922 годзе. Беларускі тэатр шукаў свой рэпертуар, збіраў усё яркае, нацыянальнае, а хлопчык без рэпетыцыі мог удзельнічаць і ў асобных сцэнах спектакляў і ўнесці нацыянальнае гучанне ў тэатральны аркестр. Так у пятнаццацігадовым узросце Іосіф Жыновіч стаў артыстам тэатра і першым на Беларусі цымбалістам-прафесіяналам. Спачатку выступаў на сцэне, іграў у аркестры, а неўзабаве пачаў удзельнічаць у канцэртах як саліст.

Настойлівы і дапытлівы, ён, працуючы ў тэатры, заканчвае музычную школу, паступае ў музычны тэхнікум і паралельна займаецца на факультэце права і гаспадаркі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Аднак стаць юрыстам Іосіфу Жыновічу не давялося: якраз у той год, калі ён скончыў універсітэт, пры Мінскім музычным тэхнікуме быў створаны ансамбль беларускіх народных інструментаў, які неўзабаве становіцца дзяржаўным. Жыновіч паступіў туды артыстам, а праз некаторы час быў ужо кіраўніком новага калектыву.

Побач з работай у ансамблі Іосіф Жыновіч многа і плённа працаваў салістам, рабіў першыя апрацоўкі беларускіх народных песень і пералажэнні класічнай музыкі для цымбал. Заўзяты і шчыры прапагандыст беларускай нацыянальнай музыкі, ён выступае з сольнымі канцэртамі ў Маскве, Архангельску, Калініне, Чалябінску, Волагдзе, Іванаве і многіх іншых гарадах Савецкага Саюза. Беларускія цымбалы набываюць шырокую вядомасць і права называцца канцэртным інструментам. У 1939 годзе прыходзіць першае шырокае прызнанне таленту самога саліста: на Усесаюзным конкурсе выканаўцаў на народных інструментах у Маскве І. І. Жыновіч быў удастоен другой прэміі і звання лаўрэата.

Добрую, таленавітую змену выхоўвае Іосіф Іосіфавіч Жыновіч.

Калі ў Мінску адкрылася Беларуская дзяржаўная філармонія, у склад яе калектыву ўвайшоў аркестр беларускіх народных інструментаў, а Іосіф Іосіфавіч стаў канцэртмайстрам і салістам новага аркестра. У гады Вялікай Айчыннай вайны ён працуе салістам Казахскай дзяржаўнай філармоніі, удзельнічае ў франтавых канцэртных брыгадах, выступае на абаронных заводах, у шпіталях, воінскіх злучэннях Першага, Другога і Трэцяга Беларускіх франтоў. З 1943 года І. І. Жыновіч становіцца салістам-цымбалістам Беларускага дзяржаўнага тэатра оперы і балета, які знаходзіўся ў той час у горадзе Каўрове, і пасля вызвалення Мінска ад фашысцкіх захопнікаў разам з тэатрам вяртаецца на радзіму.

Тут пачынаецца новы, найбольш плённы перыяд яго выканаўчай, педагагічнай, навуковай і творчай дзейнасці. З кожным годам расце яго выканаўчае майстэрства. Цяжка назваць які-небудзь твор беларускіх кампазітараў для цымбал, першым выканаўцам якога не быў бы Іосіф Жыновіч. Побач з гэтым, ён робіць пералажэнні дзесяткаў складаных твораў савецкай і зарубежнай музыкі і сваім выкананнем сцвярджае, што беларускія цымбалы як канцэртны інструмент маюць неабмежаваныя магчымасці.

З першых дзён аднаўлення Беларускай дзяржаўнай кансерваторыі І. І. Жыновіч працуе педагогам, загадчыкам кафедры народных інструментаў. Яму прысвойваецца навуковае званне дацэнта, а ў 1963 годзе — прафесара. Дзякуючы яго энергіі і самаадданасці, кафедра народных інструментаў становіцца не толькі найбольш мнагалюднай, але і найбольш актыўнай. Пры кафедры працуе некалькі аркестраў, ансамбляў, наладжваюцца канцэрты, праводзяцца кансультацыі мастацкай самадзейнасці, арганізоўваюцца вечары, прысвечаныя вядомым выканаўцам на народных інструментах.

За два з лішнім дзесяцігоддзі прафесар Жыновіч выпусціў сотні выдатных музыкантаў. У кожным горадзе рэспублікі, дзе ёсць музычныя школы і вучылішчы, абавязкова ёсць і былыя вучні Іосіфа Іосіфавіча — яны працуюць педагогамі, кіраўнікамі аркестраў, метадыстамі дамоў народнай творчасці. Амаль усе без выключэння артысты Дзяржаўнага народнага аркестра БССР — былыя вучні прафесара, а імёны В. Бурковіча і М. Шмелькіна, лаўрэатаў Сусветнага фестывалю моладзі і студэнтаў і выдатных салістаў-цымбалістаў, вядомы далёка за межамі Савецкага Саюза.

Нямала карыснага зрабіў Іосіф Іосіфавіч і ў галіне ўдасканалення беларускіх народных інструментаў. Распачаўшы гэтую працу разам з майстрамі-энтузіястамі, ён распрацаваў праекты і зрабіў чарцяжы цэлага сямейства цымбал: прымы, секунды, альта, баса і кантрабаса, дзякуючы чаму і ўзнікла магчымасць стварыць аркестр. Тое ж можна сказаць і пра ўдасканаленне на-

родных дудачак, ліры і іншых інструментаў. Але і да гэтай пары І. І. Жыновіч не лічыць справу закончанай. Па яго прапанове цяжкая, нязграбная драўляная рама цымбалаў была заменена лёгкай алюмініевай, уведзены храматычны лад, дабаўлена колькасць струн. Усё гэта — вялікая і нястомная навуковая праца, як і ўпершыню выдадзеная ў Савецкім Саюзе «Школа для беларускіх цымбал», у якой І. І. Жыновіч абагуліў свой вялікі педагагічны вопыт,— дало магчымасць студэнтам і ўсім жадаючым пазнаёміцца з беларускім народным інструментам.

Самыя цікавыя старонкі творчага жыцця Іосіфа Іосіфавіча звязаны з Дзяржаўным народным аркестрам БССР, мастацкім кіраўніком якога ён з'яўляецца з 1946 года. Новы мастацкі кіраўнік не шкадаваў часу на рэпетыцыі, нястомна дамагаўся самага дасканалага выканання. У яго дырыжорскай інтэрпрэтацыі кожны музычны твор набываў непаўторныя, толькі яму ўласцівыя рысы, і працаваць у калектыве стала цікава. Кожны новы канцэрт станавіўся для калектыву сапраўдным святам. У аркестры з'явілася група драўляных духавых інструментаў, пашырылася група баянаў, узмоцнены і астатнія групы. Гэта дало магчымасць выконваць складаныя музычныя творы, узбагаціла аркестровыя фарбы.

Цяпер ахвотней сталі працаваць для аркестра беларускія кампазітары. Неўзабаве ў рэпертуары аркестра з'явіліся новыя цікавыя творы беларускай музыкі, аркестр стаў іх нястомным і шчырым прапагандыстам.

Сотні тысяч кіламетраў праехаў калектыў у час сваіх гастрольных падарожжаў, не адзін мільён слухачоў пазнаёміў з беларускай музыкай. Але яго мастацкі кіраўнік ніколі не замыкаўся ў вузкія рамкі: побач з творамі беларускай музыкі ў рэпертуары аркестра знайшла сваё месца творчасць майстроў савецкага мастацтва і кампазітараў-класікаў.

Нельга не ўспомніць аб кампазітарскай дзейнасці І. І. Жыновіча. Акрамя цудоўнай «Лявоніхі» для аркестра, п'ес для квартэта цымбал і твораў для цымбал з фартэпіяна, ён пераклаў для аркестра Сёмую сімфонію Моцарта, Сімфонію Гайдна, «Маленькую сюіту» Барадзіна, фінал Серэнады для струннага аркестра Чайкоўскага, уверцюру Будашкіна і многа іншых.

14 мая 1967 года спаўняецца 60 год жыцця і 45 год творчай дзейнасці народнага артыста рэспублікі, мастацкага кіраўніка Дзяржаўнага народнага аркестра БССР, прафесара кансерваторыі, кампазітара Іосіфа Іосіфавіча Жыновіча. Віншуючы таленавітага мастака з падвойным юбілеем, няма патрэбы пералічваць усе самыя высокія ўрадавыя ўзнагароды, якіх ён быў удастоены: ён апраўдаў іх усім сваім жыццём. Але нельга не ўспомніць аб самай дарагой узнагародзе, аб якой толькі можа марыць чалавек,— аб народнай любві і прызнанні.

Дзмітры ЖУРАЎЛЁЎ.

МАЙСТАР ЭКСЛІБРЫСУ

Пад вечар сонейка зазірае ў пакой, высвечвае гравюры ў простых рамках. Потым дакранаецца да яго пальцаў — ветліва, мякка, па-сяброўску, і Анатоль Мікалаевіч усміхаецца яму — будзем знаёмы: Анатоль Мікалаевіч Тычына, графік...

Калі Тычына пачынаў свой шлях мастака, Цішка Гартны быў дырэктарам Дзяржаўнага выдавецтва БССР. Першыя беларускія кнігі ўбачылі свет у гэтым выдавецтве. Афармляў іх Анатоль Мікалаевіч. З Купалам Тычына ездзіў на Любаншчыну ў славутую камуну, каб зрабіць замалёўкі да паэмы «Над ракой Арэсай». За два месяцы Анатоль Мікалаевіч зрабіў сто клішэ на ліналеуме для акадэмічнага выдання альбома пра беларускую набіванку.

У тыя ж часы Тычына выкладаў чарчэнне і маляванне ў чыгуначнай школе. Там ён пасябраваў з маладым выкладчыкам геаграфіі Фёдарам Міхайлавічам Фёдаравым. Пазней Фёдараў назваўся Янкам Маўрам, а Тычына стаў першым ілюстратарам яго кніг.

1928 год Анатоль Мікалаевіч адзначыў уласнай кнігай «Exlibris'ы А. Тычыны», выдадзенай Беларускім таварыствам бібліяфілаў.

Экслібрыс — кніжны знак, уласная марка ўладальніка бібліятэкі. Мініяцюрная гравюра ўвасабляе надзвычай вобразна асабістыя якасці бібліяфіла, яго прафесію, яго здольнасці, бо кнігі — гэта ж чалавек. Экслібрыс заўсёды інтымны і крышку таямнічы. Буйнейшыя графікі свету працавалі над сімволікай кніжных знакаў. Экслібрыс стаў своеасаблівай галіной мастацтва.

Кніжка «Exlibris'ы А. Тычыны» была створана за пяць год. А за сорак пяць гадоў Анатоль Мікалаевіч сабраў пяць тысяч кніжных знакаў другіх мастакоў. Варта пералічыць імёны толькі самых славутых рускіх і савецкіх графікаў, каб мець уяўленне аб каштоўнасцях гэтай калекцыі.

Анатоль Мікалаевіч не хавае сваю калекцыю за сямю замкамі. У 1960 годзе сабраныя ім экслібрысы былі выстаўлены ў Дзяржаўным мастацкім музеі БССР, а потым — у Ленінскай бібліятэцы ў Мінску. Калекцыя яго штогод расце. Сотні мастакоў і калекцыянераў перапісваюцца з ім, прысылаюць кнігі і каталогі выставак экслібрысаў.

Анатоль Мікалаевіч Тычына.

Мастаку ўжо семдзесят гадоў. Здаецца, за гэты час скрамянець можна альбо расплыцца ў абыякавасці. А ён яшчэ плённа працуе і захаваў вялікую сваю дабрату і аптымізм. І мне здаецца, што сімвалам экслібрыса бібліятэкі А. Тычыны трэба было б зрабіць задумёную і ласкавую ўсмешку. Тую ўсмешку, якой ён вітае надвячоркам бестурботнае веснавое сонейка.

Валянцін ЖДАНОВІЧ.

Фота аўтара.

На трэцяй старонцы вокладкі мы змяшчаем кніжныя знакі А. Тычыны.

ТВАЯ ЗЯМНАЯ АРБІТА

Некалькі гісторый, звязаных адной задумай

Старая і абшарпаная школа пабудавана яшчэ да вайны. Калі ідуць дажджы, гэты будынак увесь разлінойваюць шэра-цёмныя падцёкі. Унутры цесна, лесвіцы вузенькія, скрыпяць. У апошні свой прыезд я раптам заўважыла, што яны — драўляныя. А мне заўсёды здавалася, што каменныя.

Некалькі год назад у пасёлку пабудавалі яшчэ адну школу — трохпавярховую. Любы горад можа пазайздросціць ёй. Многія настаўнікі са старой школы перайшлі працаваць сюды. У старой засталіся ветэраны, у тым ліку і дырэктар Аляксандр Захаравіч. Ён гэтую школу скончыў яшчэ да вайны, Разам з ім вучылася і яго жонка, цяпер таксама настаўніца. Яна, як і многія аднагодкі, вярнулася ў школу выхоўваць новае пакаленне. Гэта стала традыцыяй.

У школе гады два назад пачала працаваць піянерважатай мая аднакласніца Нэля. Для мяне гэта было крыху нечакана. Успомніўся 1958 год. Заканчваем школу, а тут выйшла пастанова: пры паступленні ў вышэйшую навучальную ўстанову аддаваць перавагу тым, хто папрацаваў на вытворчасці. А мы яшчэ не паспелі, бо ў пасёлку не вельмі было куды ісці працаваць. РТС, ільнозавод, гароднінна-сушыльны і маслазавод... Але ў іх хапае людзей. Вось і падавайся, куды хочаш!

Спрэчкі разгараліся на кожным пе-

рапынку. Памятаю, у часопісе «Юность» была надрукавана аповесць Анатоля Кузняцова «Працяг легенды». Здавалася, гэта пра нас. Але героі ў творы былі гадоў на пяць старэй. Яны знайшлі ўжо сваю праўду, свой шлях. Мы толькі шукалі. Часам думалася: а ці добра, што іменна ў гэты час выйшла пастанова аб перабудове школьнай сістэмы? Што новага прынясе нам яна? А можа толькі дадасць разгубленасці?

Хто тады не вельмі турбаваўся, дык гэта Нэля і яе сяброўка Эма. Нэля вучылася сярэдне і больш клапацілася пра свой выгляд. Нават на ўроку пілавала пазногці.

Я з цікаўнасцю глядзела на яе. Нэля амаль не перамянілася, толькі крыху пасталела. Але ж гады ідуць...

Хоць і няёмка было задаваць такое пытанне, але я спыталася, як яна стала піянерважатай.

Нэля здзівілася:

— Хіба не памятаеш, якія мы былі ў школе актыўныя? Ні адзін канцэрт самадзейнасці не праходзіў без нас.

Ці ж толькі ў гэтым актыўнасць? І ці толькі ўменне танцаваць патрабуецца ад піянерважатай?

Мы ідзём з Нэляй па школе. Сустрэча з ёю — сустрэча з юнацтвам.

Школа стаіць у цэнтры гарадка. Побач — прысады, якія мы калісьці садзілі. А новая школа за шашой, дае трэба ісці даволі доўга. Старая ж школа — гэта наша гісторыя. Тут пачалося станаўленне характараў, узмужненне людзей, якія пайшлі ў жыццё.

Пытаюся ў Нэлі пра Эму.

— У райкоме сустрэнешся. Яна — член райкома. Працуе ў бібліятэцы.

Член райкома? Актыўнасць Эмы здзіўляе мяне не менш, чым Нэліна.

— Наогул, нашаму выпуску не пашанцавала,— неяк без пераходу, без тлумачэнняў уздыхнула Нэля.

Чаму? Адкуль такая смеласць абагульненняў? Распісвацца за ўсіх? Спрабую разабрацца самастойна.

***

Нэля з Эмай і яшчэ з трыма дзяўчатамі-выпускніцамі школы паехалі пасля дзесяцігодкі ў Сібір. Паступаць куды-небудзь было безнадзейна — не такія моцныя правалілі. Дома заставацца — дзе работу знойдзеш? А ў Сібіры яе хопіць. Кажуць, хлопцаў там шмат, а дзяўчат мала. Ды і цікава сябе паказаць, людзей паглядзець. Заадно неяк падняць сябе ў вачах аднакласнікаў: многія марылі паехаць, а ніхто не адважыўся.

Сустрэлі іх у Сібіры ветліва, пасялілі ў інтэрнаце, залічылі на тэкстыльны камбінат. На камбінаце запісаліся ў самадзейнасць. Гады праз два давядаліся, што ў мясцовым бібліятэчным тэхнікуме недабор. Падаліся туды.

Ішло ўсё добра, ды жыццё куды больш складанае, чым здавалася спачатку. І асабліва яно праяўляецца ў тваіх «асабістых» справах. Можа таму, што тут сутыкненні характараў, звычак, поглядаў. Нэля, Эма і іншыя дзяўчаты выйшлі замуж. У некаторых, як у Нэлі, мужа — адразу ў армію. І жонкі вярнуліся ў родны пасёлак. Так Нэля стала піянерважатай, а Эма — бібліятэкаркай. Цяпер у іх былі дыпломы, і гэта памагло, каб паступіць на работу.

Мы ніколі асабліва не сябравалі. Можа таму, што ў нас былі розныя характары і розныя погляды на жыццё. Яны лічылі, быццам мне ў жыцці ўсё даецца лёгка, а можа толькі я так думала пра іх. Мне здавалася, гады крыху змякчылі нас, і, нягледзячы на розныя жыццёвыя шляхі, мы сустрэнемся цёпла, як і належыць аднакласнікам. З Нэляй такая сустрэча адбылася. Эма ж сустрэла мяне даволі халадна і высакамерна. І наогул увесь яе выгляд нібы гаварыў: хоць ты жывеш у Мінску, не думай, што мы горшыя за цябе... А можа гэта рэванш за мінулае, бо з ёю ў класе не надта лічыліся? Яна была вельмі лёгкая на слёзы. Вельмі рамантычная і сентыментальная. І можа наша віна таксама, што Эма стала цяпер такая раздражнёная, ганарлівая.

Эма заўсёды прыдумвала сабе «рыцараў». Апошняга «рыцара» выбрала ў дзесятым класе. Аліка — хлопца прыгожага, не асабліва гаваркога, крыху нават тугадума. Ён ні з кім не сябраваў, больш лётаў на веласіпедзе па пасёлку. Часта на ўроках Эма думала пра яго, пазіраючы на ўсіх затуманенымі вачамі. Калі яе выклікалі да дошкі, яна доўга не магла прыйсці ў свет рэальны. Потым з напружаннем імкнулася нешта ўспомніць. Крышыла крэйду ў руках, з надзеяй паглядваючы на Нэлю. Тая засланяла вусны далонню, пачынала падказваць. Эма ажно ўся падавалася ўперад. І ўсё гаварыла наадварот. Клас рагатаў. Гэта паўтаралася не раз і не два, а было сістэмай. Настаўнік ставіў двойку, у Эмы ліліся слёзы, яна вярталася за парту.

Эма пачала з намі вучыцца ў восьмым класе, але засталася на другі год, так што настаўнік літаратуры Міхаіл Васільевіч ведаў яе добра і, здаецца, не толькі абураўся, але і шкадаваў яе. Часта мы ўсё пачынаем разумець толькі праз гады. Ды бывае, што позна. Характар чалавека ўжо склаўся. І сам чалавек у такім узросце, калі цяжка што-небудзь змяніць, бо раней не было ў яго моцнай волі.

А можа вінаваты і той выпадак?

Аднойчы Эма ўзяла Алікаву ручку (прыемна было нават дакрануцца да рэчаў «рыцара») і паклала на месца не ў час. Эма даўно раздражняла Аліка, і цяпер ён, не доўга думаючы, абазваў яе вельмі прыкра і балюча. Гэта было «ЧП». Склікалі камсамольскі сход. Але мала хто даў патрэбную ацэнку таму здарэнню. Адны, пераважна хлопцы, лічылі: так Эме і трэба, хай не чапляецца; другія патрабавалі, каб Алік папрасіў прабачэння — і справе канец; трэція, наогул, лічылі, што не здарылася нічога асаблівага,— ну, паспрачаліся аднакласнікі: з кім не бывае...

Наш класны кіраўнік была вельмі ўсхваляваная: яна напалохала Алікаву маці, што напіша сыну не вельмі добрую характарыстыку. А ён жа такі прыгожы, такі здольны, такі разумны... Маці папрасіла сына да канца года быць ветлівым з Эмай, і ён, хоць цярпець не мог дзяўчыну, згадзіўся і паводзіў сябе вельмі сціпла. Эма ўсё даравала яму.

— Усе вы нейкія нешчаслівыя. Вось і Эма, скажам. Мужа яе ніхто не бачыў. Кажуць, у Бабруйску працуе... Сюды ні разу не прыязджаў...— такімі словамі сустрэла мяне Алікава маці, калі мы прывіталіся. Яна з трывогай зірнула на мяне: — А пра Аліка чула? — І з палёгкай уздыхнула: значыць можна гаварыць шчыра.— З жонкай развёўся... На першы погляд, быццам нічога. Але беларучка. Ды і не любіць Аліка: здзекавалася з яго. Прыехаў сюды, яна — за ім. Дык я яе на парог не пусціла. Бачу, ён ужо гатовы памірыцца. Але я заявіла: ніколі! Скончыць інстытут, у Сібіры будзе працаваць і мяне туды забярэ,— яна ганарліва паглядзела на мяне.

Але потым неяк сцішылася:

— У інстытуце пасля гэтага да Аліка пачалі дрэнна адносіцца. Аўтарытэт страціў... Але нічога: скончыць, новыя людзі будуць з ім — усё забудзецца... Нешчаслівыя вы нейкія,— уздыхнула яна.— Ну, а ты як? — Яна уважліва паглядзела на мяне.— Шчаслівая? — І не дачакаўшыся адказу: — Усе, усе нешчаслівыя... У вайну нарадзіліся, дзяцінства не бачылі. Цяпер вось таксама цераз пень-калоду. Можа таму, што жыць не ўмееце?

***

Ліда скончыла школу на год раней за нас. Маленькая, худзенькая, твар звычайны, не зусім прыкметны, бляклы, валасы саламяныя. Крыху хваравітая — у яе часта балелі рукі. Каб сказаць, што ў ёй было нешта адметнае, нельга. Але хлопцы, у асноўным «хуліганістыя», захапляліся. Аднаго, памятаю, клікалі «Сос». Нават, не ведаю чаму, і як яго сапраўднае прозвішча, не памятаю. Ён быў закаханы ў Ліду доўга і безнадзейна. Школу кінуў, не дзе працаваў, паводзіў сябе незалежна. Сцішваўся трохі ў прысутнасці Ліды. І казаў, што толькі яна можа зрабіць яго чалавекам. Галоўнае, каб Ліда пакахала яго.

Але Ліда адносілася да хлопца абыякава, як да сябра, як да чалавека. Хлопец ён быў гарачы і не мог прымірыцца з «сярэдзінкай». Ці каханне, ці нянавісць — вось для яго як стала пытанне. І аднойчы ён вырашыў адлупцаваць Ліду. Невядома, чым бы гэта ўсё скончылася, каб не Вася — Лідзін аднакласнік, які стаў на яе абарону. Быў ён хлопец рослы, стройны, смуглявы, з крыху гарбатым носам — беларус, падобны на каўказца. Ён стаў перад «Сосам» — той быў ніжэй на цэлую галаву. І больш шчуплы.

Вася ўсё лета звычайна прападаў на рэчцы. Яна цякла між былога балота, дно тарфяное, дасі нырца — вылезеш мурзаты, як чорт. Але Васю гэта не бянтэжыла: рабіў з хлопцамі запруду і ўсё лета займаўся спортам — мускулы развіваў. Ліда супроць яго выдавала маленькай, дробненькай. «Сос» затаіў да Васі нянавісць. Ліда і Вася пасябравалі.

Вучылася Ліда выдатна, была камсоргам школы, Вася поўз на тройках. Пасля сямігодкі паступаў у марское вучылішча — праваліўся, але пра мараходку не забыў. Хлопец ён быў настойлівы, ды надта ў вучобу не хацеў лезці. Больш з сябрамі час праводзіў. Аднойчы ў нейкую бойку ўвязаўся. За гэта яго хацелі выключыць са школы. Тады да дырэктара пайшла Ліда. Кажуць, сказала яна яму:

— Калі мяне паважаеце, пакіньце ў школе Васю. Я за яго адказваю.

І пакінулі. Нават падцягнуўся Вася ў вучобе. Зноў паступаў у мараходку — зноў праваліўся. Прызвалі ў армію — у флот. Бацькі развітальны вечар наладзілі. Маці не пускала Ліду: пакуль былі ў школе, маглі сябраваць, але цяпер яна стала студэнткай універсітэта, кажуць, не раўня Васю... Ліда пайшла. Маці не пасаромелася прыйсці на вечар, выцягнуць Ліду за руку дамоў. На вуліцы Ліда ўсё ж такі вырвалася ад маці.

Вася пасля двух гадоў службы паступіў у вышэйшае ваенна-марское вучылішча. Ліда кінула ўніверсітэт. Тлумачыла, што хоча быць інжынерам, а не настаўнікам. Я верыла ёй.

Вася не мог дараваць таго, што яна кінула ўніверсітэт. Можа таму, што яму так цяжка далося паступленне. Ці не адгэтуль пачаліся іх першыя спрэчкі? Ці не тады пачала разумець Ліда, што з Васем яны, па сутнасці, розныя людзі? І што яна толькі прывыкла да яго, а не кахае? Вася ўсё

гэта адчуў, але ўжо нічога не мог зрабіць. Заязджаў да Ліды ў Чалябінск, куды яе адаслалі да родзічаў бацькі. Ліда станавілася ўсё больш далёкая. І ён быў у адчаі.

А Ліда пасябравала з хлопцам. Яго павінны былі забраць у армію. Ну і што ж? Яны ж пакахалі адно другога. Даведалася маці, паслала бацьку — перавезці Ліду ў іншы горад, каб не выскачыла замуж.

Але каханы знайшоў яе і там.

— Ліда прыязджала з мужам. Сын у іх расце. Цяпер яна вучыцца на вячэрнім аддзяленні інстытута,— расказвала Нэля.— Шчаслівая. Шанцуе некаторым...

***

Ідучы ад клуба, сустрэла сваю аднакласніцу Раю. Бледная, але радасная.

— Сын нарадзіўся! Да мамы прыехала пагасціць...

Павіншавала. Цяпер у яе інакшае прозвішча. Жыве ў Жлобінскім раёне, у саўгасе «Лукскі». Мужа яе паслалі туды пасля заканчэння сельскагаспадарчай акадэміі. А калісьці Рая ўсіх, каго недалюблівала, абзывала «дзеравеней», з пэўным, канешне, пагарджальным сэнсам. Мабыць таму, што яшчэ павярхоўна глядзела на жыццё, не ведала той самай вёскі, якой пагарджала.

— Ведаеш, мы ніякай гаспадаркі не маем. Дык усе ў саўгасе коса пазіраюць на нас,— засмяялася Рая.— Прыйдзецца хоць агарод развесці, каб бачылі, што я не цураюся сялянскай працы. Прыязджай, у нас добра. я зусім не шкадую, што жыву там...

— А памятаеш, як з Алікам білася?

— Ага...— Рая смяецца.— З кулакамі да яго падступала, калі што не так гаварыў або задзіраўся. А ён баяўся, праўда?

...Я іду па вуліцах пасёлка. Ён стаіць каля шасейнай дарогі Бабруйск - Магілёў. У адзін бок даедзеш за сорак мінут, у другі — за дзве гадзіны. З таго часу, як у Кіраўску свая аўтабаза, выехаць у любым кірунку — не праблема. Пасёлак зусім яшчэ малады: узнік у год смерці Кірава. У цэнтры, на плошчы, стаіць помнік яму.

Галоўная вуліца пачынаецца ад шашы. Першае, што кідаецца ў вочы,— па абодвух баках вуліцы таполі, стройныя, падстрыжаныя, акуратныя. Галоўная вуліца набывае гарадскі выгляд. Школа і клуб, быткамбінат і некалькі шматкватэрных дамоў, ашчадная каса і райком партыі. Часам і не ўспомніш, што стаяла на месцы таго ці іншага будынка. Напрыклад, там, дзе цяпер двухпавярховы ўнівермаг?

Хутка, мабыць, знясуць і хатку Уладзіміра Манько. Жыў у ёй калісьці яго бацька, панскі пастух Рыгор Манько. Гэтая хатка і стала адной з заснавальніц пасёлка. Кажуць, гасцініцу на яе месцы пабудуюць. Можа і мне давядзецца ў ёй пажыць... Неяк дзіўна, не па сабе трохі: жыў-жыў у пасёлку, а цяпер госцем прыязджаеш. Можа і не варта вяртацца на старыя месцы? Ці не падобна гэта на прымерванне кашулі, з якой даўно вырас? Але не. У мінулае трэба вяртацца. Таму што без яго няма сучаснага, няма будучыні. Ведаю хлопца, які хацеў дастаць рукою зорку і ні на крок не ступіў за марай. Успамінаю другога — «яршыстага», недаверлівага: у яго дзяцінства ўкрала вайна. Ён марыў знайсці шчасце толькі ў сям'і. А пачаў вучыцца і адчуў — для шчасця гэтага мала...

Многае ўспомніш, падарожнічаючы ў юнацтва. Не ўсё адразу выкрышталізуецца, нешта зразумееш толькі ў хвіліны роздуму.

Усё паўтараецца, хоць пакаленні змяняюцца. Вёсны, каханне. І нічога не паўтараецца... Таму што ў жыццё прыходзяць нашы дзеці. У іх, у дзяцей, свая радасць будзе і сваё шчасце. І свая адказнасць перад часам, перад сабой і людзьмі.

Галіна АЙЗЕНШТАДТ.

З ДАЛЁКІХ І БЛІЗКІХ дарог

Віталь ЛУЦЭНКА

Фота аўтара

ГАНСКІЯ СШЫТКІ

НЕ ДУМАЎ, ШТО ТАК ЖЫЦЬ БУДУ. Сёння ідзём у раён, дзе ловяць рыбу нашы сейнеры. Гэта дзесьці недалёка ад Фрытаўна.

З левага борта швартуецца шлюпка з СРТМ «Піянер». Яна паўнюткая неграў-ганцаў. Вось яны, нясмела азіраючыся па баках, узнімаюцца па шторм-трапу. Гэта рыбаапрацоўшчыкі. Іх набралі на судны з вёсак год назад, і яны ніяк не прывыкнуць да марскога жыцця, а на такім вялікім караблі, як наш, яны ўпершыню. Пяцьдзесят ганцаў падняліся на палубу. Яшчэ 15—20 рыбакоў нам павінны перадаць з іншых суднаў. Ганцы абадраныя, брудныя. Дзе толькі іх узялі? Як толькі апынуліся на нашым борце, адразу ж заварушыліся, пачалі займаць месцы пад паўбакам і нават паспрачаліся, дзе хто будзе спаць. На ўсіх сваіх малых суднах яны спяць на голай палубе, сёй-той на цыноўках. Яны думалі, што і тут іх чакае такі ж лёс. Я ім сказаў, што для кожнага з іх ёсць месца ў добрых каютах. Яны не паверылі.

— Пойдзем,— сказаў я дваім неграм.

Зайшлі ў калідор, адчынілі каюту на дваіх: прасторна, два ложкі, аздобленыя белай пластмасай, канапа, столік, настольная лямпа, вентылятар, вялікае люстэрка, установка для падачы кандыцыянаванага паветра, кніжная паліца, рундукі для бялізны і абутку, шафы для адзення, умывальнікі з халоднай і гарачай вадой... Ганцы глядзелі на мяне збянтэжаныя.

— І гэта ўсё—нам?—запыталі.

— Вам. Будзеце жыць, як і ўсе мы на судне.

— Вось дык рускія!—здзівіліся яны і, расчуленыя, праслязіліся.— Дзякуй! Дзякуй!—пачалі паціскаць мне рукі.

Мы агледзелі яшчэ каюты—на чатыры і шэсць чалавек. Яны таксама вельмі спадабаліся. Я правёў ганцаў назад на палубу, яны спяшаліся абрадаваць сваіх сяброў сенсацыйнай для іх навіной.

А што рабілася пасля таго, як размеркавалі каюты! Я нічога падобнага ніколі не бачыў і не чуў. Ганцы спявалі, танцавалі, крычалі здравіцы ў гонар рускіх сяброў. Адзін пажылы, з сівізной у кароткіх валасах, га́нец сказаў, хвалюючыся:

— Сябры, гэтак не жыве нават правадыр майго племя, як я цяпер жыву!..

Стары не ведаў, куды класці беласнежныя прасціны, што рабіць з двума ручнікамі. Ён ніколі ў жыцці не спаў яшчэ на такой мяккай, чыстай пасцелі. Я паказаў яму, як заслаць пасцель, прапанаваў, калі пажадае, схадзіць у душавую, якая працуе круглыя суткі.

— Як? Нам можна мыцца?—перапытаў ён. Я правёў яго і яшчэ чалавек пяць у душавыя. Адкруціў краны. Моцны струмень прэснай вады ўдарыў па палубе. Стары негр працягнуў руку, зачэрпнуў у прыгаршчы вады, паспытаў яе. Здзівіўся, што мы мыемся прэснай вадой. На сейнерах, на якіх яму давялося плаваць, нават для піцця ў краны пускаюць ваду па раскладу, а тут яе—колькі хочаш.

— Адкуль вы бераце столькі вады?

— У нас на судне свой апраснль-

Пачатак гл. № 4

нік. Ён дае штодзень прэсную ваду на гаспадарчыя патрэбы, лазню, мыццё і іншае. А для піцця ў нас ёсць спецыяльны аўтамат. На табло зялёнымі агеньчыкамі гараць надпісы: «Газіраваная вада», «Халодная вада». Паставіў шклянку ў спецыяльную нішу, націснуў на кнопку, і моцны фантанчык ударыў струменьчыкамі.

— Піце, калі ласка, колькі хочаце,—працягнуў я ганцу шклянку.

Ён пачаў піць маленькімі глыткамі, не спяшаючыся, смакуючы ваду.

— Добрая! Няўжо дарма?

І ганцы ўсе выстраіліся каля аўтамата.

Ціні, так называлі сівога ганца, запрасіў мяне ў каюту. Ён дастаў з чамадана фатаграфіі.

— Вось жонка... Дзеці... Сваякі...

Потым на пластмасавай паліцы паставіў у цэнтры фотакартку жонкі, па баках—фатаграфіі сясцёр, братоў, дочак, пляменнікаў.

— Паглядзі, маці,—сказаў, звяртаючыся да здымкаў,—і вы, сёстры, дзеці, як жыве цяпер ваш бацька. Не думаў, што так жыць буду...

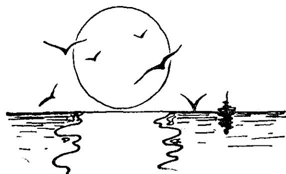

ЧАЙКІ І ВОГНЕННЫ АКІЯН. На небе да самага гарызонта—кучаравыя воблакі. Што толькі не памроіцца, калі глядзіш на іх. Вось за аленем гоніцца раз'юшаны леў. А вось двухрогі насарог тараніць паляўнічага. Тут жа і статак малпаў дражніць нейкае страшыдла; волат на кані пранізвае кап'ём вялізнага дракона... Можна гадзінамі глядзець на іх, і гэта ніколі не надакучыць.

...Яны самі не здабываюць сабе ежу—лянуюцца. Як крумкачы, падаюць на маленькіх белых чаек, лёгкіх, як матылькі, і б'юць іх крыламі і дзюбамі, пакуль тыя не адрыгнуць і не выкінуць са сваіх страўнікаў усю ежу. Тады птушыныя піраты садзяцца на ваду і пажыраюць выкінутую страву. Чорныя вялізныя сцярвятнікі з белай палоскай на жываце ганяюцца то за адной, то за другой чайкай. А тыя крычаць, пранізліва і рэзка, моляць аб літасці, але піраты нікога не шкадуюць.

Каля судна больш за тры дзесяткі белых прыгожых чаек і толькі тры сцярвятнікі. Вялікія, моцныя, спрытныя чорныя піраты набіраюць вышыню і каменем кідаюцца на сваю ахвяру. Ахвяра выкручваецца, робіць адчайныя віражы, каб вызваліцца ад насядаючага трутня, але не часта ёй гэта ўдаецца. Чайкі, надрываючыся, крычаць. Толькі чым ім дапаможаш? Калі б была ў нас стрэльба, не пашкадаваў бы і дзесяці патронаў, каб збіць трох гадаў. Чаму чайкі не нападуць усе разам на сцярвятніка? Ім бы павучыцца гэтаму ў пчол, мурашак ці ластавак.

Чайкі хапаюць з вады рыбу, якую выкідваюць за борт сартавальнікі і ўзлятаюць з ёю ў паветра, глытаючы на ляту. Але рыба выпадае ў іх з дзюбаў. Чайкі даганяюць яе і зноў спрабуюць праглынуць. Здаецца, яны гуляюць з рыбай, як кацяня з мышкай. Але гульня гэта часам канчаецца дрэнна для чайкі. Вось яна выкінула ўніз рыбку і рынулася за ёю, але перад самай дзюбай сцярвятнік выхоплівае рыбку. Жаласна заскуголіла чайка...

На захадзе барвовыя промні сонца паружовілі мора і падпалілі крылы чайкам. Велізарны чырвоны шар павольна залазіў у гарбатыя хмары на гарызонце. І ў гэты час, ужо другі раз за сённяшні дзень, усе ўбачылі меч-рыбу. Страшны гэты тыгр мора. Але дзіўна, цяпер яна трынаццаць разоў выскоквала з вады, стукалася бокам, спускалася і зноў выскоквала і з усяе сілы шлёпалася, як удала запушчаны каменьчык на ціхім возеры. Магчыма, яна рабіла гэтыя працэдуры, каб ачысціцца ад марскіх паразітаў.

Сёння сейнеры мала злавілі рыбы, ідзём у другі раён промыслу. Ноччу вахценны штурман аб'явіў па-руску і па-англійску:

— Назіраецца найцікавейшая з'ява прыроды. Усе, хто хоча, могуць убачыць яе. Прашу выйсці на палубу...

Мора гарэла дзіўным святлом далёка навокал. Гэта быў сапраўдны пажар у акіяне. Здавалася, што мы трапілі ў мора фосфару, які разліваецца да гарызонта. Грэбні невялікіх хваль рассыпаліся іскрамі, як бенгальскія агні. Пад кілем нібы магутныя пражэктары асвятляюць ваду, і яна гарыць ярка і весела. Паласа кільватарнага струменю—вялізны слуп агню да самага гарызонта. Вада такая блакітная пад суднам, што здаецца, мы не ноччу, а днём знаходзімся ў акіяне пад яркім сонцам і пад кілем не тысяча, а дваццаць метраў глыбіні. Многія маракі, якія ходзяць у мора па дзесяць-пятнаццаць гадоў, упершыню бачаць гэтае дзіўнае відовішча. Мы трапілі ў велізарнае зборышча нейкіх свецячыхся мікраарганізмаў, нябачных для вока, калі глядзець з борта. А колькі тут рыбы! Яна, як вогненныя стрэлы, ці як трасіруючыя кулі, носіцца па сіняй вадзе. Яе праследуюць акулы, дэльфіны... Драпежнікі пакідаюць за сабой ярка-блакітны вогненны меч-след, які доўга гарыць, не тухне. Гэтыя сляды перапляліся ў дзіўных карунках. Некалькі дэльфінаў накіраваліся да нашага судна, як вялізныя гарачыя фауст-патроны, якія наважылі прапаліць яго наскрозь. А вада наўкола ўвесь час свеціцца ярка і роўна, нібыта яе падфарбавалі і льюць у святле наймагутнага свяцільніка. Метры на тры-чатыры мы бачым у вадзе рыб. Неба чорнае з бледнымі зоркамі. Хвалі з гаручымі грэбнямі коцяцца адна за адной і разбіваюцца ля борта на фасфарычныя пырскі...

РЫБАКОВЫ СТРАСЦІ. Калі судна стаіць у акіяне на якары, для рыбаловаў-аматараў наступае жаданая пара. Увесь вольны час яны аддаюць сваёй страсці. Адна справа лавіць рыбу сеткамі, і зусім іншая—на вудачку ці спінінг. А ў акіяне для рыбака-аматара незвычайнае раздолле. Самая разнастайная рыба трапляецца яму, пачынаючы ад драбязы і канчаючы тунцамі, марскімі шчупакамі-баракудамі, акуламі даўжынёю ў некалькі метраў, а вагою ў сотні кілаграмаў.

Матарыст Валодзя Бяляеў і многія нашы і ганскія маракі ў вольны ад вахты час гадзінамі праседжваюць на палубе. Штодзень яны вылоўліваюць сотні кілаграмаў рознай рыбы. Адну яны тут жа выкідваюць назад у ваду, другую—збіраюць і аддаюць на камбуз.

Вось і цяпер ва ўсіх ад узбуджэння загарэліся вочы. Каля судна чынна прагульваецца вялікая рыба-молат, даўжыня якой не менш трох з палавінай метраў. Хто не чуў пра гэту пражэрлівую людаедку-акулу!

У зборніку «У свеце займальных фактаў» пра акулу гаворыцца: «Яна заўсёды галодная і глытае што папала, у тым ліку і... уласнае патомства і свае вантробы з распоратага жывата. Страўнік у акулы моцны, і тое, што ён не здолее пераварыць, так у ім і застаецца без усялякай шкоды...

У страўніках акул знаходзілі паштовыя пасылкі, бляшанкі з кавай, рыбнымі і мяснымі кансервамі, залатыя манеты, каштоўнасці, цяслярскі інструмент, акуляры, каструлі, корцікі ў ножнах, наручныя і кішэнныя гадзіннікі, адзенне, цвікі, капелюшы, скруткі падводнага кабелю, конскія падковы, рэшткі забальзамаванай муміі і нават партатыўную пішучую машынку.

У пачатку XIX стагоддзя ў жываце акулы, злоўленай экіпажам англійскага ваеннага карабля, была знойдзена шкатулка з дакументамі, якія дазволілі высветліць, што Эліа Мак-Кормік, багаты купец з Ямайкі, быў супольнікам вядомага пірата капітана Грэхема, карабель якога дагнаў і затапіў англійскі фрэгат недалёка ад таго месца, дзе была злоўлена акула. На падставе гэтых дакументаў купец, паважаны на Ямайцы за тоўстую кішэню і набожнасць, пайшоў на шыбеніцу.

У часе другой сусветнай вайны ў страўніках акул знаходзілі бесказыркі, рэвальверы і нават ручныя гранаты. Тады ж у акулы быў знойдзен ключ да японскага шыфру, які вельмі дапамог амерыканцам у часе дзеянняў на Ціхім акіяне».

Але, напэўна, наша хітрая і каварная акула не галодная, яна ніяк не хоча схапіць прапанаваную ёй прынаду. Яна б не супраць была паласавацца чалавекам ці хаця б яго нагой. Вось і чакае, што хто-небудзь з рыбакоў вываліцца за борт. Тут яна не спозніцца. А прынаду—кавалак свежага мяса, якую ёй соваюць амаль пад самы нос, не хоча браць. Але ўсё ж нашы рыбакі не трацяць надзеі...

Затое іншай рыбы ловіцца колькі хочаш. Боцман Аляксей Карабанаў, Валодзя Бяляеў і ганцы адну за другой цягаюць вялікіх негрыт. Іх ужо на палубе каля дваццаці штук. Гэта рыба, падобная на сома, але рот і галава ў яе маленькія. Смажаная, яна

Рыба-ветразь, або марскі паўлін.

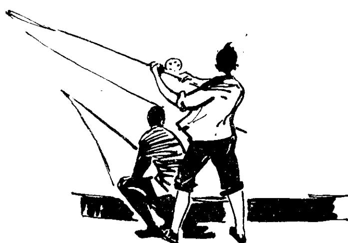

вельмі смачная, смачнейшая за тунца і залатую макрэль. Нашы павары аддавалі ёй перавагу і здорава ўмелі гатаваць.

Часцей за ўсё трапляюцца рыбы з выключнай пражэрлівасцю—гэта прыліпалы. Ля борта іх сотні. Як толькі запрацуе веславальны вал, яны, як па камандзе, прысмоктваюцца пяткай-прысоскай, якая знаходзіцца ў іх на галаве, да бартоў судна і працягваюць сваё падарожжа. Гэта рыбы-паразіты. У асноўным яны кормяцца рознымі адкідамі з суднаў і рэшткамі ад ежы буйных драпежнікаў. Ніхто з драпежных рыб не есць прыліпалы. Рыба-прыліпала, як і рыба-лоцман, заўсёды суправаджае акул, але толькі прыліпалы не плывуць побач з імі. Яны шчыльна прысмоктваюцца да цела сваіх патронаў. Па некалькі дзесяткаў прыліпал, як п'яўкі, прысмоктваюцца і да кітоў. Яны чыняць яму такі пякельны боль, што кіт выскоквае з вады, каб аглушыць іх.

Варта рассекчы прыліпалу на часткі і начапіць на кручок, як яе адразу ж паядаюць сародзічы. Гэтыя рыбы вельмі жывучыя і доўга скачуць на гарачай палубе перш, чым заснуць. Як толькі возьмеш нерухомую і, здавалася б, ужо мёртвую прыліпалу ў рукі, яна пачынае сутаргава біцца.

Ганцы, каб сфатаграфавацца, чаплялі сабе прыліпал на рукі, на твар, і, як толькі шчоўкаў затвор апарата, паспешліва іх адрывалі.

Валодзя падчапіў на жывую сардзіну залатую макрэль. Яна свечкай узвілася ў паветра, разявіла рот і страсянула галавой, як казёл, каб вызваліцца ад кручка, а потым пачала шалёна біцца. Яна хутка стамілася, і Валодзя пачаў падцягваць яе да борта. Яшчэ і яшчэ раз прыгажуня-рыба спрабавала вызваліцца. Залатое моцнае цела вужакай выкручвалася ў вадзе. А Валодзя, прытанцоўваючы ад радасці, цягнуў яе на борт. Не паспеў ён выцягнуць залатую макрэль, як зноў у яго на кручку забілася ветразь-рыба. Яна распусціла свой вялізарны, прыгожы, як хвост у паўліна, ветразь і на адным хвасце, туга напяўшы капронавы шнур, зрабіла вялікі круг. Яшчэ два чалавекі памагалі Валодзю, але нічога так і не змаглі зрабіць. Ветразь-рыба трапілася вельмі моцная і так ірванула, што новы тоўсты капронавы шнур лопнуў, як гнілая нітка. Гэты выпадак засмуціў усіх рыбакоў. Такую рыбу ўпусцілі! Засмучаліся і ўсе фотааматары: не сфатаграфавалі рыбы-паўліна!

Супакоіліся толькі тады, калі да нашага борта падышоў сейнер ганскага капітана Кафі Энсы. Ён злавіў сёння сеткамі дзве ветразь-рыбы даўжынёю каля двух метраў.

Валодзя хадзіў імяніннікам. Ён злавіў каля трыццаці вялікіх рыбін. Яго віншавалі. І трэба ж так здарыцца, што сёння зноў былі пірагі з капустай, яго любімыя. Як узнагароду за поспехі на рыбалцы, яму далі дзве порцыі.

АКІЯНСКАЯ ЮШКА. Сейнер «Комсо-V» ішоў павольна, цяжка, нахіліўшыся на левы борт. Дакладна і спрытна, як заўсёды, капітан Кафі швартуе яго. На нашых палубах ужо сабралася шмат маракоў, каб паглядзець, што ж злавілі ўдачлівыя рыбакі сёння. У іх уся палуба завалена рыбай.

— Вось гэта злавілі!—гул адабрэння пракаціўся па судне:—Тон пятнаццаць будзе! Акулы якія! Вы толькі паглядзіце!..

І праўда, рыбы было не менш за пятнаццаць тон, а ў праходзе правага борта ляжалі дзве белыя акулы. Адна—больш за два метры, другая—крыху меншая. Побач з імі—больш дзесятка маленькіх акулят. Іхтыёлагам вядома сто пяцьдзесят відаў акул, але самымі небяспечнымі з іх з'яўляюцца белыя. Я забраўся на сейнер, каб лепш разгледзець марскіх драконаў. Вось яны ляжаць ніцма, не варушачыся, і нават мёртвыя выклікаюць асцярожнасць. Вырачаныя зялёныя вочы з прадаўгаватымі чорнымі кропкамі ўтупіліся ў адным кірунку. Плюскаты, востры нос у крапінках нейкага ўзору, накшталт прастрочанага наска моднага чаравіка, вельмі трывалы і чулы. Пераканаўшыся, што акула мёртвая, я піхнуў яе пад бок, і мы з ганцам ледзь перакулілі яе. Вялізная пашча, якая знаходзіцца пад самымі вачыма, ашчэрылася некалькімі радамі піл-зубоў. Акула, бадай, лёгка праглынула б рыбу такой жа велічыні, як сама—у яе вялізная пашча з шурпатым, як напільнік, языком. У акул няма лускі, скура свінцовага колеру, шурпатая, як наждачная папера. Нездарма высушаную скуру акулы афрыканскія майстры прымяняюць пры апрацоўцы вырабаў з дрэва.

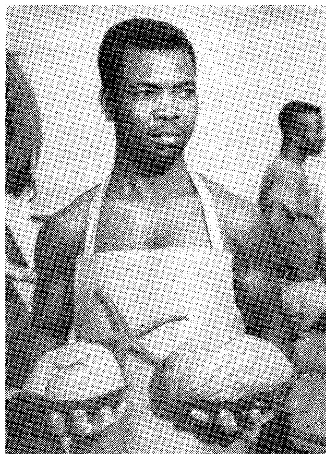

Ракавінкі «Свіное вуха» для ганца — выдатны ласунак.

Машыніст-ганец Эмануіл кліча мяне на левы борт. Такой сустрэчы я не чакаў. На палубе кідаецца яшчэ жывая молат-рыба, яна больш за паўтара метра даўжынёй. Вось ты якая, галубка! Моцна раз-пораз стукае хвастом. Рагатая галава то ўзнімаецца, то апускаецца, злосцю наліты вялізныя, як у каровы, вочы. Амаль каля самых вачэй—ноздры. Пяць паралельных надрэзаў каля галавы з кожнага боку—гэта шчэлепы. Морда яе сапраўды падобная на молат, да якога ручкай служыць яе мускулістае цела. Адзін з ганскіх рыбакоў багром прыкончыў яе. Акул цяпер падаюць на наш борт, каб замарозіць.

Рыбакі большасці краін, у тым ліку і савецкія, выкідваюць акул за борт або, рассекшы на часткі, аддаюць на муку. Але ганцы, як і большасць іншых афрыканцаў, радуюцца кожнай злоўленай акуле, мяса якіх яны ядуць і лічаць ласункам. Кавалкі мяса акулы вараць, соляць, смажаць, вэндзяць. Ганцы ведаюць сотні рэцэптаў, як прыгатаваць дэлікатэсныя стравы з акулы.

Эмануіл падняў рыбіну на рукі, прыкінуў, колькі яна важыць.

— Нішто сабе, можна сёе-тое зарабіць,—сказаў ён, кінуўшы акулу на палубу.

Асцярожна праходзілі міма вялізных марскіх шчупакоў-баракуд, якія яшчэ жывыя. Яны варушацца, шчоўкаюць пашчамі. Вельмі падобныя на рачных ці азёрных шчупакоў. Але рачныя шчупакі—проста карлікі супраць гэтых волатаў. Іх усе афрыканцы баяцца больш, чым любых акул. Часта трапляюцца яны больш трох-чатырох метраў. Масіўная ніжняя пашча намнога даўжэйшая, чым верхняя. Клыкі вострыя, як калючкі шыпшыны.

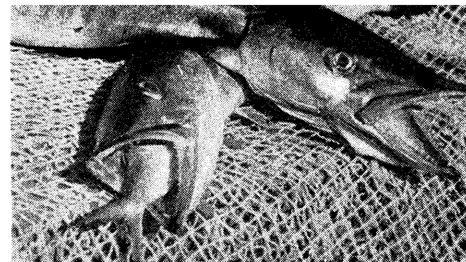

Не паспелі баракуды праглынуць здабычу.

Баракуды вельмі прагныя і кідаюцца без разбору на ўсё жывое, няхай гэта будзе рыба, малюск ці чалавек.

На палубе падскоквае мноства рыб, а па іх, падняўшы галовы, поўзаюць розныя марскія гадзюкі. Самыя жвавыя з іх—паласатыя метровыя гады, цела іх—у роўных белых і цёмна-карычневых палосках, як жэзлы рэгуліроўшчыкаў. Гадзюкі злосна шыпяць, разявіўшы пашчы і высунуўшы джалы. Укус іх небяспечны для чалавека. Цяжка палічыць, колькі іх тут... Здаецца, яны спецыяльна сабраліся на палубе сейнера, каб выжыць людзей з яго. Зжылі ж яны, праўда, сухаземныя жаракі, людзей з вострава Кейміда Грандэ, пакінуўшы пасля працяглага «змагання» дванаццаць тысяч мёртвых астравіцян. Цяпер гэты востраў кішыць гадзюкамі. Людзі там ужо не жывуць. Яд жаракі з гэтага вострава ў шаснаццаць разоў мацнейшы, чым у іх кантынентальных братоў. Марскія гадзюкі гэта не жаракі, але яд іх вельмі моцны, у многа разоў мацнейшы, чым яд кобры. Але ганцы зусім спакойна, спрытна хапаюць іх каля галавы і выкідваюць за борт адну за адной.

Разам з гадзюкамі ганцы выкідваюць за борт скатаў, мядуз, марскіх чарвякоў. Цікава глядзець, калі ганец валтузіцца з доўгімі жывымі вяроўкамі-чарвякамі, даўжыня якіх дасягае дзесяці метраў. Ім, напэўна, трапілася адна з самых доўгіх у свеце жывёлін—марскі чарвяк лінеус. Асобныя яго экземпляры дасягаюць трыццаці метраў.

...Усе рады багатаму ўлову. Ужо ўзброены ў нас грузавыя стрэлы-краны, і вялізная бодня-стамп на 700 кілаграмаў апусцілася на маленькі пятачок сейнера, вольны ад рыбы. Ганцы пачалі чэрпаць рыбу вёдрамі.

— Віра памалу!—крычыць ганец-рыбак нашаму лябёдчыку.

Бодня павольна паўзе ўверх, пагойдваючыся. Вось яна ўжо на нашай палубе, на сартавальнай пляцоўцы. Шмат прылову—несартавой рыбы,

акрамя асноўнай масы сардзінелы, таму ўсю рыбу сартуюць на палубе і ў рыбным цэху.

Адзін за адным кідаюцца ў кучу марскія каты—невялікія лупатыя жывёліны светла-шакаладнага колеру, за імі—унушальныя цёмна-карычневыя жывыя камякі.

— Няўжо гэта самы?—пытаецца Ваня Мадзвецкі.

— Так, самы, толькі марскія,—гаворыць капітан-настаўнік Дзмітры Іванавіч Крылоў.

У марскога сома вялікая касцяная галава, шырачэзная пашча, на ніжняй губе чатырма вяровачкамі звісае барада, ля самых куткоў рота доўгія шэрыя вусы. Рэдка хто нават з афрыканцаў есць гэту рыбу.

У кучу прылову падалі новыя невядомыя нам рыбы—доўгія, вузкія, завостраныя спераду і ззаду.

— Гэта рыба-шабля,—сказаў Дзмітры Іванавіч,—вельмі смачная. Можаце зварыць з яе выдатную юшку. А калі дадаць туды маленькіх баракуд, язык-рыбу, рыбу-долар, якіх тут удосталь, то атрымаецца знатная акіянская юшка. Пераканаецеся, што смачнейшага вы яшчэ ніколі не елі.

Мы паслухалі бывалага марака. І сапраўды, на другі дзень не маглі нахваліцца і наесціся акіянскай юшкі.

ГЕНЕРАЛЬНАЯ ЎБОРКА. Нарэшце, трумы завалены поўнасцю. Паўтары тысячы тон увайшло ў аб'ёмныя кладоўкі-халадзільнікі рэфрыжэратара. Хутка гэтая рыба трапіць на рынак.

Укладзены і замацаваны на сваіх месцах стрэлы, падабраны такелаж. Выбіраем якар і з хуткасцю 12 вузлоў ідзём у порт Тэма. Расступаецца зялёная вада, бурліць перад фарштэўнем цяжкагружанага судна. Цяпер нікому з каманды няма спакою. Ідзе генеральная ўборка. Чыста выскрабаюць драўляную палубу, чысцяць і мыюць у рыбцэху кожны закутак, цёплай вадой з мылам шаруюць усе надбудовы судна. Калі ўсё будзе вымыта і вычышчана, судна пачнуць фарбаваць. Работы многа, і трэба спяшацца.

У сем гадзін раніцы старшы памочнік аб'яўляе па спікеру:

— Каманда, пад'ём! Каманда, пад'ём! Добрай раніцы, таварышы! Сёння 15 лютага, аўторак, суднавы час сем гадзін...

— Чорт ведае, што робіцца,—бурчыць Ваня,—не дадуць адпачыць!..

Так, спакою цяпер нікому няма. У восем раніцы ўсе, як адзін, заняты. Група ганцаў пад кіраўніцтвам матроса Мядзвецкага ачышчае металічнымі шчоткамі ржаўчыну, працірае ачышчаныя месцы анучкамі, а затым грунтуе сурыкам. Усё судна пакрываецца цёмна-карычневымі рознай велічыні латамі і становіцца такім непрывабным, што непрыемна на яго глядзець.

Добра працуюць ганцы. Яны ўвесь час спяваюць, прытанцоўваючы на месцы; яны радуюцца, што рэйс ідзе к канцу, што скора ўбачаць сваіх блізкіх і родных. Радуюцца і таму, што надвор'е цудоўнае, сонечнае, з мяккім асвяжальным брызам.

Ганскі боцман, якога ўсе завуць па-руску Сяргеем, спяваў гучней за ўсіх, гойдаючыся на страхавачным рамяні на самым версе мачты. Ён як д'ябал працуе там, хоць вышыня над вадой больш за дваццаць метраў. Яму не страшная вышыня. Калі ён прыязджае дамоў, са спрытам кошкі ўзбіраецца на пальмы па арэхі. Вось там сапраўды вышыня!..

Сяргей прыбыў да нас з сейнера, дзе працаваў таксама боцманам. Кемлівы, рухавы, вясёлы хлопец заваяваў усеагульную сімпатыю. Ён вучыўся боцманскай справе і рускай мове ў нашага боцмана Алёшы. Калі ўпершыню пачуў рускае імя Сяргей, то папрасіў, каб і яго так звалі.

— Гана Сяргей,—гаварыў ён, стукаючы сябе ў грудзі.

З таго часу і пачалі называць яго Сяргеем. Ён марыць паехаць вучыцца ў Ленінградскае мараходнае вучылішча, каб стаць штурманам, а потым—капітанам. Цяпер жа Сяргей вельмі задаволены, што яму даверылі фарбаваць мачты.

Праз чатыры дні судна нельга было пазнаць: усё яно блішчала, як новая манета.

КРЫХУ ГІСТОРЫІ... Мы ідзём уздоўж берагоў Ганы. Белая палоска пяску ярка вымалёўваецца на фоне сакавітай зеляніны. Берагі адхонныя, але крыху далей ад лініі прыбою пачынаецца ўзгоркавая мясцовасць з мноствам вулканападобных сопак, якія тырчаць, нібы егіпецкія піраміды.

Гана... Краіна са старажытнай гісторыяй і культурай. Колькі вынесла яна гора і пакут на сваім вяку, колькі ўсякіх каланізатараў бачыла!

Пра легендарную Гану—краіну золата—ведалі яшчэ ў VI—VII стагоддзях. Пра багатую краіну расказваюць у сваіх запісках у дзесятым стагоддзі і яшчэ раней арабскія вучоныя Аль-Масудзі, Аль-Харэзмі, Аль-Якубі, Аль-Фазары. Усё ж вельмі мала засталося звестак аб гэтым народзе і яго краіне. Іншаземцам доўга не ўдавалася трапіць сюды, хоць гандаль з Ганай вёўся ўвесь час. Караваны арабскіх купцоў з цяжкіх умовах пустыні Сахары прабіваліся на поўдзень Афрыкі. Купцоў на кожным кроку падпільноўвала небяспека, але прага да нажывы падштурхоўвала іх напепад. Часам разам з купцамі адпраўляліся ў далёкія краіны вучоныя і падарожнікі, яны і пакінулі неўміручыя старонкі пра ўбачанае.

Купцы спыняліся на граніцы Ганы, далей ім ісці не дазвалялі. Па ўстаноўленай традыцыі яны раскладвалі свае тавары на зямлі, прыкрывалі іх паркалем, самі ж адыходзілі. Як толькі каля тавараў нікога не было, паяўляліся ганцы. Яны выбіралі тое, што ім падабалася, але не забіралі яго, а пакідалі побач з ім мяшэчкі з золатам. Па сігнале вярталіся купцы. Калі яны не задаволены былі гандлем, тады пакідалі золата на месцы, каб пакупнікі дадалі яшчэ. Здзелкі заключалі моўчкі, не бачачы адзін аднаго. Мала каму з арабаў удавалася пранікнуць у Гану.

Міналі стагоддзі, гандаль паступова затухаў, расказы відавочцаў пра найбагацейшую краіну забываліся.

І толькі праз многа вякоў у Гану ўварваліся небяспечныя заходнееўрапейскія авантурысты. Першымі былі партугальцы, якія ў пошуках золата, слановай косці шнырылі па ўсім свеце.

Аднойчы жыхары вёскі Эдзіна ўбачылі ў моры вялікі карабель. Ён пад ветразямі ішоў да берагу. Барабаны забілі трывогу. Мужчыны разабралі зброю, шчыты і выбеглі на бераг, жанчыны з дзецьмі ўцяклі ў зараснікі.

Некалькі чалавек селі ў спушчаную з карабля лодку і накіраваліся на бераг. І якое ж было здзіўленне жыхароў вёскі, калі яны ўбачылі ў іншаземцаў белую скуру і доўгія насы. Начальнік белых Педра д'Эскабар падарыў правадыру Ансе бутэльку рому, розныя бранзалеты, каралі, цацкі.

Правадыр перадаў начальніку белых людзей мяшэчак з золатам. Адзін з прыбліжаных д'Эскабара на знаёмым жыхарам Эдзіны афрыканскім дыялекце сказаў, што іх начальнік—пасланнік караля далёкай багатай краіны, які хоча гандляваць і сябраваць з жыхарамі гэтага краю. Гэта было ў 1471 годзе.

Прывезеныя ў Лісабон золата, арэхі, слановыя біўні ўзварушылі каланізатараў. Кароль Партугаліі рашыў пабудаваць магутную крэпасць на афрыканскім беразе, каб пастаянна рабаваць багаты край.

У 1481 годзе ў Эдзіну сабралі экспедыцыю, якой камандаваў Дыега дэ Азамбуха. Правадыр Анса вельмі добра сустрэў партугальцаў. Але калі ён даведаўся, што яны збіраюцца будаваць на беразе вялікі дом, запратэставаў. Правадыра прымусілі, пагражаючы сілай, падпісаць 20 студзеня 1482 года дагавор аб арэндзе.

Сотні афрыканцаў і каля тысячы партугальцаў пабудавалі крэпасць, і партугальцы адкрыта пачалі нахабнічаць. Жыхары Эдзіны праявілі незадаволенасць іншаземцамі. Партугальцы жорстка расплаціліся з гасціннымі гаспадарамі. Яны па загаду Дыега дэ Азамбуха спалілі вёску.

Неўзабаве да партугальцаў далучыліся галандцы, англічане, французы, шведы, немцы, датчане. У крывавай барацьбе за права грабяжу англічане былі мацнейшыя за ўсіх. Яны выжылі з Залатога Берагу сваіх канкурэнтаў.

Наша судна блізка праходзіць каля гарадоў Аксім, Такарадзі, Эльміна, Кейп-Кост, Вінеба. У бінокль добра відаць старажытныя крэпасці каланізатараў, якія служылі ўкрыццем ад народнага гневу. У сутарэннях крэпасцей знаходзіліся чорныя рабы, на гандлі якімі каланізатары нажываліся больш, чым на золаце. З крэпасцей на карабель рабоў вялі падземнымі праходамі, якія выходзілі на бераг мора. Жудасным быў лёс закаваных у ланцугі палонных: трое з васьмі гінулі ў пакутлівай дарозе і ў першыя месяцы работы на плантацыях у Амерыцы. Штогод з Залатога Берагу англійскія гандляры рабамі вывозілі каля трыццаці пяці тысяч нявольнікаў.

Доўга цягнулася барацьба ганскага народа з англійскімі каланізатарамі, і толькі 6 сакавіка 1957 года Залаты Бераг быў аб'яўлен незалежнай дзяржавай. Маладая краіна назвала сябе Ганай, як называлася яна ў старажытнасці. Гэта першая англійская калонія Афрыкі, якая дабілася незалежнасці. У гонар гэтай падзеі ў Акры на беразе мора была збудавана Арка Незалежнасці са словамі дэвізу новай Ганы: «1957 год. Свабода і Справядлівасць».

Далей будзе.

ТАЯМНІЦА КАМЕННЫХ БЛОКАЎ

ЯНЫ НЕ СТАЛІ НА КАЛЕНІ. Зборнік успамінаў і дакументаў пра канцлагер Бяроза Картузская. Выдавецтва «Беларусь», 1966.

У адным з вершаў, датаваных 1937 годам, Аляксандр Гаўрылюк пісаў:

Простирается поле позора
За оградой глухой и высокой,
И штыки стерегут вкруг забора
Тайну двух краснокаменных блоков.

Тут няма выдуманых паэтычных вобразаў. І «поле позора», і глухая высокая агароджа, і штыкі, і два чырвонакаменных блокі — гэта канцлагер у Бярозе Картузскай; паэт быў двойчы яго вязнем.

Бяроза Картузская... Урад Польшчы, напалоханы ўздымам рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху, у 1934 годзе выдае ганебны нават для фашысцкага рэжыму Пілсудскага дэкрэт аб канцэнтрацыйных лагерах. «Асобы, дзейнасць або ўчынкі якіх даюць падставу бачыць пагрозу з іх боку парушэння бяспекі, спакою і грамадскага парадку, могуць быць затрыманы і прымусова змешчаны ў месцы ізаляцыі, не прызначаныя для асоб, асуджаных або арыштаваных у сувязі са зробленым злачынствам... Пастанову аб прымусовай ізаляцыі выдае следчы суддзя па прадстаўленню ўлад, якімі дадзеная асоба была затрымана... Пастанова следчага суддзі абскарджанню не падлягае».

Усё тут коратка і зразумела: не трэба ніякага суда, ніякага следства — хапай, круці рукі, вяжы. Пілсудчыкі так і рабілі. З чэрвеня 1934 года, — з часу арганізацыі канцлагера, — да 17 верасня 1939 года ў Бярозе Картузскай было замуравана жывымі 10 тысяч чалавек.

Хто ж яны, гэтыя дзесяць тысяч? Гэта беларусы і яўрэі, рускія і ўкраінцы, палякі і літоўцы — у большасці сваёй камуністы, камсамольцы, дзеячы левых прафсаюзаў, барацьбіты супраць сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту.

Усё, што рабілася за высокай каменнай агароджай, трымалася ў вялікім сакрэце. Навакольным жыхарам пад пагрозай зняволення ў той жа лагер забаранялася нават блізка падыходзіць да агароджы, а тым болей — фатаграфаваць яе або тых, хто знаходзіцца ў лагеры.

Але пра гэтую таямніцу ведаў і з абурэннем гаварыў увесь свет.

Пра тое, што рабілася некалі ў Бярозе Картузскай, мы не павінны забываць і сёння, пакуль яшчэ існуе пагроза адраджэння фашызму і неафашызму, пакуль расісты топчуць свабоду народаў у Афрыцы, пакуль амерыканцы бясчынствуюць у В'етнаме. Вось чаму заслугоўвае ўсялякага адабрэння зборнік успамінаў і дакументаў пра канцлагер Бяроза Картузская, падрыхтаваны Інстытутам гісторыі партыі пры ЦК КП Беларусі і Архіўным упраўленнем пры Савеце Міністраў БССР пры ўдзеле работнікаў шэрагу партыйных і дзяржаўных архіваў. Успаміны непасрэдных удзельнікаў падзей у ім суседнічаюць побач з архіўнымі дакументамі, дакументамі сённяшняга дня, вершамі. Ад такой разнастайнасці матэрыялаў кніга толькі выйграе, бо ўспаміны пацвярджаюцца дакументамі, дакументы ажываюць побач з успамінамі, а вершы А. Гаўрылюка афарбоўваюць усё гэта пафасам глыбокага драматызму.

Цяжка заставацца раўнадушным, чытаючы гэтую кнігу. Вось адзін з эпізодаў лагернага жыцця, пра які расказвае былы вязень С. Труцько: «Паліцэйскія пачалі ганяць мяне і біць. Ганялі і білі доўга. Потым накіравалі да каменданта блока. Той папытаўся, адкуль я, і загадаў за тры хвіліны распрануцца і разуцца. Я распрануўся дагала. Ён загадаў мне павярнуцца некалькі разоў кругом і, звяртаючыся да паліцэйскіх, сказаў: «О, яшчэ можна!» Паліцэйскія зноў пачалі мяне катаваць. Камандуючы то легчы, то ўстаць, то бягом, то крокам, яны збівалі мяне, а потым загналі ў вялікую пустую камеру і загадалі, каб я лёг на цэментовую падлогу, склаўшы рукі на грудзях, і не варушыўся. У гэтым становішчы я прабыў каля гадзіны. Потым прыйшоў паліцэйскі і пачаў мяне муштраваць. Ён прымусіў хадзіць «качыным крокам», падскокваць упрысядкі і пры гэтым за кожным разам біў мяне палкай. Я знясілеў і ўпаў».

Вязняў білі на «рабоце», у прыбіральні, у камерах, на допытах, у карцары і нават, калі яны спалі. Іх марылі голадам, прымушалі рабіць нікому не патрэбную работу, не давалі па некалькі дзён мыць рукі, распраналі дагала і са здзекам, пад ідыёцкія насмешкі доўга разглядвалі голае, усё ў сіняках і драпінах цела. Асабліва лютавалі паліцэйскія, калі ім не ўдавалася зламаць высокі маральны дух вязняў. Так у маі 1936 года загінулі беларускі селянін А. Мазырко і студэнт з Вільна А. Германіскі. Праз якіх два месяцы пасля «пасялення» ў лагеры не мог трымацца на нагах і А. Гаўрылюк.

І ўсё-такі А. Гаўрылюк пісаў:

Надо выдержать, выстоять надо,
Вы сильней, чем стихия, вы — люди!
Мир прекрасен в борьбе и дерзанье.
Тот, кто мира такого частица,
Тот пройдет через все испытанья,
Тот угроз и смертей не страшится!

Большасць вязняў канцлагера і была часцінкай такога свету. Нават у тых нечалавечых умовах, калі за спробу загаварыць з суседам, за абрывак газеты, за дапамогу таварышу збівалі да паўсмерці і кідалі ў сыры і халодны карцар на верную гібель, камуністы згуртоўвалі людзей, аказвалі ім усялякую дапамогу і падтрымку. У лагеры існавалі падпольныя камуністычныя тройкі, якія прадаўжалі дзейнічаць і пасля таго, як у 1938 годзе на падставе ілжывых абвінавачанняў выканком Камінтэрна прыняў памылковае рашэнне аб роспуску кампартыі Польшчы і яе састаўных частак — КПЗБ і КПЗУ. Камуністы ўсялялі ўпэўненасць у перамозе, пачуццё высокай чалавечай годнасці, паказвалі прыклад таго, якім павінен быць сапраўдны рэвалюцыянер. Л. Эйгорн у сваіх успамінах піша, што з Картуз-Бярозы «на свабоду выходзілі больш загартаванымі, поўнымі рашучасці прадаўжаць барацьбу да перамогі».

Ды і само з'яўленне на кніжных паліцах гэтага зборніка з'яўляецца яшчэ адным пераканаўчым сведчаннем, што былыя вязні канцлагера Бяроза Картузская не склалі зброі і да сённяшняга дня. Трэба мець вялікую мужнасць, каб сесці за пісьмовы стол і зноў хвіліна за хвілінаю перажыць жахі лагернага жыцця. Але ж іх расказ — не толькі пра гэтыя жахі. Гэта толькі фон, на якім яркім водбліскам адлюстроўваецца рэвалюцыйная барацьба. Дух барацьбы за свабоду, за дэмакратыю праходзіць праз увесь зборнік. І ў гэтым не толькі галоўная вартасць зборніка, але і галоўная яго выхаваўчая каштоўнасць.

Яўген ШОРАХАЎ.

ПРАЎДА ПАЧУЦЦЯ

I

Як пасля бурнага і спорнага ліўня, у беларускай паэзіі апошнім часам наднялося і зазелянела адразу многа маладых парасткаў. Першыя зборнікі вершаў выдалі Васіль Зуёнак («Крэсіва»), Хведар Чэрня («Добрай раніцы, людзі!»), Мікола Кусянкоў («Жывіца»), Анатоль Сербантовіч («Азбука»), Анатоль Канапелька («Зямная сімфонія»), Мікола Маляўка («Едуць маразы»), Аўгіння Кавалюк («Маўклівыя скарбы»). Мы былі знаёмы з іх творчасцю па перыядычным друку, але першая кніга—гэта ўжо зусім новая якасць. Гэта ўжо туманнасць, якая стала планетай—са сваёй формай, кліматам, фаунай і флорай і нават са сваім адметным колерам.

Адразу ж адзначым адну абнадзейваючую акалічнасць: у літаратуру прыйшлі розныя паэты, не падобныя адзін на другога. Пры ўсіх недахопах, зусім зразумелых у першых кнігах, пры ўсіх *пагрэшнасцях* у змесце і стылі, якія тлумачацца нявопытнасцю, нельга не адзначыць, што В. Зуёнак, напрыклад, які аддае перавагу вобразу, часта запазычанаму з арсенала народнай паэзіі і «ўстаўленаму» ў вельмі сучасны верш, адрозніваецца ад М. Кусянкова, які схіляецца да простага, плаўнага, рэалістычнага апавядання, да бытавой «заземленасці»; што энергічны, палемічны «байцоўскі» верш А. Сербантовіча, паэта, які, праўда, яшчэ не зусім разумее, з кім іменна хочацца яму ўступіць у бойку, не пераблытаеш з вершам Хв. Чэрні, у якога пераважае імкненне да сімволікі, да абстракцыі, да вырашэння «сусветных» пытанняў; што стрыманая страснасць і дакладнасць радка ў М. Маляўкі супрацьлеглая злёгку сентыментальнаму настрою і традыцыйным рытмам у вершах А. Канапелькі.

У той жа час у маладых паэтаў ёсць—і не можа не быць—вельмі многа агульнага. У кнізе вопытнага паэта заўсёды ёсць нейкі стрыжань, касцяк. Гэтым касцяком можа быць або тэматыка вершаў, прысвечаных аднародным, улюбёным для паэта з'явам рэчаіснасці, або адзінства аўтарскіх адносін да розных з'яў той жа рэчаіснасці, нават калі яны і вельмі далёкія адна ад другой. Вось гэтага касцяка, стрыжня і не знаходзіш іншы раз у першых кнігах маладых паэтаў.

Тэматычны калейдаскоп у кожнай з іх паўтараецца на дзіва паслядоўна. Для кожнай кнігі абавязковыя вершы пра дзяцінства ў роднай вёсцы, пра маці, пра хлеб, пра першае каханне, прыроду і космас. Кнігі ў цэлым нагадваюць дарожныя нататкі, народжаныя ў выніку паездкі па сваёй ўласнай біяграфіі, у якой заўважаецца не заўсёды самае істотнае, але заўсёды—блізкае і знаёмае.

Усё гэта натуральна. Галоўны і зразумелы клопат маладога паэта—перш за ўсё пра тое, каб замацавацца ў якасці чалавека, здольнага, у адрозненне ад вялікага мноства іншых людзей, пісаць вершы,—і яму пакуль не карціць дэталёва вывучаць жыццё, старанна адбіраць такія ўражанні, якія толькі і могуць найлепшым чынам ахарактарызаваць і час, і самога аўтара. Гэта прыходзіць пазней.

Ёсць яшчэ адна рыса, характэрная, бадай, для ўсіх першых зборнікаў вершаў: кожны з іх відавочна падзяляецца як бы на дзве палавіны: у першую ўваходзяць вершы, якія можна назваць адным вельмі простым словам—добрыя, у другую ж тыя, якія можна назваць такім жа простым словам—дрэнныя. Ніхто дакладна не ведае, што можна лічыць добрым, а што дрэнным вершам, але пэўна вядома, што пасля прачытання аднаго верша чытач у думках, а іншы раз і ўголас гаворыць: «Здорава!», «Добра!», «Правільна!», а прачытаўшы другі, паціскае плячамі, крывіцца, як ад кіслага, ставіць на палях пытальнікі...

Крытыкі, якія рэцэнзуюць кнігі маладых паэтаў, ахвотней гавораць пра першую іх палавіну, а ў другую заглядваюць рэдка. А што ж там, у гэтай другой палавіне? Паэту, асабліва маладому, гэта трэба ведаць, каб быў цвярдзейшым, больш упэўненым і самастойным яго наступны крок.

II

Прывядзём—поўнасцю або часткова—тры вершы розных паэтаў.

Лячу я,
самалёт мяне вязе.
Здаецца
(з-за аблок усё відаць!),
Што трактар не спяшаючы паўзе,
І хочацца прыкрыкнуць, падагнаць...
Вось закрычу. Штосілы закрычу
(О голас,
загрымі і падгані!).
Ды толькі схамянуся і маўчу
Успомніўшы,
што я у вышыні...

А. Сербантовіч. «Лячу я...»

Знай адно: перад наступленнем
Я разведчыкам тут іду;
Пойдзе ўслед тваё пакаленне,
Наступаючы на мерзлату.

М. Кусянкоў. «Ліст да сына».

Дождж прабівае кроны кроплямі
І цэліць у мяне ва ўпор.
А я стаю пад тымі кронамі,
Наўкол
шумлівы стогне бор.
А нада мной — аблокі-віцязі
Штораз скрыжоўваюць мячы.
О, як знайсці цяпер тут выйсце мне
І бору
чым
дапамагчы?

А. Канапелька. «Рабінавая ноч».

На першы погляд здаецца, што ў прыведзеных радках няма нічога агульнага, хіба толькі тое, што іх цяжка аднесці да лепшых здабыткаў маладых паэтаў. Між тым агульнае ў іх ёсць і акрамя гэтага.

Лірычны герой верша А. Сербантовіча з вышыні, з самалёта, убачыў, як марудна паўзе па зямлі трактар. *Гэта яго так усхвалявала, што* яму захацелася сваім «грымучым» голасам падштурхнуць трактар. У рашаючы момант ён, праўда, успамінае, дзе знаходзіцца, і толькі гэта ахалоджвае яго.

Чаму ён сябе так дзіўна паводзіць? Справа, нам здаецца, была так: паэт ляцеў у самалёце і ўбачыў на зямлі трактар, які рухаўся павольна. Малюнак застаўся ў памяці, аб гэтым захацелася напісаць. Але калі ўзяць і проста напісаць: «Я ляцеў у самалёце, а ўнізе, па зямлі, вельмі марудна рухаўся трактар», то гэта не зробіць на чытача ніякага ўражання. Таму з'явілася патрэба дадаць да ўбачанага *нешта ўзнёслае: прымусіць, напрыклад*, лірычнага героя, каб ён адчуў у сабе жаданне памагчы трактару. Такім чынам, можна будзе паказаць героя вельмі ўражлівым, неспакойным чалавекам, які валодае задаткамі змагара. Але такое жаданне прыводзіць да таго, што аўтар верша (лірычны герой таксама) гаворыць пра тое, што ён хутчэй за ўсё **не адчуў**, а выдумаў, і ў што цяжка, нават немагчыма, паверыць.

Герой працытаванай страфы з верша М. Кусянкова піша сыну пісьмо, якое пачынаецца такімі радкамі:

Раскажу табе ўсё па парадку:
Сёння, як пачынала днець,
Зноў абнюхваў нашу палатку
Крывалапы Мішка —
мядзведзь.

Звярнуўшы ўвагу на тое, як проста і натуральна пачаты верш, адзначым, што сын, якому адрасавана пісьмо, відаць, яшчэ малы, бо інакш чаму б бацька называў у размове з ім мядзведзя—Мішкам? Гэта прымушае інакш ставіцца да страфы, у якой гаворыцца пра разведчыка, пакаленне і наступленне на мерзлату. Раней можна было лічыць яе хоць і некалькі шаблоннай, але ва ўсякім выпадку дапушчальнай у пісьме бацькі да сына адпаведнага ўзросту. Цяпер жа становіцца відавочна, што яна прыдумана, што яе ва ўяўным—няхай так!—пісьме быць не магло. Нельга ж паверыць, *што бацька будзе пісаць* у пісьме да малога пра задачы, якія трэба будзе яго—малога—пакаленню вырашаць.

Тут зноў атрымалася тое ж самае: як жа, думаў, мусіць, паэт, пісаць у вершы толькі пра мядзведзя ды тайгу, не намякнуўшы, якая будучыня гэтую тайгу чакае, не расказаўшы пра грандыёзныя задумы і планы яе пераўтварэння! І ён гаворыць зноў-такі аб пачуцці неперажытым, непраўдзівым, якое з'явілася толькі таму, што аўтару захацелася, каб яго герой быў крыху лепшы, чым ён ёсць на самай справе.

Героя верша У. Канапелькі «Рабінавая ноч» застала навальніца ноччу. Звычайна людзі шукаюць у лесе прытулак ад раз'юшанай стыхіі. Герой верша заклапочаны іншым: як памагчы лесу? Але што пагражае лесу? Навошта памагаць? І ці не здаецца крыху гумарыстычнай сітуацыя, у якой герой, ратуючыся ад навальніцы сам, заняты галоўным чынам **пошукамі** сродкаў, каб памагчы лесу, што прытуліў гэтага самага героя?.. Фантазія? Так. Але не якая-небудзь звычайная, а іменна фантазія пачуцця—прыдумляецца перажыванне, якога не было, у якое немагчыма паверыць, акрамя ўсяго іншага, таму, што перад ім нічога не было такога, з чаго яно вынікала б. Гэтае перажыванне з'яўляецца як бы само сабой, з ніадкуль, і прыклейваецца да жывога цела верша, як бутафорская барада да падбародка акцёра.

«Укрой меня, тайга глухая», спяваецца ў народнай песні. І гэта натуральныя адносіны да лесу—абаронцы, карміцеля. Іх, гэтыя адносіны, зразумела, можна пераасэнсаваць, *аднак* пераасэнсаванне кожны раз павінна грунтавацца на трывалым фундаменце перажытага, адчутага. У вершы «Рабінавая ноч» такога фундамента няма.

...Аўтару гэтых радкоў неяк давялося «дзікім спосабам» адпачываць на Нарачы. Трэба было распаліць касцёр. Знайшоўся шматок газеты (мяркуючы па шрыфту—«Литературная Россия») з адной-адзінай страфой з нейкага верша. Страфа была такая (правільнасць знакаў прыпынку не гарантуецца):

Был ли я богатым?
Думаю, что не был.
Был ли я счастливым?
Думаю, что был.
Где я только не был!
Что я только не пил:...

Радкі спадабаліся. Была ў іх нейкая сумная разважлівасць бывалага

чалавека, які многа паражыў на сваім вяку. Я нібы яго ўбачыў: сядзіць пажылы, стомлены, моцны чалавек, перабірае ў памяці падзеі свайго неспакойнага і нялёгкага жыцця, у якім шчасце ўсё ж такі было, і піша аб гэтым шчасці—шчасці жыць. Ну, а што ўсё-такі ён піў?

Зори пил
и росы утренние пил.

Адбылася дзіўная перамена: перада мной ужо не было моцнага і стомленага чалавека; замест яго з'явіўся анёл з крыламі з ружовага капрону, які прагане смагу толькі расой і нектарам на сенажацях. Яшчэ раз прачытаныя радкі памаглі ўявіць такі малюнак: напісаў чалавек «что я только не пил» і ўспомніў, адарваўшыся ад паперы, усе свае халасцяцкія пагулянкі, далікатнае піцво на званых абедах, бутэльку салодкага партвейну, выпітую з каханай,— успомніў, усміхнуўся і прамармытаў: «Чорта лысага я пра гэта скажу: яшчэ падумаюць—алкаголік!.. Ды і рэдактар усё роўна выража...». І напісаў «зоры» і «росы». А мне, раззлаванаму, захацелася прадэкламаваць:

Водку пил —
и росы утренние пил.

Не так музыкальна, не так мілагучна, але больш натуральна, нарэшце, сумленна, бо куды больш праўдзіва.

Пасля гэтага паперка была спалена. Тры першыя радкі сталі агнём, чацверты—дымам.

III

Формы праяўлення няпраўды пачуцця, «лірычнай няшчырасці» (няхай даруюць чытачы тэрмін, якім давядзіцца карыстацца, абазначаючы ім толькі тое, што ўваходзіць у сферу паэзіі, але ніяк не побыту) вельмі разнастайныя. Самая ж пашыраная—абыякавасць да тэмы верша. Вельмі часта маладыя—ды і не толькі маладыя—паэты прыступаюць да работы над вершам, не адчуваючы ні любві, ні нянавісці да таго, пра што яны будуць пісаць, і пішуць толькі таму, што такая ўжо прафесія. І гэта, бясспрэчна, адбіваецца на вершы.

Зразумела, што даказаць, быццам аўтар пэўнага верша зусім не быў зацікаўлены тэмай, надзвычай цяжка, нават ці магчыма наогул. Паэт—калі ён і прызнае верш няўдалым, а бывае гэта надзвычай рэдка, у такім выпадку скажа, што ён проста не здолеў выказаць свае пачуцці. Але гэта толькі будзе азначаць, што ён над вершам працаваў мала. Гэта ж якраз і выкажа яго сапраўдныя адносіны да тэмы, а зацікаўленасць, страсць, сапраўднае пачуццё ўсё роўна прарвуцца, усё роўна выглянуць хаця б у адным радку, адным вобразе.

Хв. Чэрня ў вершы «Нараджэнне волата» піша:

Калі ж на месца ўляглася рама
І да драбніц ўсё праверылі
канструктары,
Як два асілкі, цэхавыя краны
Вакол яго затупалі, застукалі.

І немагчыма паверыць, што гэтыя сухія, сумныя, пратакольныя радкі народжаны гарачай любоўю да таго, пра што ў вершы расказваецца. Ды і ці магло тут быць моцнае пачуццё здзіўлення, захаплення? Падзея ж сама па сабе стала даўно звыклай, будзённай—і ў гэтым няма нічога зневажальнага для самой падзеі, гэта значыць для ідэі прамысловай вытворчасці вялікагрузных аўтамабіляў або чаго-небудзь накшталт гэтага. І гэты радок—а іменна з такіх складаецца ўвесь верш—не хвалюе чытача перш за ўсё таму, што не хваляваў ён самога аўтара.

Калі М. Маляўка ў вершы «Паштовыя пераводы» паведамляе:

Не выручаць хлопцы зборамі
На танныя піва-воды.
Прыходзяць, радуюць здарава
Паштовыя пераводы,—

то і ў гэтым выпадку ў аснову верша лёг факт настолькі звыклы, настолькі празаічны (бо і радасць ад яго бывае надзвычай празаічная), што не верыцца, быццам ён, гэты факт, прымусіў моцна біцца сэрца паэта, біцца так, што той не вытрымаў, схапіўся за аловак і паперу.

Абыякавасць да тэмы верша асабліва прыкметная, калі тэма для свайго ўвасаблення патрабуе слоў высокіх, слоў запаветных, здабытых з самога сэрца. Між іншым, тут трэба ўдакладніць: не высокіх слоў—таму што іншы раз пад імі разумеюць такія, якія быццам у вышэйшай ступені эмацыянальныя самі па сабе—а, відаць, самых простых, але затое ўжо самых трапных, незамянімых, адзіных.

Калі А. Канапелька ў вершы «Нашчадкі і равеснікі» піша:

Мы прадаўжаем Рэвалюцыю!
Яе стваральнікі,
равеснікі
Прайшлі віхуры-буры лютыя
З партыйным гімнам—
нашай песняю,—

то сумненне выклікае не аўтарская грамадзянская пазіцыя, выказаная з гранічнай праматой і яснасцю, не канцэпцыя адзінства пакаленняў у працяглай і цяжкай барацьбе за пераўтварэнне грамадства, супраць якой ні-

хто ўжо не пярэчыць, а тое, што паэт звяртаецца, каб выказаць гэтае пачуццё адказнасці за развіццё рэвалюцыі, да слоў цьмяных, нежывых, многа раз ужываных. Раўнадушша да тэмы, якое відаць з першага чытання, непазбежна абарочваецца дыскрэдытацыяй тэмы. Сапраўды. Рэвалюцыя ў гэтым выпадку магла б сказаць так, як у старажытныя часы сказаў адзін вельмі мудры чалавек: не вымаўляйце імя маё без патрэбы. Да такога вываду чытач прыйдзе яшчэ і таму, што заключная страфа таго ж верша:

З партыйным гімнам—
нашай песняю—
Прайшлі віхуры-буры лютыя...
Мы прадаўжаем Рэвалюцыю,
Яе нашчадкі і равеснікі!—

напісана быццам знарок для доказу таго, што словы і радкі ў вершы можна як хочаш мяняць месцамі. Выходзіць, што аўтар не здабыў іх «з артэзіянскіх людскіх глыбінь», а ўжыў гатовыя блокі, накшталт тых, якія ідуць на мантаж сучасных дамоў.

Адам Міцкевіч у «Пане Тадэвушы» параўнаў любоў да радзімы са здароўем, якое пачынае напамінаць аб сабе чалавеку тады, калі ён яго траціць. Чытанне ж вершаў А. Канапелькі «Радзіме»:

Тваім дыханнем перапоўнен я.
Тваім сумленнем матчыным асветлен,
І слухаю, як поўніцца зямля
Настоем працы—
Жытнім ветрам,—

пераконвае ў тым, што аўтар яго яшчэ не адчувае вострай неабходнасці выказацца па закранутай тэме, яшчэ не адчуў пакуты любві да радзімы і болю за лёс рэвалюцыі.

Сказанае, аднак, не азначае, што маладога паэта трэба ў заканадаўчым парадку абавязаць пісаць выключна «з кроўю». Самаабмежаванне, якое вядзе да паступовай страты веры ў свае сілы, таксама шкоднае. Ды такое «заканадаўства» не толькі смехатворнае і нерэальнае, а проста бескарыснае—усё роўна маладыя паэты, якія маюць патрэбу ў звычайнай для кожнай прафесіі трэніроўцы, будуць пісаць пра ўсё. Іншая справа—друкаваць. Чытач не даруе паэту раўнадушша да сваёй справы, але ён адплаціць гарачай любоўю таму, хто, падобна Пушкіну, «высыпал из мира души своей только выношенные, вызревшие поэтические фантазии, которые сами рвались наружу». Так пісаў Бялінскі.

IV

Святая цішыня...
І раптам гром,
Страшэнны выбух аглушыў мяне.
«Бывай, Радзіма!»—
выбіта штыком
На ссечанай асколкамі сцяне.

Так піша А. Канапелька ў вершы пад назвай «У Брэсцкай крэпасці». Аб уражанні, якое зрабіў на героя верша надпіс, аўтар гаворыць так, нібыта герой да гэтага часу жыў на пустынным востраве, быццам не было кніг, фільмаў, карцін, нарэшце, вершаў пра такія надпісы, быццам ён упершыню ў жыцці пачуў пра мужнасць людзей. Безумоўна, такія надпісы будуць хваляваць, пакуль жывы чалавек, але—хваляваць, а не ашаламляць, адкрываць вочы, а не асляпляць, прымушаць думаць, а не здзіўляць. Хутчэй за ўсё, такой і была поза героя, які ўбачыў надпіс, спыніўся ў роздуме і ціхай задуменнасці, у затоеным і сумным хваляванні.

У вершы—тая ж няпраўда пачуцця, толькі на гэты раз яна прымае форму неабгрунтаванага перабольшвання. слова-цень куды даўжэйшае за прадмет-пачуццё, чым можна было б заўважыць пры пэўнай вышыні сонца.

Больш за ўсё гэты недахоп маюць вершы пра каханне. Абавязковыя, як ужо гаварылася, для кожнага зборніка, яны нясуць на сабе тую ж адзнаку перабольшанага захаплення героя сваімі ўласнымі адчуваннямі. Як і ва ўсім іншым, у іх на дзіва рэдка захоўваецца мера, і ў выніку чыстае, яснае, трапяткое пачуццё паказваецца, як спапяляючая страсць:

І чую, як дзікая рэўнасць
Страляць пачынае ў сэрца,
А з дна яго падымаецца
Трывогі маёй ураган...

Магчыма, усё гэта было— і каханне без узаемнасці, і рэўнасць, але страшныя словы—«дзікі», «ураган»—давялі пачуццё героя верша Хв. Чэрні «Людзі нешта выдумваюць»... да маштабаў неверагодных, грандыёзных, проста-такі касмічных.

Зразумела, у такіх перабольшваннях «вінаваты» іменна тыя словы, якія ў лірычных вершах ужо вельмі даўно зніклі. Цяпер у паэзіі наогул аддаюць перавагу словам суровым, скупым і дакладным. Слова цяпер не выкрыкваюць, а ціха прамаўляюць.

У вершы А. Сербантовіча «Для мяне ты зусім не рэліквія», быццам бы больш стрыманым і, відаць, больш сучасным, можна прачытаць такое:

Для мяне ты зусім не рэліквія,
Ты—і радасць мая,
і рэлігія.
Ты зямная.
І ты—святая.
На багіню падобна рысамі.
Ты—ікона,
але не тая,
Што Рублёвым напісана.
Чую голас твой—
звон маленькі—
І бягу,
І гатовы да вечара (?)
Прад табою стаяць на каленях...

Поза, у якой мы пакідаем героя верша, закончыўшы цытаванне, гэта поза рыцара з куртуазнага рамана. Рыцар гэты мог сказаць тыя словы, якія гаворыць герой у вершы Хв. Чэрні, працытаваным вышэй. Але А. Сербантовіч ідзе яшчэ далей, аж да самай рэлігіі. Ідзе не сам—яго вядзе рыфма «рэлігія-рэліквія», якая яму спадабалася. Галоўнае, аднак, не ў гэтым. Узнікае ўражанне, што паэт нават не меў на ўвазе выказаць у вершы простае і сардэчнае «я цябе вельмі кахаю», але ўсе сілы скіраваў на тое, каб сказаць: «Вось якія вершы я магу напісаць пра каханне!» А ў такім разе, якая там ужо дакладнасць слова, якое там каханне да дзяўчыны — тут падавай рэлігію, Рублёва, багіню, стаянне на каленях, адным словам, поўны набор рамантычных штампаў, якімі карысталіся яшчэ рамантыкі.

Што такое ўражанне—не вольны вымысел, можна, між іншым, пераканацца, прачытаўшы верш таго ж аўтара, які пачынаецца такімі радкамі: «Я не люблю кампанійкі. Я да цябе ўцяку. Ты ў сіненькім купальніку ўбягаеш у раку...» Навошта? Аўтар сам адказвае на гэтае пытанне: «...пра цябе я некалі такое напішу: «Я не люблю кампанійкі...» і г. д. Аўтар, відаць, бяжыць да дзяўчыны перш за ўсё для таго, каб напісаць потым пра гэта вершы, ну, і заадно—пра дзяўчыну. Перш за ўсё нараджаецца задума верша, сцэнарый, а потым ужо ідзе ў адпаведнасці з распрацаваным сцэнарыем сама дзея.

Думаецца, што ўсё гэта—ад нявопытнасці. Хочацца верыць, што яна будзе пераадолена, бо для гэтага ёсць шмат падстаў.

Вышэй гаварылася пра героя верша А. Сербантовіча, які ляціць у самалёце. На тую ж тэму ёсць верш і ў Хв. Чэрні «О, незямны гіпноз аэрадромаў!..» У ім—такія радкі:

I сам сабе бяссільным я здаюся,
I тым, што быў, ужо не той, не той...

Хіба мы не адчувалі, летучы ў самалёце, тую ж бездапаможнасць? I хіба не натуральнае пачуццё, з якім герой ступае на зямлю:

I зноў я, вялікі і ўсясільны
Антэй, якога адпусціў Геракл.

Ды і ў таго ж экспансіўнага А. Сербантовіча, які занадта часта пераступае мяжу натуральнасці, нечакана ў вершы «Першакурсніцы» прарываецца простае і шчырае:

Падыходзяць да вас ў каўбоечках,
Падыходзяць у штоніках вузкіх...
I прызнацца, робіцца боязна
За сунічныя вашы вусны.

Вершы пра хлеб. У большасці сваёй яны традыцыйныя. «Хлеб у дарогу» М. Кусянкова, можа быць, нават слабейшы за іншыя, але вось як ён заканчваецца:

Мы калгаснай сям'ёй шматлікай
Выйдзем зноўку вясной у поле,
Каб краіне ў дарозе вялікай
Хлеба
        не пазычаць ніколі.

Гэта—праўда пачуцця: мы занадта добра ведаем, якія абставіны абумовілі гэтыя радкі, мы самі думаем іменна так.

Удовам і дзецям, якія засталіся без бацькоў, прысвечана многа вершаў. М. Маляўка здолеў не паўтарацца:

Агонь спапяліў пліту,
Мае сябры нястала
Крышылі хлеб кату,
Мачалі бульбу ў сала.
А ў нас былі пасты
I ў радасныя святы.
Апраўдвалася ты:
— У іх, сынок, таты.

I гэта—праўда; іменна такім помняць дзяцінства паэтавы аднагодкі.

Усе гэтыя—і не толькі гэтыя—радкі не могуць не пераканаць у тым, што жывое праўдзівае пачуццё ёсць у вершах маладых паэтаў і што яны здольны выказаць яго словамі.

V

Яшчэ некалькі слоў аб прыдуманых пачуццях і казусах, якія з гэтым звязаны.

У вершы «Вятры зямныя—ганцы кантынентаў...» А. Канапелька па незразумелай прычыне «выдае» гэтай з'яве прыроды столькі пахвальбы, што паступова яна ператвараецца ў гімн вятрам—і не якім-небудзь сімвалічным, а самым звычайным: руху паветра пад уздзеяннем тэмпературных і іншых ваганняў у атмасферы. Верш завяршаецца наступнымі сцверджаннямі:

...Вятры зямныя
        патрэбны космасу (?),
Вятры зямныя
        патрэбны нам.
Так патрэбны,
        як скібка хлеба (?),
Як жытні колас (?) і першы гром,
Як лесу—песні (?),
Як птушкам—неба (??),
Як дзецям—
        родны бацькоўскі дом (???).

Ці знойдзецца хаця б адзін чалавек, які паверыць у тое, што вецер патрэбны людзям, як хлеб, як бацькоўскі дом? Ну, давайце паглядзім на ўсё гэта звычайнымі чалавечымі вачыма—убачым старую, якая ледзь ідзе, сагнуўшыся пад напорам халоднага лістападаўскага ветру; убачым вартавога, які стаіць на пасту, і яго пранізвае да касцей сцюдзёны вецер; убачым мантажніка-вышынніка, які праклінае гэты вецер,—ды ці мала мы каго ўбачым! Але, можа быць, мы безнадзейныя празаікі? Можа, нам недаступны нейкі тайны сэнс паэтычнага? Але тады што ж гэта за паэзія, у якой няма нічога зямнога, у якой усё насуперак зямному, рэальнаму, праўдзіваму? Вось і выходзіць, што гэта неадольная любоў да ветру проста прыдумана. Яна не вытрымлівае нават самай нясмелай праверкі думкай.

Каб прасачыць, як выдуманае, «прыплеценае» пачуццё разбурае першапачатковы сэнс твора, цікава прачытаць верш А. Сербантовіча, названы па першаму радку:

Ах, глядзі: ліхтароў навешана
I на хатах і на слупах.
Для мяне ты ўся—ранейшая,
Для цябе я—даўно прапаў.

Верш прысвечаны каханай. Першыя два радкі—пейзаж—неабавязковы, але, відаць, патрэбны для стварэння настрою, для інфармацыі: дзе адбываецца дзеянне, у якую пару сутак і г. д.

Езджу ўсё і шукаю нечага,
Хоць казала ты мне сама,
Што на свеце нічога вечнага
Не было і няма.

Сітуацыя разгортваецца і праясняецца: відаць, пасварыліся аж да разрыву, лірычны герой, як Яўгені Анегін пасля дуэлі, многа ездзіць, шукаючы нечага. Чаго іменна? Не сказана. Ды і не трэба гаварыць, таму што ясна: нечага ўзамен таго, што было, бянтэжыць толькі сцверджанне каханай, быццам на свеце няма і не было нічога вечнага, але тут можна меркаваць: яна гаварыла пра тое, што няма вечнага кахання. Уявіць іншае немагчыма, бо ўсё іншае выходзіць за акрэсленыя даволі дакладна межы тэмы.

Падарожжы нас толькі лечаць,
I гатоў я сцвярджаць зноў і зноў,
Што на свеце заўсёды вечная...

Цікава... Як жа здолее паэт узвысіцца над тым, што адбылося?.. Вечнае, гаворыць ён, ёсць. Што ж гэта?

...Да Радзімы сваёй любоў.

Вось табе і на! Маланкавы пераход кахання да жанчыны ў любоў да Радзімы—проста так, без унутраных сувязей аднаго з другім, без падстаў, без адзінага «прамежкавага» звяна паміж імі!

Некалі Чэхаў жартам раіў чалавеку, якому здрадзіла жонка, радавацца, што яна не здрадзіла радзіме. У прыведзеным вершы гэтая парада ўспрынята ўсур'ёз, паміма волі аўтара так іменна і атрымалася. Пачуццё высокае, шчырае, у вышэйшай ступені пахвальнае, але «прыплеценае» ні к сялу ні к гораду, адпомсціла за вольнае абыходжанне з ім.

VI

Ёсць, здаецца, яшчэ адна прычына, па якой вершы, быццам нядрэнна задуманыя і нават «моцна» напісаныя, тыя, якія маглі б быць у «добрай» палавіне кнігі, тым не менш аказваюцца ў той, што мы ўмовіліся назваць «дрэннай». Прычына гэтая—няпэўнасць, няяснасць пачуцця, якое выказана ў вершы. Тут маецца на ўвазе не тое вельмі каштоўнае для паэта ўменне своечасова спыніцца, пакінуць быццам недагаворанай фразу, думку і даць магчымасць чытачу дагаварыць яе самому. У гэтым выпадку фраза, думка, пачуццё павінны быць намечаны абсалютна ясна і дакладна—толькі тады чытач здолее зразумець і адчуць тое, што хаваецца іншы раз за шматкроп'ем. Гаворачы ж пра няпэўнасць пачуцця, маюцца на ўвазе такія вершы, у якіх гэтае ўяўнае шматкроп'е расшыфраваць немагчыма, хоць гаворка ідзе пра рэчы не надзвычай складаныя.

Няпэўнасць пачуцця ўласціва многім вершам М. Маляўкі. Між іншым, гэтая акалічнасць зусім не ставіць першую яго кнігу ніжэй за астатнія, успомненыя тут, і не прыніжае яе несумненных якасцей. Моцны верш, густая вобразнасць і нейкая асаблівая мужная стрыманасць выгадна адрознівае яе ад астатніх. Але тым больш дзіўна, што гэтаму здольнаму паэту ўласціва некаторая абыякавасць да яснасці думкі і пачуцця ў вершы.

Ён піша, напрыклад, у вершы «Казка»:

Пры кожнай сустрэчы баюся:
У зрэнках,
        вільготных ад плачу,
Аднойчы не адаб'юся,
Аднойчы другога ўбачу...

Лірычны герой верша трывожыцца: над ім можа ўзяць верх сапернік. Што гэта так, а не інакш, пераконвае боязь героя ўбачыць саперніка ў вачах каханай: ці ж можа нялюбы адбіцца ў іх, запоўніць іх!

Але наступныя строфы абвяргаюць першую: выходзіць, бацька дзяўчыны хоча выдаць яе за другога. Герой прапануе каханай усыпіць бацьку і ўцячы. Гэта гранічна простая думка выказана, між тым, вельмі туманна:

Дай зелля з чароўнага рога,
Каб бацька заснуў нелюбімы,
I клікалі ўдовы старога
Гарачымі вуснамі ў прымы.

Сітуацыя, як у той старой песні: «была бы только ночка... была бы только тройка...» *Але як гэта бацьку, які заснуў ад зелля, будуць клікаць удовы?* Больш таго, выяўляецца, што герой, прапануючы каханай уцячы разам з ім, знаходзіцца, аднак, недзе ў іншым месцы:

> І ведаеш яр каля дачы,
> Дзе з неба зняў
> і ў далонях
> Качаю я месяц гарачы (?).

Зразумела, ураджанне няпэўнасці складаецца не заўсёды толькі таму, што сам аўтар не зусім ясна ўяўляе, што менавіта ён хоча сказаць. Вельмі часта яно—вынік звароту да выпадковых слоў. Пра гэта можна было б пагаварыць, закрануўшы некаторыя пытанні «тэхналогіі» верша, але гэта было зроблена ў большасці рэцэнзій на кнігі, пра якія тут вядзецца гаворка.

Тэхніка вершаскладання—што б там ні казалі—справа нажыўная; пройдзе час—акрэпне рука, знойдуцца звонкія рыфмы, свежыя вобразы і дэталі, паявіцца вопыт. Але ніякі вопыт, ніякая тэхніка не змогуць схаваць або замаскіраваць няпраўду пачуцця, аб якім гаворыць паэт.

Некалькі гадоў назад на сцэнах многіх тэатраў ішла п'еса ўкраінскага драматурга Лявады. П'еса была напісана на матэрыяле навукова-фантастычным, у ёй была такая сцэна: на Зямлі атрымана паведамленне, што адзін з касмічных караблёў, якія адправіліся на далёкія планеты, пацярпеў аварыю. Касманаўт загінуў. Той, хто рыхтаваў карабель да палёту, павінен быў ляцець на ім, але быў заменены тым, хто пасля загінуў. Касманаўт, які загінуў, і той, хто застаўся на Зямлі, былі закаханы ў адну дзяўчыну. І вось той, што застаўся жывы, гуляе ў шахматы з робатам. Калі між імі заходзіць гаворка пра загінуўшы карабель, робат нечакана заяўляе, што ў катастрофе і смерці вінаваты яго партнёр. Той—чалавек дваццаць першага стагоддзя, сумленны і шчыры—адказвае, што гэта няпраўда: ён рыхтаваў карабель да палёту так старанна, быццам павінен быў ляцець сам. У адказ на гэта робат спакойна гаворыць: «Ты забыўся пра біятокі».

Тое, што чалавек самым старанным чынам схаваў нават ад сябе самога, усё-такі прасачылася ў найскладанейшы арганізм карабля і ў рашаючы момант прывяло да катастрофы.

Біятокі! Ці не прасочваюцца яны і ў мастацкі твор? Ці не яны выдаюць патаемныя пачуцці, якія валодаюць *паэтам і невядомыя яму самому?* Паэт піша пра тое, як ён кахае дзяўчыну, а біятокі гавораць—раўнадушны; паэт, ведаючы, што гуманным быць лепш, чым негуманным, піша пра тое, як шкада яму забітага зайца,—біятокі гавораць, што перш за ўсё ён задаволены трапным стрэлам; паэт піша, які ненавісны яму абывацель, біятокі ж, прасачыўшыся ў радок, выдаюць у ім мешчаніна, абыякавага да людзей і да ўсяго, што адбываецца на зямлі.

Пачуццё выдумаць нельга. Ды і не варта выдумляць. Не трэба пісаць пра тое, да чаго не ляжыць душа, не трэба пісаць без настойлівага ўнутранага заклiку, без гарачай патрэбы выказацца. «У Пушкіна,—пісаў Бялінскі,—няма ні аднаго верша, які б не выйшаў з жыцця і не быў напісаны ў выніку жадання так што-небудзь напісаць, у надзеі, што магчыма гэта будзе нядрэнна...»

Можна смела сказаць, што калі б кожны паэт пісаў толькі пра тое, што яго сапраўды хвалюе, і прытым пісаў пра гэта праўдзіва, як таго патрабуе яго грамадзянскае і мастакоўскае сумленне, дрэнных вершаў не было б наогул.

Фёдар ЯФІМАЎ.

ВАЛЯНЦІН ТАЎЛАЙ І ЯНКА КУПАЛА

З нашых маладых паэтаў сёння не кожны можа пахваліцца сваім самым любімым пісьменнікам. Не кожны адкажа, які талент яму найбольш па душы—Купалы ці Танка, Куляшова ці Панчанкі. Добрых паэтаў мы любім неяк «оптам», усіх патроху і можа таму—недастаткова глыбока, без належнага пранікнення ў іх

Янка Купала выступае перад настаўнікамі Беластока на перадвыбарчым сходзе (1939 год).

Валянцін Таўлай—супрацоўнік замежнага аддзела газеты «Звязда».

мастацкі вопыт. Бо пранікнуць у гэты вопыт, зразумець паэта немагчыма, не знаходзячыся хоць некаторы час, як кажа Бялінскі, пад яго выключным уплывам, не палюбіўшы глядзець яго вачыма, слухаць яго слыхам, гаварыць яго мовай.

Цяперашнім паэтам часам вельмі не хапае школы аднаго якога-небудзь вялікага майстра, той вышыні, гледзячы на якую паэт пачынае сваё ўзыходжанне... Гэта са шкадаваннем адзначыў яшчэ Іаганес Бехер, высмейваючы тых маладых аўтараў, што ў пагоні за «арыгінальнасцю» грэбуюць вопытам майстроў, не ўмеюць свядома ім карыстацца.

У гэтым сэнсе карысна адгарнуць некалькі старонак з творчых сувязей Валянціна Таўлая з вялікім Купалам. На пачатку хапала ўсяго: павярхоўнага пераймання, няўмелых, кажучы словамі самога Таўлая, «эпігонных спроб вершавання», калі, «забыўшыся», рука паўтарала купалаўскую рытміку і сімволіку, выпрабоўваючы яго вершаваныя памеры. Аднак гэтае захапленне было не толькі бядой маладога паэта, але і яго ратункам, і яно выхоўвала густ, адчуванне мастацкай меры, вяло глыбей да таямніц мастацкага слова.

Валянцін Таўлай прызнаваўся, што Купала быў яго «вялікім маральным падтрыманнем у найбольш цяжкія хвіліны». Успомнім, што вельмі рана, на пятнаццатай вясне, жыццёвая сцежка маладога паэта напаткнулася раптам на шэрыя сцены турмы. Цесная камера пазбавіла юнага змагара волі, «адабрала рух», але не надламала яго «духу вольнага», не вырвала з сэрца таго маральнага падтрымання, што таілася ў вершах Купалы, прынесеных у памяці за краты. Купалаўскі паэтычны наказ ратаваў самае дарагое ў маладога Таўлая—яго вытрымку, яго чысціню душы: «Не паніжай сам духу вольнага і іншым у паніжэнне не давай». Заўсёды, калі душы было найцяжэй, Купала пачынаў гаварыць з ім неяк асабліва задушэўна, як з малодшым таварышам па барацьбе: «Не ўздыхай, не бядуй, брат замучаны мой!» Трэба сабрацца з сіламі, уступіць у паядынак з кратамі і песняй натхняць другіх.

> Будзь смелым!.. Магутна ярмо
> друзгачы!
> Ідзі сам наперад, другіх ведучы!..

Таўлай успамінае, што пазней, ужо на Лукішках, яму давялося прачытаць на сцяне радкі Купалы: «За свабоду сваю ўсёй душой пастаю; у агонь, у ваду я за ёю пайду». І Таўлай, як і той невя-

домы рэвалюцыянер, што высек на сцяне Купалаўскія словы, прысягаў быць непахісным да канца:

Будзе смылець скатаванае цела,
і вочы памеркнуць, як зоры,
але з глыбінь маіх набалелых
ні слова не вырве вораг.

Быў у маладога Таўлая, аднак, і шчаслівы, сонечны прасвет у жыцці — суцэльная паласа кіпучай працы, вучобы, кахання, якімі да краёў былі запоўнены два гады прабывання ў савецкім Мінску на пачатку 30-х гадоў. Таўлаю ўпершыню сапраўды пашанцавала, асабліва, калі ўлічыць, што гэтыя два гады ён павінен быў правесці, згодна судоваму прыгавору, у турме. Партыйнаму падполлю патрэбен быў свой вопытны літаратар-журналіст, які б атрымаў належную, кваліфікаваную вывучку ў Савецкай Беларусі. Так малады Таўлай трапіў у Мінск, у газету «Звязда».

Былы загадчык замежнага аддзела «Звязды» С. А. Жабінскі ўспамінае, як аднойчы рэдактар газеты Стах Будзінскі прывёў да яго ў замежны аддзел маладога хлапца, пазнаёміў з ім і сказаў: «Вось табе памочнік, зрабі яго газетчыкам». Гэта і быў Таўлай.

У лісце, які я атрымаў ад С. А. Жабінскага, ёсць цікавыя звесткі пра першае знаёмства Таўлая з Янкам Купалам. Гэтае знаёмства адбылося напрадвесні 1931 года на кватэры Купалы, да якога Жабінскі з Таўлаем па даручэнню рэдакцыі звярнуліся з прапановай даць на старонках газеты водпаведзь буржуазным заходнебеларускім пісакам з «Беларускага звону» і «Беларускай крыніцы». Праз некалькі дзён Купала прынёс у «Звязду» сваю гнеўную водпаведзь у выглядзе «Ліста ў рэдакцыю», а неўзабаве — і свой вядомы верш «А ў Вісле плавае тапелец...»

Тады ж, вясной 1931 года, Таўлай быў прыняты ў пісьменніцкую арганізацыю БелАПП. Сярод белапаўцаў яшчэ не былі тады зжыты рэцыдывы нігілістычных адносін да Купалы і Коласа. Але для Таўлая Купала з'яўляўся, як і там, у Заходняй, «сцягам вызваленчай барацьбы», настаўнікам, у паэзію якога ён не пераставаў углядацца з улюбёнасцю і падзякай. Кожнае слова Купалы, адрасаванае заходнебеларускаму народу, мела ў вачах Таўлая годнасць баявой зброі, што ішла ў арсенал нацыянальна-вызваленчай барацьбы, як, напрыклад, песня камунараў з паэмы «Над ракой Арэсай», якая, паводле сведчання Таўлая, была яшчэ адным цёплым праменем надзеі з Усходу. Тужлівым болем адгукнуліся ў душы Таўлая цудоўныя радкі верша Купалы «Па Даўгінаўскім гасцінцы» — верша, які пазней падказаў Таўлаю цікавую задуму твора «Падарожны». З вялікім пачуццём любві, дакладнымі паэтычнымі мазкамі, зрокава, нібы на карціне, намаляваў Таўлай велічную, трохі прыгнёную ад гора постаць Падарожнага — Купалы:

Ён з Мінска выязджаў знаёмым
шляхам,
пусціўшы пагалоску, што нядуж...

Увагу прыкоўвае па-мастацку выпісаны стан душы Купалы: калі ён зірнуў у той бок, дзе Акопы, у яго пад нагой ажно «заныў пясок прасёлачных дарог». Мы разумеем: не пясок, а гэта заныла, зашчымела ад болю яго сэрца. З вершам «Падарожны» Таўлай заўсёды ахвотна выступаў на літаратурных вечарах і Купалаўскіх чытаннях.

Нельга абмінуць такую светлую падзею ў жыцці Таўлая, як сустрэча неўзабаве пасля памятнага Верасня з Янкам Купалам у Лідзе. У архіве Таўлая захаваўся чарнавы накід успамінаў пра тыя дні: «Першая сустрэча, — піша ён, — у чыгуначным клубе. Немалы зал аказаўся малым да недарэчнасці. Людзі запоўнілі яго да адказу. Хвіліна ўсхваляванага чакання — і зал атрасае працяглыя авацыі: на сцэну ўзыходзіць Янка Купала. Яго акружаюць кіраўнікі грамадскага жыцця горада, чыгуначнага вузла і маладыя паэты Заходняй Беларусі, якія на вестку аб сустрэчы з'ехаліся з розных куткоў вобласці.

Ва ўсёй постаці Янкі Купалы, у кожным яго жэсце — ніякай позы, адна запалоньваючая прастата вялікага чалавека.

Але хоць на сцэне цёпла, Купала не распранаецца, а толькі расшпіляе футра. На твары ўсхваляванасць змагаецца з нейкай нядужасцю, на ілбе выступае пот, хоць Купала выцірае яго хусцінкай.

Хутка ўвесь зал аблятае вестка, што Янка Купала — хворы, што ў яго тэмпература. У такіх умовах прыезд і сустрэча з выбаршчыкамі — гэта гераізм. Глыбокай удзячнасцю і яшчэ большай пашанай напаўняюцца сэрцы прысутных. Слова прадстаўляецца Купалу. Усе прытаілі дыханне.

Купала гаворыць аб вялікай радасці, што ён ізноў на гэтай адвечнай беларускай зямлі, па якой дваццаць год не хадзілі яго нгі, аб пачуцці глыбокай удзячнасці Чырвонай Арміі і Партыі за спраўджаны сон аб уз'яднанні беларускага народа».

Тут добра перададзена ўсхваляванасць самога Таўлая, а таксама тых людзей, што ішлі тады за дзесяткі кіламетраў, каб толькі пабачыць Купалу. Многія ж «памяталі і любілі Купалу з далёкіх дарэвалюцыйных гадоў». І хоць па гэтай зямлі «дваццаць год не хадзілі яго ногі», затое хадзіла яго песня — ад вёскі да вёскі, ад сэрца к сэрцу.

Купала на адвітанне падараваў кожнаму з маладых паэтаў па сваёй кніжцы. «Мне асабіста, — піша Таўлай, — Янка Купала ахвяраваў паэму «Над ракой Арэсай» з надпісам: «Таварышу Валянціну Таўлаю на ўспамін аб сустрэчы ў Лідзе — Янка Купала». Гэтая кніга разам з іншымі дарагімі дакументамі майго жыцця беспаваротна загінула ў вайну. Успамінаючы загінуўшую кніжачку ў зялёнай вокладцы, я кожны раз адчуваю востры боль: ужо ніколі Янка Купала не ахвяруе ні мне, ніводнаму з нас сваёй кнігі».

Цікава, што сувязь з Купалам не абарвалася і ў гады фашысцкай акупацыі, калі Таўлай выконваў на Навагрудчыне нялёгкую службу партызанскага сувязнога. Бадай кожны нумар «Савецкай Беларусі», які з Вялікай зямлі даходзіў да партызан, трапляў у рукі Таўлая. Улетку 1942 года Таўлай прывёз у Ліду да Ніны Тарас горкую навіну: не стала Янкі Купалы. У Ніны Тарас і цяпер перахоўваюцца перапісаныя ў той час рукой Таўлая вершы «Над магілай друга» Коласа, «Памяці паэта» Буйлы і іншыя. А таксама верш Янкі Купалы «Беларускім партызанам». Перапіска рабілася з пропускамі, па ўсіх правілах канспірацыі. Купалаўскі верш Таўлай перапісаў такім чынам:

...........беларускія сыны,
За няволю, за кайданы,
Рэжце .....рцаў паганых,
Каб не ўскрэслі век яны.

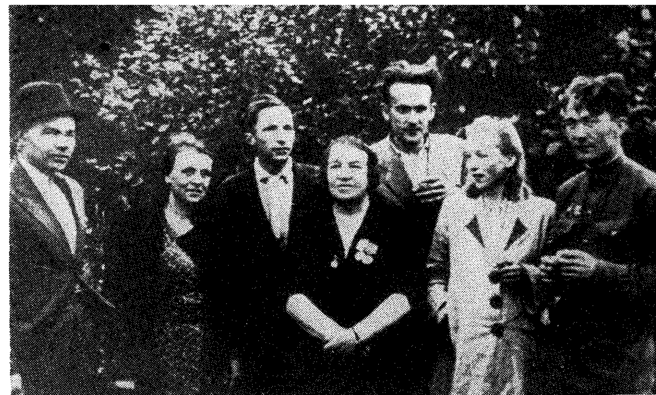

У Вязанцы ў дзень адкрыцця музея імя народнага песняра з Уладзіславай Францаўнай Луцэвіч сустрэліся Пілін Пестрак, Алеся Александровіч, Валянцін Таўлай, Янка Брыль, Лідзія Таўлай і Алесь Бачыла (чэрвень, 1946 год).

Таўлай адчуваў, што ў гэтых апошніх словах Купала звяртаецца і да яго, і ён змагаўся песняй і справай за здзяйсненне гэтага свяшчэннага наказу.

Пасля вайны Валянціна Таўлая, думаецца, невыпадкова прывяла дарога да грунтоўнага вывучэння спадчыны Купалы. Ад яго адыходзіў ён на раннім этапе і да яго выпала прыйсці ўзмужнелым у баях. Ад першых дзён працы літаратурнага музея Янкі Купалы Таўлай стаў найбліжэйшым памочнікам Уладзіславы Францаўны Луцэвіч, яе намеснікам, а пазней — старэйшым навуковым супрацоўнікам музея.

Таўлаю даводзілася аднаму з першых пачынаць вялікую працу па збору і вывучэнню Купалаўскай спадчыны. Ён з болем пісаў: «Сваю працу літаратурны музей Янкі Купалы распачаў у выключна цяжкіх абставінах. Ад хаты Купалы засталіся адны руіны, попел яго багатага архіву і унікальнай бібліятэкі — развеялі вятры... Матэрыял збіраўся паперка за паперкай, фатаграфія за фатаграфіяй, кніга за кнігай...»

Таўлай быў натхнёным шукальнікам Купалавых скарбаў. Вось адзін з радасных момантаў на гэтым шляху: Таўлай нечакана адшукаў урыўкі невядомай паэмы Купалы — «Гарыслава». І як яго ўсцешыла гэтая знаходка!.. На шчасце, было дзве рэдакцыі ўрыўкаў паэмы — іх можна было супаставіць і прааналізаваць выспяванне мастацкага слова Купалы. Таўлай з цікавасцю сочыць, як «складаецца вобраз», як «слова становіцца адразу на сваё месца». Пранікнуць у тайнікі Купалаўскай «лабараторыі выгатаўлення мастацкага слова» — вось адна з важнейшых задач, якую ставіў сабе Таўлай.

Можа здзівіць шырыня даследчыцкіх задум Валянціна Таўлая: ён ставіць, напрыклад, сваё прозвішча супроць такіх тэм: «Творчы працэс Янкі Купалы», «Развіццё верша Янкі Купалы», «Янка Купала — ідыёлаг нацыянальна-вызваленчай барацьбы беларускага народа», «Метафары Янкі Купалы», «Янка Купала і польская літаратура», «Уплыў Янкі Купалы на фармаванне беларускай савецкай паэзіі», «Уплыў Купалы на фармаванне паэтаў Заходняй Беларусі» — і ўсё гэта было разлічана на бліжэйшыя пяць год — тых, якія яму не суджана было пражыць.

Засталіся ў рукапісах сотні накідаў, выпісак, тонкіх назіранняў. Вось характэрны запіс: «Янка Купала. Увагі і думкі... У гады рэакцыі ў творчасці Купалы значна ўзмацнілася гістарычная тэма і тэма так сказаць «прырода-апісальная». Купала ўсё часцей звяртаецца да народных легенд, паданняў, казак, да слаўнай мінуўшчыны беларускага народа, да хараства беларускай прыроды, чэрпаючы ў гэтым маральную сілу і ўпэўненасць у непераможнасці свабоднай думкі і імкненняў народа да шчасця, да лепшай долі. Гэтыя цудоўныя матывы, якія ўзбагачаюць скарбніцу не толькі беларускай, але і сусветнай літаратуры, некаторыя вузкія «сацыёлагі» спрабавалі неаднакроць лічыць «нацыяналістычным ухілам» вялікага паэта, адступленнем ад ідэі рэвалюцыйнай барацьбы. Якая ўбогасць мыслі, якое апашленне марксісцка-ленінскай навукі».

Спасцігаючы ўсё глыбей душу Купалаўскай паэзіі, Таўлай аберагаў яе чысціню і сапраўднае, першароднае гучанне. Ён натхнёна гаварыў аб «замацаванні вялікіх творчых традыцый Купалы», якія павінны стаць надзейнай падвалінай усёй беларускай культуры. «Я пішу, — паведамляў ён у дру-ку, — папулярную біяграфію народнага паэта і рыхтую на першыя чэрвеньскія Купалаўскія чытанні даклад на тэму: «Янка Купала і Заходняя Беларусь».

Так нарадзіліся тры вядомыя цяпер артыкулы пра Янку Купалу.

Тое, што Таўлай стаў добрым купалазнаўцам, які праніклівымі, улюбёнымі вачыма ўглядаўся ў творчую спадчыну свайго настаўніка, не магло, вядома, не адбіцца самым плённым чынам на яго паэтычным таленце. Наконт гэтага ў Таўлая ёсць адно вельмі важнае прызнанне: «Удзел у працы над спадчынай Купалы дае

У Беластоцкім гарадскім тэатры сабраліся пісьменнікі і настаўнікі. На здымку першы рад — Леў Нікулін, настаўнік І. А. Дубінін, Якуб Колас, Янка Купала, Міхась Клімковіч; другі рад — дырэктар школы А. Г. Машэвіцкі, Зэлік Аксельрод і Гірш Камянецкі.

мне магчымасць глыбей зразумець стыхію яго вялікай паэзіі з карысцю для мяне самога». У чым жа заключалася гэтая карысць? Ці не стала яна часткай той творчай сілы, якая дапамагла Таўлаю яшчэ раз грунтоўна перапрацаваць свае творы, давесці іх да вышыні паэтычнай культуры свайго часу?

Дарэмна было б шукаць у сталага Таўлая нейкіх канкрэтных слядоў знешняга падабенства ці запазычанняў — з іх ён даўно ўжо вырас. Нават тыя рамантычныя вершы, якія ў сваіх першых варыянтах былі напісаны пад непасрэдным уплывам Купалы, непазнавальна ўзмужнелі і напоўніліся непаўторна новым, індывідуальным перажываннем, сталі Таўлаеўскімі па гучанню. У вершы «Напрадвесні» доўга не хацеў, напрыклад, прыжывацца сімвалічны покліч: «Вясна будзе!», якім пачынаўся і канчаўся твор. Сімволіка тут была выхаплена жыўцом з Купалаўскай паэзіі. Перапрацоўваючы твор, Валянцін Таўлай пайшоў шляхам не проста адхілення традыцыйнага вобраза, а прынцыповага паглыблення паэтычнай задумы. Мала было выказаць рамантычнае прадчуванне вясны. Для рэвалюцыйнага паэта важна было выявіць свае асабістыя адносіны да гэтай вясны, увасобіць сваю высокую гатоўнасць змагацца ў імя яе набліжэння. І толькі пасля таго, як гэтая гатоўнасць была па-мастацку выказана, у канцоўку нечакана ўварваліся і шырока разгарнулі яе знутры ўсхваляваныя словы, звернутыя да людзей. Параўнайце:

Варыянт 1928 г.

Уздыхнулі лягчэй грудзі:
— Вясна будзе! Вясна будзе!

Варыянт 1946 г.

Радасна ўздыхнулі грудзі:
— Адчыняйце хаты, людзі!
— Адчыняйце сэрцы, людзі!
Вясна будзе! Вясна будзе!

Традыцыйна-сімвалічныя вобразы вясны, грому, нівы, сонцаператвараюцца непазбежна ў трафарэт, калі паэт не можа падпарадкаваць іх сваёй творчай волі, напоўніць і ажывіць іх новай думкай, пачуццём, зместам.

Аднаму з першых вершаў Таўлая «Жаданне» хапала аж залішне грамоў, віхур. У часе перапрацоўкі паэт не адкінуў іх, а, наадварот, увёў яшчэ сімвалічны вобраз Сонца, аб'яднаўшы іх паглыбленай думкай, адным дыханнем пачуцця. У першым варыянце была такая канцоўка: «Пад гэты гул, пад гэты гром хай затрасецца стары дом». Новаму нараджэнню страфы паспрыяў, думаецца, мастацкі вопыт Купалы, асабліва яго ўмелае, «касміч-

нае» выкарыстанне вобраза Сонца. Супаставім:

У Купалы (1911 г.)

Гэй ты, сонца, гары
Ад зары да зары,
Ланцугі распалі
Па ўсёй чыста зямлі!

У Таўлая (1946 г.)

Апошні волатаўскі ўзмах
па тых іржавых ланцугах,—
і Сонца здзіўлена асвеціць
Зямлю, раскутую ў сусвеце!

Тут падабенства не тэкстуальнае, а падабенства духу, эстэтычнай пазіцыі. Заўважым, што Купала не выпадкова звязаў радкамі верша «За свабоду сваю» дзве вялікія ідэі: чалавечую гатоўнасць пастаяць за свабоду сваю і гістарычна наспеўшую патрэбу: «ланцугі распаліць па ўсёй чыста зямлі». Ужо тады, у 1911 годзе, калі пісаўся верш, у гэтых дзвюх ідэй, нібы ў родных сёстраў, было кроўнае сваяцтва. Тым больш зрадніліся яны ў часы рэвалюцыйнага ўздыму ў Заходняй Беларусі трыццатых гадоў. Ідэя разняволення ўсёй несвабоднай зямлі стала справай жыцця Валянціна Таўлая, яго мэтай, перакананнем. Потым, у гады сталасці паэта, яна вырасла да глыбока-мастацкага, непаўторнага ўвасаблення барацьбы, як паядынку верша з кратамі.

Валянцін Таўлай з асаблівай праніклівасцю ўглядаўся ў грамадзянскую лірыку Купалы, ва ўнутраную перакананасць яго радкоў, гордую паставу ў размове з «ворагамі Беларушчыны». У многіх сваіх творах («Скаваны бунтар», «Апошняе слова» і інш.), даючы водпаведзь «майстрам» пятлі і здрады, Таўлай дабіваўся ад слова найбольшай сілы мастацкага сцверджання — такога, якое ён бачыў у Купалы. Пачатковыя строфы ён па-гаспадарску расчысціў ад рытарычных мясцін («Я камунар, нязломлены, бунтарны, за шчасце ўсіх народаў барацьбіт») і ўзамен напоўніў радкі непадробнай, унутрана-непахіснай праўдай, якую нельга аспрэчваць.

Вершу «Апошняе слова» доўгі час неставала свайго ўвасаблення ідэі непераможнасці народна-вызваленчых сіл і веры ў заўтрашнюю перамогу. У Купалы пра гэта сказана: «І будзе ўнукаў панаванне там, дзе сягоння плача дзед»... Таўлай перакрэсліў ранейшую канцоўку з яе клічам: «Канец камедыі рабіце, палачы» і ўзяўся за пошукі, якія прывялі яго да адкрыцця магутнага метафарычнага вобраза прамовы «натхнёнага барыкаднага кулямёта».

Зразумела, што не толькі Купала дапамагаў сталець творам Валянціна Таўлая. Паэт працаваў над сваімі вершамі не без уліку мастацкага вопыту кожнага з паэтаў, да якіх ён цягнуўся творча. Узровень паэтычнай культуры, на які няспынна раўняўся Таўлай, бачыўся яму ў лепшых дасягненнях паэзіі Багдановіча, Танка, Маякоўскага, Бранеўскага і іншых. Але ні з кім з іх Таўлай так моцна не звязаў свой лёс, свае жыццёвыя і творчыя дарогі, як з вялікім Купалам.

Мікола АРОЧКА.

БЫВАЛЬШЧЫНЫ З ЖЫЦЦЯ МАСТАКОЎ

●

Таленавіты рускі жывапісец Мясаедаў ненавідзеў царскі дом і асабліва прэзідэнта Акадэміі мастацтва князя Уладзіміра, якога называў жандарам.

Аднойчы выстаўку перасоўнікаў аглядала акадэмічная камісія, у якой быў мастак Боткін. Пасля размовы з Боткіным Мясаедаў спытаўся ў сяброў:

— Чаму так пакрыўдзіўся Боткін, што сказаў мне: «З вамі можна размаўляць толькі ў тым выпадку, калі ў руцэ бізун».

— А што вы яму сказалі?

— Ды нічога асаблівага, толькі назваў камісію царскімі лакеямі, якія выконваюць загады двара.

●

Калі Уладзімір Ягоравіч Макоўскі быў выкладчыкам у маскоўскай школе жывапісу, адзін з яго вучняў праваліў экзамен па гісторыі мастацтва, якую выкладалі па Ілавайскаму. Ён зблытаў дынастыю Плантагенаў з Філадэльфамі, перасяліў Плантагенаў у Егіпет і зрабіў іх фараонамі.

На Савеце Макоўскі пачаў абараняць свайго вучня.

— Чаго вы прычапіліся да таленавітага вучня? Ён ужо цудоўную карціну напісаў і мае двух дзяцей, а вы да яго з Плантагенамі, якія жылі за чатыры тысячагоддзі да нараджэння Хрыста.

— Не, Плантагены жылі значна пазней, а ваш таленавіты вучань не ведае гісторыі,— гаварылі яму.

— Ну і добра, што жылі пазней, можа яны сапраўды былі цудоўныя людзі, але памерлі — і дзякуй богу, а вучань другую карціну напіша, і трэцяе дзіця народзіцца без Плантагенаў. Пастаўце яму чацвёрку!

— А не занадта?

— Ну, стаўце тройку.

І паставілі.

●

Мастакі гаварылі, што Павел Аляксандравіч Брулоў — добры матэматык: ён закончыў універсітэт і слухаў лекцыі па матэматыцы ў Англіі. Матэматыкі сцвярджалі, што ён музыкант, бо закончыў кансерваторыю. А музыканты вярталі яго ў кола мастакоў...

Усё гэта не перашкаджала яму паабяцаць прыйсці да вас у госці, але апынуцца на шахматных гульнях, у часе якіх знайсці ў сваёй кішэні білет у тэатр, паехаць туды і амаль на апошнім акце ўспомніць, што павінен быць на агульным пасяджэнні Таварыства... А пасля ўсяго гэтага, схамянуўшыся, спяшацца да вас, каб заспець гасцей...

●

Калі царскаму двару спатрэбіўся настаўнік, лепшай кандыдатуры, чым жывапісец, абруселы немец Кірыла Вікенцевіч Лемах, нельга было знайсці. Яго нараклі Карлам і паставілі вучыць дзяцей Аляксандра III.

Сурёзнае — Курёзнае

Смерць завецца МЕНГЕЛЕ

Сімон Візенталь, які ўжо многія гады ловіць нацысцкага злачынцу Эйхмана, нядаўна выдаў мемуары «Забойцы жывуць сярод нас». У адным з раздзелаў кнігі ён расказвае пра няўдалыя спробы злавіць Йозефа Менгеле, якога, побач з Борманам, лічаць самым буйным ваенным злачынцам, што пазбегнуў да гэтага часу справядлівай адплаты. Вось урывак з гэтага раздзела, апублікаваны ў італьянскім часопісе «Экспрэсо».

«Імя доктара Менгеле знаёма не толькі тым нявольнікам лагера Аўшвіц (Асвенцім), што засталіся жывыя, але і тым, якія там ніколі не былі. На сумленні Менгеле — дзесяткі тысяч дзяцей і старых. У 1944 годзе Менгеле вырашаў пытанне жыцця і смерці тысяч венграў. З асаблівым садызмам ён знішчаў цыганоў (магчыма, таму, што сам быў вельмі падобны на цыгана). У мяне ёсць сведка, які бачыў, як Менгеле кінуў у агонь жывое дзіця. Я маю яшчэ і другога сведку, які расказвае, як на яго вачах Менгеле асабіста штыком закалоў чатырнаццацігадовую дзяўчынку.

У 1959 годзе я даведаўся ад майго сябра Фермана Лангбейна, з якім мне неаднаразова даводзілася займацца расследаваннем нацысцкіх злачынстваў, што знайсці адрас доктара Менгеле — толькі пытанне часу. Тады ж ён паведаміў мне, што Менгеле знаходзіцца ў Аргенціне, дакладней у Буэнас-Айрэсе. Калі праз некалькі дзён мы былі гатовы да лоўлі, аказалася, што ён паспеў уцячы.

Лангбейн добра ведаў Менгеле яшчэ па лагеру і мог даволі дакладна апісаць яго знешні выгляд: росту ніжэй сярэдняга, брунет, ля левага вока — рубец ад раны. У той час, калі я пачаў пошукі, яму было 43 гады, і, відавочна, ён злёгку аблысеў. Як паведамляў Лангбейн, «у лагеры ён пакінуў добра адпрасаваную форму, вычышчаныя да глянцу боты і белыя пальчаткі».

Адпраўным пунктам для пошукаў Менгеле стала прыстанішча, якое ён паспеў пакінуць. Відаць, Менгеле быў папярэджаны родзічамі з Заходняй Германіі, што мы ідзём за ім па пятах.

Менгеле пераязджае ў Парагвай і — як нам становіцца вядома — знаходзіцца ў цесным коле сяброў барона Экштэйна, блізкага да прэзідэнта Парагвая генерала Штрэснера.

Экштэйн, абапіраючыся на паказанні аднаго «сведкі», заявіў, што, паколькі доктар Менгеле жыве ў краіне пяць гадоў, ён, у адпаведнасці з законам, мае права прасіць аб прадастаўленні яму парагвайскага грамадзянства. «Хозе Менгеле» становіцца парагвайцам 29 лістапада 1959 года на аснове ўрадавага распараджэння № 809.

Аднак атрымаўшы парагвайскае грамадзянства, Менгеле там доўга не затрымліваецца і зноў кіруецца ў Аргенціну. Толькі на гэты раз ён выбірае для жыхарства не Буэнас-Айрэс, а Барылоні. Гэта маленькі гарадок у зоне Андскіх азёр, дзе многія вядомыя нацысты паспелі трывала абаснавацца, пабудаваўшы там вілы і палацы. Тут сляды яго на нейкі час згубіліся.

А ў пачатку красавіка мяне наведаў чалавек, якога зваць Йаган Т. У свой час ён з'яўляўся членам нацыянал-сацыялісцкай партыі і быў добра знаёмы з Менгеле. Я з ім пазнаёміўся яшчэ ў канцы вайны, і з таго часу Йаган не раз забяспечваў мяне вельмі дакладнай і важнай інфармацыяй.

— Я ведаю добра, дзе знаходзіцца Менгеле, — сказаў ён. — Калі вы пачнеце дзейнічаць зараз жа, вам яго абавязкова ўдасца схапіць. Мае добрыя сябры, што прыехалі з Егіпта, сцвярджаюць, што два дні назад бачылі яго там.

І ўсё ж і на гэты раз нас напаткала няўдача. З Егіпта Менгеле з жонкай перасяляецца на грэчаскі востраў Кітнос, паблізу Крыта, — ідэальнае месца, што знаходзіцца ў баку ад марскіх камунікацый. Тут ён жыве некалькі дзён, а потым, відаць, даведаўшыся з нейкіх крыніц, што мы трымаем яго пад наглядам, пачынае праяўляць хваляванне. Да вострава, апярэдзіўшы нас усяго на некалькі гадзін, падышла шыкоўная яхта і, узяўшы на борт пасажыраў, тут жа адплыла ў заходнім напрамку. Так мы страцілі яшчэ адну магчымасць схапіць злавеснага злачынцу.

У маі 1962 года зноў трапіўся спрыяльны выпадак схапіць злачынцу з Асвенціма. Але і гэта магчымасць была ўпушчана дзякуючы Штрэснеру, яго паліцыі і парагвайскім нацыстам. У гэтым прызнаўся сам Менгеле сярод сяброў. Мае людзі насціглі яго там у нямецкай калоніі, і калі ён убачыў, што небяспека блізка, зноў знік, як здань.

Хутка пасля гэтага мы прынялі рашэнне назіраць за паводзінамі яго блізкіх, жонкі і сына. Неяк у 1963 годзе сын Менгеле, які жыў з маці ў Аўстрыі, сказаў у школе, што ён выязджае ў Мілан, каб сустрэцца там з нейкім сваяком, які прыбыў з Амерыкі. Ён вылецеў туды першым жа самалётам. Але ў аддзеле яму паведамілі, што Грэгар Грэгары, грамадзянін з іспанскім пашпартам, затрымаўся тут усяго на двое сутак і адбыў, а куды — невядома.

У 1964 годзе, у сакавіку, мы зноў натрапілі на свежы след Менгеле. Як нам стала вядома, ён адпачываў у атэлі «Тыроль» ва ўсходнім Парагваі. Гэта любімае месца ўсіх тутэйшых пасяленцаў нямецкай нацыянальнасці. Быў тут і генерал Штрэснер.

Не губляючы ні мінуты, мы прыбылі туды.

Мне расказвалі ў тую ноч гісторыю, пра якую я ніколі не чуў раней. Забойца меў асаблівую прыхільнасць да блакітных вачэй. Жанчыны, дзеці... Ён забіваў усіх, у каго былі блакітныя вочы. Ён меў, як сам хваліўся, велізарную калекцыю блакітных вачэй самых розных адценняў... І вось, нарэшце, мы знаходзімся блізка да мэты...

Калі мы адчынілі дзверы ў дваццаць шосты пакой, ложак яшчэ быў цёплы: Менгеле пры дапамозе сваіх сяброў удалося зноў уцячы.

Цяпер, як нам стала вядома, Менгеле вядзе адасоблены вобраз жыцця ў ціхім месцы паміж Асунсіёнам і Сан-Пагала. Толькі дзве сцяжынкі вядуць да дома, дзе знайшоў прытулак злачынца. Але падысці да дома нялёгка. Парагвайскія паліцэйскія атрымалі распараджэнне страляць у кожнага, хто адважыцца паявіцца паблізу».

На кватэры Лемаха былі малюнкі і акварэлі яго вучняў — цара і князёў.

Аднойчы дачцы Карла Вікенцевіча, якая жыла на дачы з прыслугай, спатрэбіўся наган. Лемах хоць і баяўся ўсякай зброі, усё ж падаў граданачальніку хадайніцтва. Неўзабаве да Лемаха з'явіўся прыстаў.

— Вы прасілі дазвол на наган? Дык з кім вы знаёмы? Хто ў вас бывае? Назавіце сваіх знаёмых!

Лемах падвёў прыстава да раяля, на якім стаялі фотакарткі, і сказаў: «Вось мае знаёмыя». Прыстаў, убачыўшы на фотакартцы цара, так разгубіўся, што аддаў чэсць картцы, і, трымаючы руку пад казырком, пачаў задам адступаць да дзвярэй.

●

Апошнія гады Лемах жыў у Парыжы і зрэдку прыязджаў у Расію. Сябры паважалі Лемаха і чакалі яго. Аднойчы яны даручылі Брулову прывезці старога мастака на пасяджэнне Таварыства. Той заехаў па Лемаха, уціснуў яго побач з сабою ў маленькі вазок, паднялі каўняры і паехалі. Пра што ў гэты час думаў Павел Аляксандравіч — рашаў шахматныя хады, або ўспамінаў фугу Гайдна, толькі не заўважыў ён, як у глухім завулку ля Тучкова моста на паваротцы Лемах вываліўся з вазка ў снег.

Пад'ехаўшы да Таварыства заахвочвання мастакоў, Брулоў вылез з вазка і пачаў расплочвацца.

— А дзе ж другі пан, што ехаў з вамі? — спытаў фурман.

Тут толькі Брулоў успомніў пра Лемаха, сеў у вазок і вярнуўся шукаць сябра.

— Ну і пан! — увесь шлях здзіўляўся фурман. — Я хоць плячыма, а ён, скажы, побач жывога чалавека не адчуваў...

●

Аднойчы Леў Мікалаевіч Талстой, аглядаючы перасоўную выстаўку, сказаў:

— Што гэта вы ўсё ганьбіце Волкава, не падабаецца ён вам? Ён — як мужык, і голас у яго моцны, і апрануты абыякава, а гарлапаніць сапраўды здаровую песню, з любоўю, а вам бы толькі франта ў фраку ды арыю з выкрутасамі.

Сапраўды пейзажыст Яўхім Яўхімавіч Волкаў быў высокі, на худых плячах сурдут вісеў, як на вешалцы. Лысая галава, вузкая бародка да пояса, а даўжэзныя вусы ён мог закінуць за вушы.

У дзень Яўхімія — 1 красавіка — Яўхім Яўхімавіч запрашаў да сябе гасцей. Частаваў смачным абедам, пасля кавай, цыгаркай і ўспамінамі.

— Яўхім Яўхімавіч, якога ты звання? — спыталі яго аднойчы.

— Родзічы бедныя, вялікая сям'я. З сярэдняй школы паступіў у дэпартамент акладных збораў. Ну, як вам сказаць, і сам дрэнна працаваў, а тут яшчэ памагаць другому прыйшлося. Той зусім нічога не рабіў, а толькі свістаў.

— Хто свістаў?

— Ды той жа Чайкоўскі! Са мною сядзеў, гультай, не запісваў ніякіх папер, а толькі насвістваў. Ну, пры скарачэнні штатаў выгналі нас першых. Свістун паступіў у кансерваторыю, а я блукаў вакол Акадэміі мастацтваў...

●

Брулоў і Волкаў падарожнічалі за мяжой. Волкаў не ведаў замежнай мовы і ва ўсім давяраўся Брулову.

Аднойчы Брулову захацелася пагаліцца, а Волкаву ён параіў падстрыгчы валасы на шыі, бо на галаве ў яго ўжо нічога не расло. Заходзяць у цырульню, садзяцца перад люстэркамі. Брулоў растлумачвае, што з імі трэба зрабіць. Майстры пераглядваюцца, але гатовы выканаць жаданне. Волкаў заўважыў, што на яго століку з'явіліся прылады для галення, а цырульнік пачаў лязгаць нажніцамі ля яго барады, якую ён аберагаў, як дзядзька Чарнамор.

— Глядзі, тут ля мяне штосьць нядобрае пачынаецца, — гаворыць ён Брулову.

А той яму:

— Сядзі, сядзі, я ім дакладна ўсё растлумачыў...

Не паспеў ён гэта сказаць — паловы барады ў Волкава — як не было...

Волкава ледзь супакоілі, падстрыгшы бараду і з другога боку...

●

Андрэй Мікалаевіч Шыльдэр любіў прыроду і свае кампазіцыі будаваў на замалёўках з натуры.

Ён многа зарабляў, але быў непрактычны і ўвесь час не вылазіў з даўгоў.

Волкаў дае яму параду:

— Ты, Андрэй, вось што... Кінь, галубок... Як зарабіў, нясі ў банк на бягучы рахунак, каб ніхто не ведаў. А потым у выпадку чаго, ну, значыцца, і таго!..

А Андрэй Мікалаевіч яму:

— Што ж несці ў банк, калі ў мяне, акрамя даўгоў, нічога няма?

Волкаў развёў рукамі:

— Ну, тады сапраўды, як табе сказаць, — несці ў банк нечага.

Пасля Волкаў гаварыў: Шыльдэр? Як вам сказаць, — мілы чалавек, сарамяжы, як красная дзеўка, прычым (тут Волкаў загінаў пальцы) не п'е — раз, не курыць — два, у карты не гуляе. Але ж дазвольце, як так? Прабачце, куды ўсё гэта дзяецца?

— А гэта — маё палатно...
— Вельмі арыгінальнае! Колькі плацілі за метр?

Мал. **В. Дземізюка.**

Без слоў.

ПЧОЛЫ СУПРАЦЬ РАДЫЯЦЫІ.

Уільям Х. Шыпмен і Леанард Дж. Коул з лабараторыі радыялагічнай абароны ў Сан-Францыска атрымалі шматабяцаючыя вынікі выкарыстання пчалінага яду супраць радыяцыі.

Шыпмен і Коул увялі вялікія дозы пчалінага яду ў салёным растворы групе мышэй. Праз 24 гадзіны гэтую групу мышэй разам з другой групай, якой не ўводзілі пчаліны яд, моцна абпраменілі. 80 працэнтаў мышэй, якім ўводзілі пчаліны яд, выжыла. Мышы, што не атрымалі ін'екцыі, загінулі ўсе.

Як тлумачыць д-р Шыпмен такое ўздзеянне пчалінага яду на мышэй? Вядома, што жывы арганізм, які падвяргаецца знешняму ўздзеянню, стварае моцны ахоўны механізм, у якім значнае месца займае гармон АСТН, што выпрацоўваецца наднырачнымі залозамі. Вывучыўшы лекавыя ўласцівасці пчалінага яду, Шыпмен зразумеў, што ён больш, чым іншыя рэчывы, падыходзіць для моцнага ўплыву на арганізм. І вынікі аказаліся здзіўляючымі!

Існуе яшчэ адно тлумачэнне ахоўных уласцівасцей пчалінага яду ад радыяцыі. У арганізме, які падвяргаецца абпраменьванню, з'яўляюцца так званыя вольныя радыкалы, напрыклад, перакіс вадароду, што ўтвараецца з вады, якая ёсць у арганізме. Гэта і прыводзіць арганізм да пагібелі. «Магчыма,— гаворыць доктар Шыпмен,— пчаліны яд мае рэчывы, якія нейтралізуюць вольныя радыкалы, абясшкоджваюць іх».

СКАРБЫ ЎКРАСЦІ НЕ ЎДАСЦА.

«Толькі дакраніцеся пальцам да маскі Тутанхамона, якая будзе выстаўлена для агляду ў Пеціт Палас на Елісейскіх палях, і для вас гэта будзе мець катастрафічныя вынікі». Так французскія інжынеры папярэджваюць усіх, хто задумае ўкрасці легендарныя скарбы з Егіпта, якія ацэнены ў многія мільёны фунтаў. Інжынеры не растлумачваюць, што маецца на ўвазе пад «катастрафічнымі вынікамі». Відавочна, яны прытрымліваюцца прымаўкі: чым цямней, тым страшней.

Аднак ужо зараз вядома, што сцены Пеціт Палас паглынулі некалькі міль дроту на другую сігнальную сістэму. Прычын для турбот у французскай службы бяспекі нямала: гэтыя скарбы з чыстага золата, больш таго — нават калі самы маленькі ізумруд ці рубін прападуць да вяртання ў Каір — гэта прывядзе да сур'ёзнага міжнароднага інцыдэнту.

Большая частка скарбаў у дваццаці пяці вакуумных скрынках з двайнымі сценкамі (унутраная бранiравана) знаходзіцца цяпер у Марсельскіх доках. Яны былі дастаўлены сюды на французскім грузавым судне перад Новым годам; выгрузка адбывалася пад аховай агентаў, узброеных аўтаматамі. Над імі кружыў верталёт, а навокал дзяжурыла пажарная брыгада на выпадак, калі хто захоча пракласці дарогу агнём.

Маршрут, па якому скарбы будуць дастаўлены ў Парыж, строга засакрэчаны. На працягу пяцісоткіламетровага шляху да сталіцы іх будзе суправаджаць грузавік з узброенымі паліцэйскімі. Паліцэйскія будуць ехаць на матацыклах, група супрацоўнікаў бяспекі — у самім грузавіку са скарбамі.

Спатрэбілася два гады для перагавораў паміж французскімі і егіпецкімі экспертамі службы бяспекі, перш чым скарбы рушылі ў свой шлях з музея ў Каіры. Усяго тут 45 экспанатаў, сярод іх славутая залатая маска, інкруставаная каштоўным каменем, і пахавальныя аксэсуары фараона. 18-гадовы фараон Тутанхамон памёр 3309 гадоў таму назад. Яго грабніцу знайшлі ў 1922 годзе лорд Карнавон і егіптолаг Говард Картэр у даліне фараонаў у Егіпце. Некаторыя экспанаты ўжо дастаўлены ў Орлі (парыжскі аэрадром) на ваенным самалёце.

Французскія ўлады баяцца не толькі зладзеяў. Егіпцяне настаялі на тым, каб скарбы пасля таго, як іх вымуць са скрынак, захоўваліся пры тэмпературы, якая бывае вясною на Ніле.

СПЫНЯЮЦЬ... НІЯГАРУ.

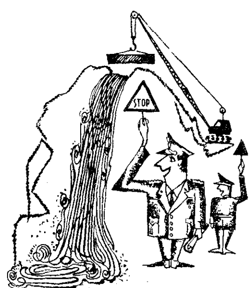

Армейскі інжынерны корпус ЗША адобрыў план спынення вод Ніягарскага вадаспада, каб даследаваць эрозію глебы. Здзяйсненне гэтага плана абыдзецца ў 50 000 долараў. Робіцца ўсё гэта для таго, каб спыніць эрозію ўздоўж краёў вадаспада і знайсці метад папярэджання размывання скальных парод.

Эксперты плануюць панізіць узровень вадаёмаў, праз якія праходзіць Ніягара, а затым адвесці лішнія воды на канадскі бок. Яны спадзяюцца зменшыць паток вады ад нармальнага ўзроўню, які складае 8 000 кубічных футаў у секунду, да 2 000 кубічных футаў.

ШАХМАТНЫЯ ФІГУРЫ ЗА 3500 год

Некаторыя гісторыкі сцвярджаюць, што ў Індыі забаўляліся гульнёй, падобнай на шахматы, у XV стагоддзі да нашай эры. З Індыі шахматы паступова пранiклі ва ўсе куткі свету. У Расію яны трапілі з Усходу ў XI стагоддзі. Усходнім паходжаннем гэтай гульні тлумачыцца наша шахматная тэрміналогія. «Ферзь» паходзіць ад персідска-арабскага «візір». Характэрны і такія назвы шахматных фігур як «слон» і «ладдзя». У былінах пра Стаўру Годзінавіча ёсць такія радкі:

Еще моя да молода жена
Хорошо играет в шашки
да шахматы.

А ў час археалагічных раскопак Кіева

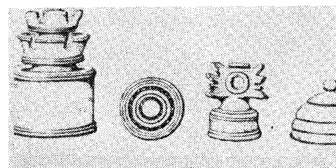

Шашкі і шахматныя фігуры, якімі «змагаліся» ў Кіеўскай Русі.

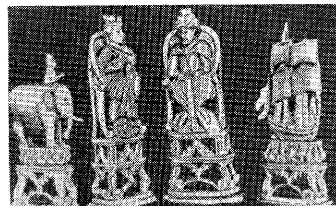

У часы Івана Грознага гулялі такімі фігурамі.

Шахматы Карла Вялікага.

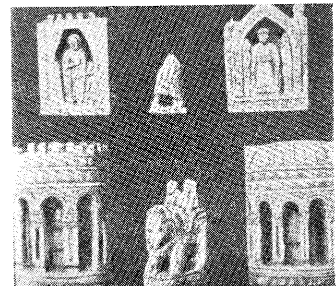

Хіба не сапраўдныя творы мастацтва гэтыя шахматы XIII стагоддзя!

былі знойдзены касцяныя шашкі і шахматы XI і XII стагоддзяў.

Прыкладна ў тыя ж часы пачалі распаўсюджвацца шахматы ў еўрапейскіх краінах.

Вядома, за тры з палавінай тысячы год шахматы значна змяніліся. І не толькі правілы гульні, прозвішчы шахматных чэмпіёнаў, але і шахматныя фігуры. З чаго іх толькі не рабілі! Са слановай косці, з самшыту і карэльскай бярозы, з золата, жалеза, фарфору, пластмасы. Шахматныя фігуры толькі ў самыя познія часы сталі сціплымі, а раней над іх стварэннем працавалі вялікія

Скандынаўскія шахматы XVI стагоддзя, знойдзеныя на востраве Левіс.

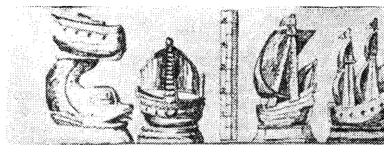

Фігуры ладзей (рускія шахматы XVI стагоддзя).

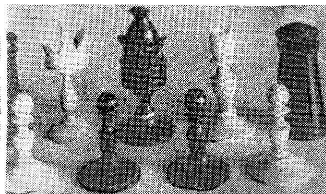

Над гэтымі фігурамі часта задумваўся Адам Міцкевіч.

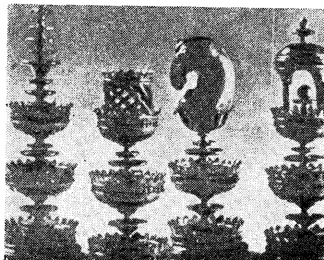

Драўляныя шахматы, выразаныя чэшскімі майстрамі ў XVIII стагоддзі.

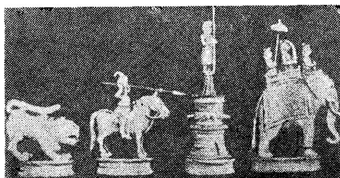

Шахматнае «воінства», зробленае ў Індыі ў XVIII стагоддзі па малюнку стараіндыйскіх шахматных фігур.

майстры, не шкадуючы ні сваёй фантазіі, ні сродкаў, каб надаць ім адмысловы выгляд.

Цяпер на захадзе існуе некалькі шахматных музеяў з багатымі калекцыямі шахматных фігур. Тут можна ўбачыць камплекты, якімі карысталіся славутыя людзі, і шахматы археалагічнага паходжання, і фігуры самай апошняй мадэрнісцкай мадэлі.

Толькі ніхто яшчэ не асмеліўся сказаць, з чаго будуць зроблены тыя шахматы, якія возьмуць з сабой касмічныя падарожнікі — з дрэва, слановай косці, тытану ці капрону? Будуць касманаўты гуляць паміж сабою ці з робатамі?

Будзем спадзявацца, што ў хуткім часе мы даведаемся пра гэта.

ФЕХТАВАЛЬНАЯ РАПСОДЫЯ

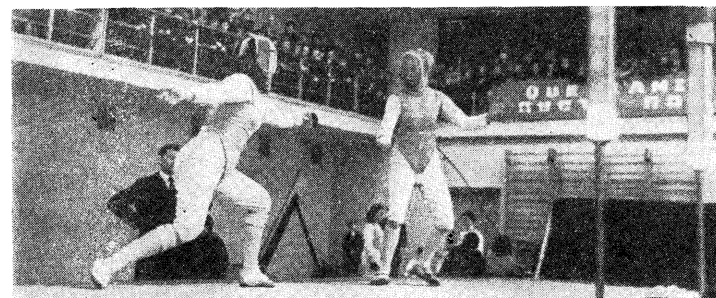

У мушкецёрскіх даспехах — Таццяна Любецкая (Масква) і Інгрыд Рэнш (ГДР).

Фота Д. Церахава.

Рамантычнае імя — Таццяна. Але якім арэолам рамантыкі акружае сябе Таццяна, калі апранае фехтавальныя даспехі!.. Тады імя яе пачынае звінець, як звініць і яе клінок.

У якую баявую дружыну не ўвайшла б Таццяна Самусенка, у Мінску, у Маскве, за яе поспехамі ўважліва сочаць ва ўсёй Еўропе, ва ўсім свеце. Калі яна ў мінулым годзе ўпершыню заваявала званне чэмпіёнкі свету, у фестывальных колах гэта ўспрынялі як належнае. Мінская фехтавальшчыца даўно і добра вядома ў вялікай мушкецёрскай сям'і, яна не раз дамагалася выдатных перамог. На п'едэсталах многіх чэмпіянатаў і турніраў часта з'яўлялася яе стройная постаць.

У 16 гадоў Таня выйшла пераможцай юнацкага першынства краіны. Пасля яна пачала нялёгкую барацьбу з больш вопытнай Дзіянай Ясюкевіч і выйшла пераможцай. Яшчэ больш жорстка праходзіла яе барацьба за карону чэмпіёнкі краіны. Але вышэй срэбранай прыступкі яна не паднялася.

Больш паспяхова выступала Т. Самусенка на міжнародных турнірах. У складзе зборнай каманды СССР яна ўдзельнічала ў XVII Алімпійскіх гульнях у Рыме і ўнесла сваю важкую долю ў перамогу нашай жаночай каманды. З Італіяй звязана нямала яе перамог. Асабліва значнай з іх перамога 1963 года, калі яна заваявала самы запаветны для фехтавальшчыка трафей — «Срэбраную рапіру».

Самым цудоўным, самым памятным для Таццяны быў 1966 год. І не толькі для яе, але і для ўсяго беларускага спорту. Той год яна пачала міжнародным турнірам рапірыстак сацыялістычных краін у Гданьску, дзе заваявала першае

месца, перамогшы ў перабоі чэмпіёнку свету Галіну Гарохаву. На чэмпіянаце Савецкага Саюза Т. Самусенка заваявала толькі бронзавы медаль, але ўсе ўсклікнулі: «Выдатна!» Бо прабіцца праз строй цудоўнай маскоўскай чацвёркі — Валянціны Растворавай, Галіны Гарохавай, Аляксандры Забелінай і Валянціны Прудсковай — можна было дагэтуль хіба толькі ў марах: кожная з іх была чэмпіёнкай свету. Т. Самусенка атрымала гэты тытул у 1966 годзе.

Такім чынам рапірысткай свету нумар адзін стала мінчанка. Для Беларусі гэта не латарэйная ўдача, а вынік вялікай творчай працы трэнераў Германа Мацвеевіча і Ларысы Пятроўны Бокунаў з вядучай групай фехтавальшчыц экстра-класа. Майстэрства беларускіх фехтавальшчыц шырока вядома.

Не адна Тацяна Самусенка вызначылася на сусветнай арэне. Маленькая спрытная Дзіяна Ніканчыкава фехтуе рапірай віртуозна. За ёю замацавалася слава «гразы» венгерскіх фехтавальшчыц, а яны, як вядома, мацнейшыя ў свеце. Дзіяна ўдзельнічала ў чэмпіянаце свету 1961 года і заваявала званне чэмпіёнкі. Гэты ганаровы тытул яна атрымала паўторна ў кампаніі з Т. Самусенка і іншымі савецкімі рапірысткамі ў 1966 годзе.

Калі Таня — баец-тактык, баец-псіхолаг, то Дзіяна больш баец пачуцця. Яна агрэсіўная і дзейнічае, магчыма, не заўсёды прадумана, але затое хутка і энергічна. Яе смеласць прыносіла здзіўляючыя перамогі, бо тэхнікай фехтавання яна валодае вельмі дакладна.

Святлана Салдатава калісьці пакінула ў Слоніме бацькоўскі дом і прыехала ў Мінск, каб авалодаць навукай перамагаць на фехтавальнай дарожцы. Выдатнага байца выхавала з яе Ларыса Пятроўна Бокун! Моцная, стройная і знаходлівая Святлана лёгка арыентуецца на полі бою. Яна не раз выходзіла пераможцай у шматтурнірных усесаюзных спаборніцтвах, у якіх праяўляюцца фізічныя якасці байца. Менш удачлівая Святлана на міжнародных турнірах. Але ў мінулым годзе на міжнародных спаборніцтвах у Мінску, у якіх упершыню ішла спрэчка за кубак Беларусі, Святлана Салдатава фехтавала лепш за ўсіх і заняла першае месца.

Зося Алыка ўпершыню ўзяла ў рукі клінок у Бабруйску, а майстэрства дасягнула ў Мінску, дзе было ад каго пераймаць вопыт фехтавання. Зося вызначаецца сваімі фізічнымі якасцямі, на дарожцы яна адважна ідзе ў атаку, не палохаючыся праціўніцы, якім бы тытулам тая не валодала. У мінулым годзе Зося Алыка стала чэмпіёнкай краіны сярод студэнтаў.

Пятая ў беларускай камандзе, Ала Конюхава, мае за сваімі плячамі салідны вопыт. Яна запасная. Калі да яе даходзіць чарга, Конюхава апраўдвае спадзяванні сяброўак і трэнераў.

Такая беларуская пяцёрка, якая ў сакавіку на правах гаспадыні дарожкі прымала ў Мінску паўторна калег па зброі з Польшчы, Венгрыі, Румыніі, ГДР, сяброўак з РСФСР і Украіны.

Кубак Беларусі — трафей, за які варта было змагацца і якім можна ганарыцца, бо ў ім удзельнічалі сем чэмпіёнак свету. Жаночыя рапіры Венгрыі і Румыніі заслужылі сусветную славу. У Мінск прыехалі венгеркі Яніна Рэйто і Ільдзіка Бобіш, румынкі Кацярына Енчык і Алена Дрымба, полька Эльжбета Цымерман, гэта — мацнейшыя. А маскоўская чацвёрка Гарохава, Растворава, Забеліна, Прудскова... Цяжка аддаць перавагу каму-небудзь з іх.

Барацьба ў турніры склалася своеасаблівая. Ні майстэрства, ні хітрая тактыка, ні гучныя тытулы не дапамаглі многім прэтэндэнткам. П'едэстал мог прыняць траіх, і імі аказаліся... венгерка Рэйто, масквічка Гарохава і мінчанка Алыка. Так, з беларусак толькі Зося змагла дайсці да фіналу і заваяваць адну з першых прыступак. Гэта яе першая перамога ў такім буйным міжнародным спаборніцтве. Славутая ў мінулым венгерская фехтавальшчыца Ілона Элек сказала:

— Звярніце ўвагу на Зосю Алыка. Я ўпэўнена, што яна дасягне выдатных перамог на міжнародных дарожках.

Сапраўды, Зося ўжо ў папярэдніх баях у сваёй падгрупе атрымала чатыры перамогі, падзяліўшы першае месца з вядомай рапірысткай Масквы Тацянай Любецкай. На наступным этапе барацьбы Зося сустрэлася з польскай спартсменкай В. Фукаловай і лёгка ў яе выйграла. Пасля яна выйшла супраць экс-чэмпіёнкі свету — заслужанага майстра спорту СССР Аляксандры Забелінай. Ад гэтага бою залежаў выхад у фінал.

Першы бой з масквічкай беларуска правяла агрэсіўна, смела і ўмела. Яна нанесла праціўніцы чатыры ўколы, ніводнага не атрымаўшы ў адказ. Але чакаўся другі бой. Паўторная сустрэча склалася не ў карысць мінчанкі: Забеліна на адзін укол Алыкі адказала... трыма. Аднак Зося не разгубілася, яна знайшла ў сабе сілы адбіць атакі грознай саперніцы і тройчы контратакаваць яе. Спачатку зраўняла лік, а пасля сама нанесла рашаючы ўкол.

За камандны прыз паспяхова змагалася ўся каманда беларусак. Яна перамагла каманду Украіны з лікам 12 : 4, зборную Венгрыі з лікам 9 : 6. Кубак у другі раз дастаўся беларускім фехтавальшчыцам.

Спартыўныя журналісты завялі традыцыю на кожным буйным спаборніцтве вызначаць самую элегантную спартсменку. На гэтым турніры самай элегантнай была прызнана венгерка Ільдзіка Бобіш. Гэтай сучаснай «міс д'Артан'ян» быў уручаны спецыяльны прыз «Фізкультурніка Беларусі».

Ісак ЦЫВЕС.

«ЮБІЛЕЙ МІНСКА»

Шашачная задача — гэта захапляючая творчасць на шашачнай дошцы. Карыстаючыся агульнапрынятымі правіламі гульні, аматары задач прыдумваюць пазіцыі, дзе даецца заданне заперці любую колькасць шашак або дамак праціўніка. Часам гэтыя пазіцыі настолькі блізкія да практычнай гульні, што выйграць можна, толькі запершы сілы партнёра.

Часцей за ўсё ў задачах выйграць мацнейшаму боку не цяжка, затое заперці шашкі слабага боку вельмі складана. Палёт фантазіі ў складальнікаў задач бязмежны, яны складаюць кампазіцыі, дзе шашкі запіраюцца літаральна на любым полі, а дамкі аказваюцца замураванымі на цэнтральных клетках дошкі. Такія задачы прыдумваць вельмі цяжка. Але сярод усіх відаў задач асабліва цяжкімі былі і заўсёды будуць задачы, дзе ў пачатковым становішчы на дошцы накрэслена якая-небудзь фігура. Гэтая галіна шашачнай кампазіцыі атрымала спецыяльны тэрмін — дамаграфічная задача. Да гэтага часу ў друку было апублікавана ўсяго некалькі такіх задач, і новыя кампазіцыі вельмі рэдка радуюць вока аматараў шашачнай задачы.

Прапануем увазе чытачоў дзве шашачныя задачы з напісаннем літар Ю і М, што сімвалізуе першыя літары слоў «Юбілей Мінска».

Макс ШАВЕЛЬ,
міжнародны майстар.

Заперці дамку і простую.

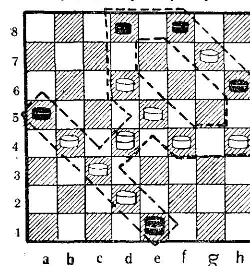

Заперці простую.

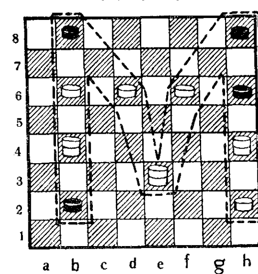

●

ВІТКА Васіль (Цімох Васільевіч Крысько) нарадзіўся ў 1911 годзе ў вёсцы Еўлічы на Случчыне. Скончыў Слуцкую праф-тэхшколу металістаў. Працаваў на Бабруйскім лесакамбінаце, потым у рэдакцыях газет і часопісаў. Цяпер рэдактар часопіса «Вясёлка».

Аўтар кніг «Гартаванне», «Поўдзень», «Вернасць», «Ружа і штык», «Вавёрчына гара», «Буслінае лета» і іншых.

●

АХУНАВА Эцібор нарадзілася ў Андыжане. Скончыла філалагічны факультэт Сярэднеазіяцкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Працуе ў рэдакцыі газеты «Савецкі Узбекістан».

Аўтар зборнікаў «На зары», «Калі ласка!», «Спытак сэрца».

●

УМАРБЕКАЎ Ульмас нарадзіўся ў 1934 годзе. Чытачам ён вядомы як празаік. Праблемы кахання, сумлення, прынцыповасці закрануты ў апавяданнях зборніка «Зорка», у аповесці «Каханне маё — каханачка мая» і іншых творах.

●

НУРУЛАЕВА Гульчахра нарадзілася ў Ташкенце. Скончыла філалагічны факультэт Ташкенцкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Загадвае аддзелам літаратуры і мастацтва рэдакцыі часопіса «Жанчына Узбекістана».

Аўтар зборнікаў «Спытак душы» і «Усмешка сонца».

●

ШАРЫПАЎ Хусніддзін нарадзіўся ў 1933 годзе ў г. Намангане Узбекскай ССР.

Скончыў сельскагаспадарчы інстытут. Працаваў інжынерам-лесамеліяратарам, пасля ў рэдакцыях газет. Цяпер загадчык аддзела паэзіі часопіса «Шарк юлдузі». Аўтар кніг «Парасткі», «Я ў сонца заказаў», «Гімн зямлі», «Сэрца зямлі», «Кахаю цябе» і іншых.

●

МАЦЯШ Ніна нарадзілася ў 1943 годзе ў Белазёрску на Брэстчыне. Скончыла Мінскі дзяржаўны інстытут замежных моваў.

●

СТАВЕР Алесь нарадзіўся ў 1929 годзе ў Бягомльскім раёне. Скончыў Мінскі педагагічны інстытут імя А. М. Горкага. Настаўнічаў, працаваў у рэдакцыях газет. Аўтар зборнікаў вершаў «Золак над Бярозай», «Касцёр не гасне».

●

НАУРОЦКІ Алесь нарадзіўся ў 1937 годзе ў Светлагорскім раёне. Скончыў Мінскі медыцынскі інстытут. Працуе ўрачом у Мінску.

Выдаў зборнік вершаў «Неба ўсміхаецца маланкаю».

●

ТУМАС Генадзь нарадзіўся ў 1940 годзе на Дзяржыншчыне. Скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна. Настаўнічаў. Працуе ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР.

●

БУРАЎКІН Генадзь нарадзіўся ў 1936 годзе на Полаччыне. Скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна.

Працуе ў рэдакцыі газеты «Літаратура і мастацтва». Аўтар зборнікаў «Майская просінь», «З любоўю і нянавісцю зямною», «Дыханне».

Сябры!

Калі ў вас канчаецца падпіска на «Маладосць», не забудзьце прадоўжыць яе на другое паўгоддзе.

ЖУРНАЛ «МОЛОДОСТЬ» № 5

Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
На белорусском языке

Мастацкі рэдактар **Янка РАМАНОЎСКІ.** Тэхнічны рэдактар **Ігар КРАЎЧАНКА.**
Карэктары **Лідзія ТАЎЛАЙ** і **Ніна КУЛАКОЎСКАЯ.**

Рукапісы, аб'ёмам да аркуша, не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: **Мінск, вуліца Карла Маркса, 40.**
Тэлефоны: **Б-93-854** — сакратарыят і аддзел крытыкі, **Б-93-592** — аддзелы паэзіі і прозы, **Б-93-892** — аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення, **Б-93-775** — аддзел інфармацыі.

Здадзена ў набор 1.IV.67 г. Падпісана да друку 4/V-67 г.
АТ 00683. Тыраж 10397 экз. Зак. 177. Цана 40 кап. Папера $70 \times 108^{1}/_{16}$. Фіз. друк. арк. 16. Умоўн. друк. арк. 13,7. Вуч.-выд. арк. 14,5.

Друкарня выдавецтва «Звязда», Мінск, Ленінскі прасп. 79.

Экслібрысы
Анатоля Тычыны
Да 70-годдзя з дня нараджэння мастака